

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

Микола Горелов, Олександр Моця, Олег Рафальський

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КРАХ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПРОЕКТУ**

***(УКРАЇНА І МОСКОВІЯ: ІСТОРІЯ
СПІВІСНУВАННЯ ТА ВОРОЖНЕЧІ)***

Київ – 2017

ББК 63.3 (ИУкр)
УДК 94(477) «1654»
Г-67

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 3 від 20 квітня 2017 р.).

Микола Горелов, Олександр Моця, Олег Рафальський

Г 67 **Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі) / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський.** – К., ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України – 256 с.

Науковий редактор – член-кореспондент НАН України
Микола Михальченко

ISBN 978-966-02-8275-9

У 2014 р. виповнилося 360 років з часу укладення в Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький) угоди між царським і козацьким урядами, що стало поворотним пунктом у подальших історичних процесах, які впродовж тривалого часу спостерігалися у взаємовідносинах двох народів. Ця подія також вплинула на геополітичну ситуацію як у східноєвропейському регіоні, так і всієї Європи. Нині можна вибудовувати різні моделі щодо варіантів, якби склалися подальші долі України та Росії у разі зміни політики Богдана Хмельницького та його спадкоємців після згаданої акції. Але історія не знає умовного способу, і все сталося так, як сталося. Перипетії у взаємовідносинах, які розпочалися ще у 1654 р., знайшли відображення і у подіях, останім часом досить трагічних, на початку XXI ст.

Для істориків, політологів, викладачів та студентів, а також усіх, кого цікавить історія України.

**ББК 63.3 (ИУкр)
УДК94(477) «1654»**

ISBN 978-966-02-8275-9

© Горелов М., Моця О., Рафальський О., 2017
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Передумови угоди	21
Розділ 2. Переяслав у контексті гетьманської державної політики.	50
Розділ 3. Після Хмельницького: від Виговського до Розумовського.	74
Розділ 4. Козаки та їх нащадки у російському суспільстві.....	110
Розділ 5. У пошуках власної цивілізаційної ніші («українська ідея» у ХХ ст.).....	144
Розділ 6. Процес триває. Україна у складі СРСР.....	183
Розділ 7. Путінський «русский мир» остаточно закреслює Переяслав.....	215
Висновки	239
Резюме	242

*Навіть боги не можуть змінити минуле
Агафон*

ВСТУП

Серед численних історичних дат і подій, які «супроводжували» розвиток складних і неоднозначних взаємовідносин між двома сучасними східнослов'янськими народами – росіянами та українцями, – Переяславська рада 1654 р. посідає особливе місце, що, зокрема, підтверджується й постійним зверненням до неї істориків різних поколінь. Адже, без перебільшення, вона належить до тих подій, які істотно вплинули на весь хід суспільно-політичного, соціально-економічного, а також культурного розвитку на значній частині Східної Європи. При цьому слід відзначити й таке: певна парадоксальність Переяслава 1654 виявляється у тому, що начебто рядова військово-політична акція в історії міжнародної дипломатії своїми наслідками викликала соціоетнокультурні зміни цивілізаційного рівня. Саме це й спонукало спеціалістів-гуманітаріїв із різних країн знову і знову повертатися до її аналізу та нового вивчення, щоразу по-новому оцінювати її результати та вплив на події майбутніх часів. Зробимо це і ми.

Згаданий акт було оцінено вже восени 1657 р. українським послом від гетьмана Богдана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича П. Тетерею під час призначеної йому аудієнції: «Егда богодарованную пресветлей вашего царского величества державу нынешними времяны, над малороссийским племенем нашим утвержденну и укрепленну, внутренними созираю очима, привожу себе в пам'ять реченное царствующим пророком: от господа бысть се и есть дивново очию вашею, воистине соединение Малые России и *прищепление* (виділено нами – *Авт.*) оныя к великодержавному пресветлейшего вашего царского величества скифетру, яко естественной ветви к приличному корени»¹. Незрозуміло, чому така перша оцінка акції, вірніше, її визначення в одному слові, не привернула увагу дослідників під час її аналізу та спроб розуміння суті цього явища.

Оцінка, як і переоцінка, цього договору триває впродовж багатьох десятиліть. Як зазначає А. Хорошкевич, роботи С. Соловйова, М. Грушевського, а також сучасних дослідників,

здавалося б, не залишають надії виявити якийсь новий бік згаданої, багато у чому поворотної події в історії Росії та України. Уявлення про хід і результати Переяславської ради досить суттєво змінювалися залежно від поглядів сучасників, подій середини XVII століття (проросійськи чи ж антиросійськи налаштованих православних церковнослужителів) і аж до сучасних теоретиків української незалежності. Діапазон характеристик українсько-російських відносин січня – березня 1654 р. досить широкий. І нині як російські, так і українські історики, здається, є одностайними в одному: у відхиленні терміна «возз'єднання». Дійсно, в середині XVII ст. процес формування нових народностей, які виходили із давньоруських часів, зробив такі успіхи, що говорити про їхнє «возз'єднання» вже не доводиться. Результати Переяславської ради характеризуються нині в Україні та Росії то як «союз» цих країн, то як військовий союз, то як інкорпорація України до складу Росії або ж як створення федерації, новий член котрої користувався найширшою автономією. До сих пір нема ясності у темпах реалізації такого проекту, змісті його окремих етапів і т. д.²

Ми ще повернемося до цих питань у наступних розділах, а тут лише зазначимо, що московський напрям політики Б. Хмельницького не був чимось особливим у його державній діяльності. Взагалі, для українських політиків тих часів ставлення до Олексія Михайловича як до потенційного союзника у війні із Річчю Посполитою у 1648–1654 рр. було цілком органічним. Такий союз, на перший погляд, відкривав кращі перспективи, порівняно із попередніми і про які велися відповідні дипломатичні перемовини: із Семиградом і придунайськими країнами, зі Швецією, а також із Османською імперією та Кримським ханатом. Тому, при загальному розгляді зовнішньої політики Богдана Хмельницького, договір 1654 р. був лише окремою ланкою у прагненні України тих часів вирватися із «братерських обіймів» Речі Посполитої, а також у плані звільнення усіх українських етнічних територій «по Львів, Холм і Галич» – як декларував великий гетьман ще у 1649 р., – об'єднавши їх у єдиному адміністративно-територіальному устрої держави під назвою «Військо Запорозьке», й ствердження її на міжнародній арені в ті часи.

Та аналіз діяльності гетьманських структур після 1654 р. найкращим чином підтверджує той факт, що Москва мала інші

пріоритетні плани у міжнародних відносинах – землі Великого князівства Литовського та вихід до берегів Балтійського моря. Прийняття протекторату Османської Порти у 1655 р., союз із Швецією у тому ж році, а також похід козаків на Львів, підписання договору із Семиградом у 1656 р. й виступ на початку 1657 р. козацьких полків проти польського короля, який уже тоді був союзником Москви, – це лише деякі факти, котрі свідчать про бажання Богдана Хмельницького в останній період свого життя реалізувати плани, які він виношував ще з часів початку повстання 1648 р. Українська політика тих часів зіштовхнулася у своїх суперечних взаємовідносинах із московською, а польсько-московський мир, підписаний у Вільно (сучасному Вільнюсі) у листопаді 1656 р. без участі представників українського козацтва, лише загострив ці суперечності³.

Загалом же надалі події почали розгортатися у зовсім іншому напрямі – не так, як це собі уявляв великий Богдан в останній період свого життя.

Наведемо кілька загальних зауважень у контексті порушеної в розвідці теми. Справа полягає у тому, що в Україні ставлення до минулого перебуває під тяжким політичним тягарем (до речі, як і в Росії); трапилося так, що майже вся «політика минулого» виявилася в зоні метафоричного моделювання й нестримної міфологізації. А оскільки у минулому вбачався майже головний інструмент легітимізації національної державності, котрий було сформовано ще за радянських часів, історичний канон набув трансформації, яка загалом змінила пріоритети на протилежні за своєю суттю. Але проста зміна плюсів на мінуси нікому й ніколи не приносила суттєвих дивідендів. Справжнім лихом для вітчизняного історіописання став пасеїзм (цим терміном, із французької мови, характеризується такий ступінь самозакоханості у минуле, що лише заважає баченню перспективи у майбутньому). На тенденцію архаїзації в часи президенства В. Ющенка був накинутий міцний шар етноцентризму, який він реанімував у притаманне українському мисленню вікопомне світосприйняття (тобто у руслі психологічних і моральних особливостей автохтонів). Психологія обійденості, ущербності, а також травмування так нав'язливо пропонувалася вітчизняному соціуму,

що стала частиною його фрактальної матриці й психічно неусвідомленого. Нині, якщо враховувати точку зору спеціалістів із Національного інституту стратегічних досліджень, для створення єдиної уніфікованої моделі історичної пам'яті або ж хоча б якихось гібридних моделей та призупинення «війн пам'яті» необхідна принаймні зміна поколінь.

І ще одне: в просторі історичної пам'яті дійсно не так легко відрізнити факт від міфу. Але ж у компетенції історичного знання знаходиться поле науки, де шляхом зіставлення джерел та їх інтерпретації прийти до істини набагато легше. Достатньо ввести до межі героїзовану козацьку історію у реалістичний контекст пізньосередньовічного й ранньочасового варварства із притаманною йому жорстокістю, щоби зрозуміти неідеальний стан спрощених схем витоків української Руїни та сумного її спадку, найчастіше пов'язаних із виключно імперським впливом. Не набагато складніше буде також зрозуміти те, що той символічний (і моральний) ресурс, за володіння та управління яким нині відчайдушно ведуть боротьбу різні групи української еліти, – це є наслідок Радянської України, у міфологізованій історії якої більшість нових інтерпретаторів не бачить нічого, окрім державного терору⁴.

Повертаючись до теми нашого дослідження, необхідно вказати і на те, що, розглядаючи Переяславський акт на широкому історичному тлі, треба обов'язково відзначити: українська державність є своєрідним феноменом світової історії. Нема іншого великого етносу, котрий, до того ж, існує у самому центрі Європи, на своїй автохтонній території, власна державність якого вимірюється декількома десятками років у часи раннього модерну, кількома роками на початку століття минулого й трохи більше двох десятиліть у наш час. Цей парадокс навіть дав підставу, починаючи з класиків марксизму, іменувати українців начебто «народом недержавним».

Такий стан речей призвів до того, що народ сучасної України має справу не лише із загальними для всього людства проблемами впродовж XX та XXI століть, але також із проблемами, які перейшли до нас із попередніх століть, починаючи із XVII. Як зазначав І. Дзюба: «Проблемне поле української нації має більш складний рельєф, ніж більшість сучасних націй. Серед проблем,

котрі перейшли до нас із минулих століть, знаменуючи нашу історичну обтяжливість та запізнілість, – проблема ствердження національної державності, національної і культурної ідентичності. Більшість європейських націй пройшла цей шлях, так би мовити, у більш природних й навіть «неприродних» умовах, ні перед чим не зупиняючись, – але проходити його нині, в часи інтеграційного форсажу, у безмежному просторі глобальних викликів та імперативів, чітко відповідаючи тим нормам, що вироблені для націй, котрі вже «відбулися», – набагато більш складне завдання і більш тяжка доля. Хоча у чомусь і більш благородна: в сенсі можливості не обтяжувати своє самоствердження несправедливостями перед іншими»⁵.

Повертаючись до проблеми пізньосередньовічних/ранньомодерних часів, треба вказати і на те, що тяжіння Московської держави до України існувало з моменту її створення. Приєднання Києва, у минулому великої східнослов'янської столиці, центру східного православ'я, означало для Москви значний цивілізаційний крок уперед, до імперської величі й європейської могутності. Це дозволяло московським зверхникам підтвердити свою спадкоємність від Київської Русі, що й було закріплено Петром I у офіційній назві держави – Російської імперії. В основі цих діянь були геополітичні мотиви, які послужили алгоритмом для подальших подій у цьому європейському регіоні⁶. Зокрема, професор лондонського університету Н. Дейвіс у своїй книзі зазначав, що «...перехід України від Польщі до Росії важко переоцінити. Московія отримала економічні ресурси й геополітичну позицію, необхідні, щоби стати великою державою...Формула «Московія + Україна = Росія» не фігурує у власне російських версіях російської історії, а між тим, має фундаментальне значення. У такому випадку справжнім засновником Російської імперії був Олексій Михайлович, а не його набагато славетніший син Петро»⁷. Можливо, але у цьому разі це не так важливо, як звернення знову до подій 1654 р. і вивчення їх на сучасному рівні досліджень, із врахуванням останніх подій. Хоча таку думку все ж «слід тримати в голові».

У будь-якому разі умови, на яких Україна увійшла до складу Московської держави, можна розглядати як модель наступної вибудови імперського механізму із апробацією усіх тих

особливостей та відмінностей, котрі стали властивими Російській імперії у XVIII – XIX ст., порівняно із іншими подібними імперськими структурами. В принципі не йшлося про державну автономію: Москві із її тяжким самодержавним устроєм вона здавалася неприродною. У цьому сенсі звинувачувати самодержавство в постійному наступі на таку автономію так саме безглуздо, як і частині козацької старшини – у її симпатіях до шляхетських порядків і «вольностей» Речі Посполитої. Насправді ж, у межах одного державного утворення зіштовхнулися дві різні політичні структури й традиції. Звідси – постійні тертя, інтриги і навіть протиборство з відомим, унаслідок потенційної нерівності, наслідком. Звертаючись до масштабної моделі об'єднання 1653–1654 рр. (адже сам процес розпочався раніше відомих січневих подій у Переяславі), слід підкреслити інше: нові православні піддані сім'ї Романових зрівнювалися у своєму соціальному статусі із підданими «старими» відповідно до власної станової належності (такий процес «набирав обертів» в пізніші часи). А це, у свою чергу, означало, що козацька старшина, так довго й, при цьому, безуспішно мріючи про шляхетство в рамках Речі Посполитої, поступово зрівнювалася із російським дворянством, а українські селяни – із російськими кріпаками. Попри увесь самодержавний характер подібної «зрівнялівки» тут була наявною об'єднувальна сила, яка виявлялася настояною на ідеї підданства усіх охоронцю істинної віри – православному цареві⁸.

З нашого погляду, серед дослідників попередніх поколінь одну із найбільш об'єктивних характеристик Переяславського договору дав відомий теоретик українського державотворення В. Липинський. Він, аналізуючи перипетії української революції XVII ст., визначив причини, які й спонукали Богдана Хмельницького шукати державного союзу із Росією, але одночасно й критикує традиційне розуміння цього договору. З його точки зору, офіційний розрив із Польщею, а з ним і закінчення політики автономізму, слід відносити до кінця 1653 р. Замість повернення у лоно Речі Посполитої, гетьман і його оточення поставили перед собою новий, з одного боку, віковичний, а з іншого, досить ризикований шлях, щоб із того безвихідного стану, в котрому вони опинилися, міг би їх своєю незвичайністю та грандіозністю

вирвати. Такий план виявлявся у тому, щоб розвалити Польщу та Крим за допомогою Москви і – замість того, щоб опинитися під владою іновірного султана – перейти під протекторат одновірного царя та розпочати будівництво незалежної української держави.

Загалом позитивно оцінюючи угоду із Росією, В. Липинський звертає увагу на недопущення переосмислення її змісту: «На Переяславську умову ми звикли дивитися скрізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди, – підкреслює він. А власне треба виразно одрізнити ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїн козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми придбала вона допіру по полтавському погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійно-державницьких намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідовній формі вона гласить, що народ малоросійський під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави – при чім поняття «одновірної» ще пізніше – бо тільки в кінці XIX століття – було замінено поняттям «возсоединенія Русі»⁹.

Він же вказує і на об'єктивні причини популярності цієї імперської версії: «Подібно як легенда Люблинська, про добровільну злуку Руси з Польщею, відіграла величезну ролю в життю української аристократії в Річпосполитій – так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку саму ролю в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії Російській. Як Люблинська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію – по банкрутстві її власної держави – від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніше видумані легенди»¹⁰.

Звичайно, таке розуміння того, як з'явилася теза про «возз'єднання», м'яко кажучи, дещо спрощене. Але саму причину, через яку переяславську легенду виношували представники аристократичних прошарків тодішньої України, він визначив досить точно й конкретно.

До речі, через 300 років після розглянутої тут події 1654 р., уже в радянські часи, переяславська легенда у дещо модифікованому вигляді знову була використана для обґрунтування «союзу непорушного вільних республік» – тобто Радянського Союзу. «300 років, – читаємо в Тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.), які були надруковані у 1954 р., – у січні 1654 р., на Переяславській Раді могутнім волевиявленням українського народу було проголошено возз'єднання України з Росією. Цим історичним актом була завершена тривала боротьба свободолюбивого українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання із російським народом в єдиній Російській державі». А тому, згідно з цим документом, 300-ліття возз'єднання України із Росією стало важливою історичною подією, і не лише для цих двох східнослов'янських народів. Також зазначалося, що це возз'єднання багато в чому сприяло укріпленню Російської держави та зростанню її міжнародного авторитету.

Подібна пафосна оцінка наводиться у цих «Тезах» і щодо самого гетьмана Хмельницького у контексті Переяславського процесу: «Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, висловлюючи вікові бажання та надії українського народу до тісного союзу із російським народом й очолюючи процес формування української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість порятунку українського народу без його об'єднання із великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України із Росією»¹¹. Таким чином, документ радянських часів повторив основні положення відомого рескрипту Петра I, у котрому він на невизначений час відмінив вибори українських гетьманів, мотивуючи таке рішення їх «изменничеством», окрім «первого Богдана Хмельницкого и последнего Скоропадского». Тож Переяславська легенда впродовж кількох століть слугувала спочатку офіційній історіографії Російської імперії, а потім вже імперії радянської.

Але справедливим вважається й порівняння оцінок Переяславського акта 1654 р. із сучасних точок зору спеціалістів щодо цієї проблематики як із російського, так і українського боків, що порівняно недавно було зроблено у рамках роботи Загальної російсько-української комісії істориків, яка була створена рішеннями Президії Російської академії наук та Президії Національної академії наук України.

З цього питання позиція першої із названих сторін така: зіштовхнувшись на початку 1650-х років із цілою «колекцією» непростих проблем, пов'язаних зі збереженням Гетьманщини та політико-правовою легітимізацією козацької еліти, Хмельницький активізував свою «східну» політику. Ідея просити протекції у московського царя в обмін на військову допомогу проти Речі Посполитої набула тоді нового імпульсу. Тим більше, що сама Москва теж визначилася у своїй політиці у цьому напрямі. А Земський собор 1653 р. також виступив за те, щоб прийняти Україну у підданство Російської держави.

Наступні події широко відомі, хоча сама їх інтерпретація й оцінка як радянської, так і новітніх російської й української історіографій відрізнялися. Слід наголосити і на тому, у чому майже всі історики із обох боків висловлюють взаємоприйнятну позицію: відомий інцидент із «клятвоцілуванням» (царські послы навідріз відмовилися від присяги з боку московського правителя перед козацтвом), який стався в Успенському кафедральному соборі Переяслава, не був випадковим. За своєю суттю, у ньому, як у дзеркалі, знайшли відображення майбутні взаємовідносини у російсько-українських контактах подальшого часу. Договір відпрацьовували представники двох еліт, а тому у ньому різні підходи за своєю політичною культурою й розумінням прав та обов'язків, котрі прослідковуються, що ними наділялися государ і його піддані. Козацька старшина орієнтувалася на польську традицію, яка розглядала такий договір зі взаємними зобов'язаннями, а також із відповідними присягами. А в гнівній реакції на це «государевого холопа» боярина В. Бутурліна, який жажнувся однієї лише вимоги присягнути за царя Олексія Михайловича, явно простежується ортодоксальне московське «самодержавное» мислення, яке знайшло яскраве вираження ще у

посланнях Івана Грозного. І хоча як непросто склалися далі взаємовідносини між двома сторонами, і хоч як надалі переконливо не звучали звинувачення з обох боків щодо порушення зобов'язань, усе ж очевидним є те, що самодержавна влада не могла довго терпіти ані автономного статусу, ані «вольностей» Війська Запорозького, як і жалкувань старшин про «втрату» так і не отриманих нею ніколи в Речі Посполитій прав шляхти. З'єднувалися організми, котрі за своєю суттю не могли з'єднатися із вірогідною у перспективі долею Гетьманщини в межах єдиної держави. Особливо це стосувалося часів майбутньої Російської імперії.

Чи могли уявляти собі такий невтішний кінець власної ініціативи сам великий гетьман та його найближче оточення? Вірогідно, вони все ж розглядали Переяславську раду як політичний маневр, який надавав можливість, протиставивши нового покровителя попередникам, виграти так необхідний для них час. У подальшому ж планувалося діяти відповідно до ситуації, яка складалася, орієнтуючись на декілька варіантів розвитку: від незалежності до сюзеренітету і протекції. Або сприйняття частиною нової еліти контактів із Москвою як тимчасового політичного ходу суперечило загальному настрою в Україні. Адже населення бачило у «східному цареві» одновірця й захисника. Та й самі претензії на особливий політичний і соціальний статус козацтва викликали негативну реакцію серед інших прошарків українського суспільства тих часів. Царську владу вони сприймали як силу, котра може приструнити непомірні амбіції багатьох представників козацької верхівки. А для Москви такі настрої не були «таємницею за сімома замками». Тому у кризові моменти царські політики не раз «експлуатували» подібні симпатії, протиставляючи своїм противникам рядове козацтво, як і духовенство та міщан.

Обіцянки Бутурліна, які ним виголошувалися під час проведення ради, тоді були виконані. Військо отримало підтвердження власних «прав і вольностей», але не як обов'язків московського самодержця перед ним, а як його «милість», котра ставала відповіддю на воїнське чолобиття. Різниця була суттєвою: адже даруючи «свободи», верховний володар мав право забрати або ж

змінити їх власним рішенням, що, врешті-решт, і трапилося згодом. У розумінні московських політиків тут не було нічого незвичного: цар дав – цар взяв; хоча для старшини такі дії були законною основою для розриву підданства. Від Москви ж старшина отримала підтвердження прав власності на хутори і села. Факт напрочуд важливий з погляду легітимізації соціальних надій самої старшини. У московському дворянстві, яке не претендувало тоді на землі в Україні, місцева соціальна верхівка не вбачала суперника. Слід наголосити і ще на одній особливості політики цього історичного моменту: хоча Хмельницький намагався вести переговори від імені усієї України, в Москві бажали бачити у ньому лише гетьмана Війська Запорозького, а права міст оговорювалися надалі окремо¹².

Таким видається сучасне бачення порушеної проблеми істориками з російського боку. А чим же відрізняється «український погляд» дослідників щодо цього питання? Їхнє бачення полягає у наступному.

Усвідомлення смертельної небезпеки щодо збереження власної державності, а також необхідності якомога швидшого отримання військової допомоги підштовхнули Богдана Хмельницького і його старшину до прийняття в січні 1654 р. протекції московського царя на умовах складання односторонньої присяги. Внаслідок подальших перемов у березні того ж року укладається українсько-московський договір, який дістав в історичній літературі назву «Березневі статті». Він передбачав непорушність встановлених на той час форм правління Гетьманату, його території, адміністративного укладу, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, соціальної структури суспільства, існуючої моделі соціально-економічних відносин. Також підтверджувалися права та привілеї козацтва, духовенства й міщан, повний суверенітет гетьманського уряду у проведенні внутрішньої політики. Влада самого гетьмана визнавалася позитивною. Після його смерті Військо Запорозьке мало б вибирати спадкоємця відповідно до встановлених норм та звичаїв. Чисельність козацького реєстру встановлювалась у 60 тисяч чоловік. Встановлювалися також розміри грошової платні, що виплачувалася російською владою як рядовим козакам, так і

їхній старшині. Царський воєвода, який мав перебувати у Києві разом із російськими військовими підрозділами, повинен був виступати на боці місцевих формувань у боротьбі з їх ворогом. При цьому, Росія зобов'язувалася вступити у війну із Річчю Посполитою, а також допомагати місцевим силам у протистоянні їх із кримськими татарами. Зі свого боку, козацька Україна визнавала протекцію царя і при цьому зобов'язувалася сплачувати до російської казни данину. Одночасно вона втрачала право на проведення незалежної від Москви зовнішньої політики.

Правова невизначеність закріплених цим договором відносин України та Росії породила різноманітність оцінок їх характеру. Вони трактувалися дослідниками як унія, військовий союз, протекторат, васалітет, неповна інкорпорація, приєднання чи возз'єднання і т. д. і т. п. У викладеному тут трактуванні тогочасних подій подана точка зору, що ця угода передбачала прийняття Українською державою протекції російського монарха. Підписаний у критичний період боротьби за незалежність, цей договір був для України одним із варіантів, котрий надавав їй шанси добитися поставленої перед собою мети. Разом з тим слід мати на увазі, що цей договір стосувався лише території Гетьманщини, а не усієї України в цілому (більша частина її земель і надалі залишалася у складі Речі Посполитої), й визнавав її розділ на два великі регіони.

Та вже перші спільні дії козацьких і царських військ супроти поляків літом та восени того ж року засвідчили розходження не лише військово-стратегічних, але й політичних планів обох сторін. Так, перша з них бажала завдати поразки Речі Посполитій, щоб довести об'єднання в своїх межах усіх українських земель до логічного завершення. Тому є зрозумілим, що вона бажала отримати серйозну підтримку з боку російської армії й при цьому розглядала головний театр військових дій на українських теренах проти поляків та їх союзників у ті часи – кримських татар. Друга сторона своєю головною метою вбачала повернення Смоленщини, оволодіння Білорусією та Литвою для подальшого просування в бік Прибалтики із виходом до Балтійського моря. Внаслідок цього Хмельницький не лише не отримав бажаної допомоги, але й повинен був перекинути частину власних військових підрозділів на підтримку нових союзників. Момент було згаано, а тому

довгоочікуваний похід росіян на початку наступного року вже не вніс перелому у хід бойових дій¹³. Така невідповідність у царині стратегічного планування у його суттєвих деталях неодноразово фіксувалася й надалі.

Тож при певних відмінностях в інтерпретації окремих деталей цього складного й неоднозначного процесу, якими були Переяславські й Московські перемовини 1654 р., з боку російських та українських науковців на ще недавньому етапі аналізу цієї події точки зору авторитетних і поважних істориків були враховані під час викладення матеріалів на сторінках цієї роботи. Хоча можливе і певне коригування вже після конфлікту останніх років.

Узагалі ж, можливо було б робити безліч припущень про те, як би склалася доля України та Росії у разі зміни акцентів у міжнародній політиці Богдана Хмельницького та Олексія Михайловича, як і їх нащадків та спадкоємців в подальші історичні періоди». Не все так сталося, як гадалося», – мовиться у одному прислів'ї. З приводу історичного процесу в контексті розглянутої тут дати ще на початку минулого століття висловився М. Драгоманов:

«Плакати про старовину, бажати вернути її – завжди даремне діло, а особливо для нас, слуг «простого» українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо, не було ще ніколи в світі, а тільки буде колись, як люди стануть далеко розумніші, ніж тепер. Одначе оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянутись назад і пригадати останні дві сотні і два десятки років після того, як козаки українські за проводом Богдана Хмельницького піддалися під руку «царя Восточного, Московського», у 1654 році»¹⁴.

Але сталося так, як свій вердикт винесла доля. І нічого тут не вдієш, слід лише враховувати помилки і прийняті у минулому рішення. А вона, внаслідок звичайної географії, «поселила» росіян і українців поруч – спочатку навіть у одній країні, а нині в двох незалежних державних утвореннях. Без сумніву, перипетії, котрі виникли ще у 1654 р., мали та мають своє продовження у складному розвитку обох країн і нині. А тому повернення до аналізу тогочасних, як і більш пізніших історичних подій залишається вельми актуальним. Аналіз такої важливої теми як для

української, так і російської історій, вірогідно, слід вести у двох головних напрямках.

Один із них – це більш поглиблена й реалістична реконструкція в усіх історичних деталях ситуації, безпосередньо пов'язаної із самим актом ухвалення Переяславської угоди. Міфотворчість у минулому, а іноді і в наші дні, мала та й нині інколи має достатньо реалістичні, та все ж встановлені минулою радянською владою та її ідеологічною доктриною межі. Але все ж це був певний етап у розробці та розумінні українсько-російських взаємовідносин у часи пізнього середньовіччя і у період раннього модерну, який не слід просто викидати із сучасної історіографії.

Інший напрям – це спроба прослідкувати, звичайно на рівні основних та принципових блоків, а також конкретних подій і процесів, ті етапи різноманітних контактів між Україною й Росією, які відбувалися вже в більш пізні часи. Як писав ще О. Пушкін, слід «...с хладнокровием показать разницу духа народов, источника нужд и требований государственных...»¹⁵.

Тож спробуємо якоюсь мірою знову розглянути питання історії українсько-російських взаємовідносин із позицій сьогодення, при цьому враховуючи досвід багатьох минулих поколінь. Та й необхідність у цьому є. Адже ще зовсім недавно можна було заявляти про те, що, вірогідно, «... нема у світі двох інших держав, історичні долі котрих переплелися би тісніше, ніж долі України і Росії. Спільні етнічні та цивілізаційні корені, котрі врастають у Київську Русь, тривале перебування в єдиній державі, спільне переборювання світових катастроф, подібні економічні системи – це далеко не повний перелік наших глобальних зв'язків. У той же час, двом великим слов'янським народам було тісно в одній наддержаві. Закони еволюції вимагали, щоби у ХХІ столітті наші держави увійшли самостійними одиницями, а нації – врешті-решт – стали політично повноцінними. «Розлучення» 1991 року було історичною закономірністю і пройшло на диво цивілізовано»¹⁶.

Та не все було так «райдужно», як хотілося б. Про глибинні рифи у взаєморозуміння між двома етносами свідчать хоча б твердження, висловлені саме не українською стороною: «Происходящее на наших глазах становление новой украинской идентичности (идушее, к слову сказать, не всегда конструктивными и

позитивними путями) неизбежно повлекло за собой острую и порой болезненную потребность у русских переосмысления собственной этнокультурной идентичности, исторически связанной с идеей «большой» русской нации (позднее переосмысленной в рамках «советского народа»), включающей в себя три близкородственные этносы – великороссов, малороссов и белорусов, взаимодополняющих друг друга. Сформулированная официальной государственной идеологией в XIX веке, эта политическая идея подразумевала слияние восточнославянских этносов в объединенный «русский» народ с единой этнокультурной, языковой и религиозной самоидентификацией, тем более, что объективные предпосылки (близкая родственность культур и языков, религиозное единство, сосуществование в рамках единого государства) для этого были. На фоне этой идеи, укорененной в русском общественном мнении, претензии современных украинцев на собственную идентичность (культуру, язык, историю, государственность), не просто отличную от русской, но и часто противопоставляемую ей как чужой и враждебной, вызвали в русском массовом самосознании неизбежный культурный шок, одной из попыток преодолеть который и явилось создание на фоне старых стереотипных моделей нового, зачастую негативного образа украинца»¹⁷.

Тож пройшло лише трохи більше двох десятиліть, і ситуація у наших взаємовідносинах кардинально змінилася, і не лише у поглядах верхніх прошарків обох суспільств. Символічно, що це трапилося саме в часи 360-річчя Переяславської угоди. Історичний час начебто відкинув такі відносини на відстань у кілька століть. Це ще раз підтверджує думку про складний і неоднозначний процес контактів між двома народами-сусідами, які все ж повинні далі знаходити компроміси, котрі підуть їм лише на користь. А тому не слід звинувачувати усіх, окрім себе, в гріхах та незнанні історії під час обгрунтування анексії земель своїх сусідів.

Це, зокрема, було зроблено на спільному засіданні Російського історичного товариства та Ради з питань культури при Голові Державної Думи РФ у березні 2014 р.: «...у каждого из нас есть представление об истории Крыма, такое системное изложение позволило нам вновь взглянуть в историческую ретроспективу и увидеть в полном объеме, системно. И это очень важно сегодня

говорить об этом, поскольку, к сожалению, существует очень много невежества и незнания, в том числе и у наших не очень далеких соседей в Европе, я уже не говорю о наших партнерах, коллегах, которые живут за океаном или где-то... о более отдаленных аудиториях»¹⁸. Але якщо для основного аргументу в цьому питанні достатньо факту приєднання до російської імперської зони земель згаданого півострова трохи більше двох століть тому Катериною II, то таким же чином можливо звертатися до фактів належності в часи Київської Русі «заморських Тмутараканських володінь» – території Таманського півострова – київським та чернігівським князям, або ж розміщення прикордонної зони між Чернігово-Сіверською та Ростово-Суздальською землями у середині XII ст. в районі р. Оки, коли, власне, й Москва була вперше згадана в літописі. Чи це також «невежество и незнание» із протилежного боку? А якщо поставити питання про можливість територіальних претензій до Російської Федерації з боку деяких її далекосхідних сусідів на основі того, що Чингісхан народився свого часу північніше всесвітньо відомого озера Байкал?

Пікірування в цьому питанні із використанням різних історичних фактів можна продовжувати і далі. Європа така «маленька», що не лише у її східній частині точаться тривалі територіальні суперечки. Але зовсім недарма політичні лідери багатьох країн в останній час неодноразово заявляли про недотримання Росією базових принципів європейського світопорядку (в першу чергу конкретних пунктів Будапештського меморандуму, пов'язаного із добровільною відмовою України від ядерної зброї). Анексія Криму та розв'язання війни у Донбасі – це порушення того, що дозволяло жити й мирно співіснувати європейським народам після Другої світової війни (непорушність кордонів й повага до територіальної цілісності). Також слід вказати і на точку зору американського історика Т. Снайдера, висловлену ним під час читання лекції в стінах Католицького університету у Львові 2014 р., що єдиний спосіб зрозуміти історію нації можливо лише через зв'язок з іншими націями.

І ще одне: «Люди не вступают у конфронтацию спонтанно. Враждебность всегда имеет какую-то причину, и последняя нередко коренится в том, как люди воспринимают свою

этническую группу, ее место в современном и историческом контексте, ее взаимоотношения с соседями и государством в исторической перспективе, как они оценивают свое и чужое»¹⁹. То ж коли державна верхівка одного із могутніх сусідів сучасних українців оголошує, що їх просто не існує як окремої етнографічної структури (вони просто є частиною своєї спільноти), то такий дилетантський підхід теж вимагає відповідного реагування, звичайно пам'ятаючи про актуальні проблеми сьогодення. В іншому разі, пам'ятаючи про таку безапеляційну думку, ми повинні констатувати, що переходимо навіть рамки ленінської ідеї про право націй на самовизначення аж до нав'язування бачення недопущення самоідентифікації окремих людських спільнот, у нашому випадку – українського народу. А це вже інша позиція хоча б в теорії класифікації ідеологічних основ сприйняття місця сусідів у ставленні до себе.

Тому цивілізовано, спокійно та об'єктивно слід розглядати й теперішні конкретні спірні питання й відшукувати нові можливості в процесі співіснування, як і відрізнити міфи та легенди від реальних фактів у цій складній проблемі. Адже саме поняття «процес» (від латинського «processus» – тобто просування) треба сприймати як послідовну зміну стадій, етапів або ж певних явищ, які відбувалися та відбуваються нині в межах певних закономірностей. Та все ж ті події, що сталися ще у середині XVII століття, без жодних сумнівів, вплинули на сам процес взаємовідносин, як і появу багатьох суперечних тенденцій у історичній еволюції східнослов'янського світу. Це все – наша історія, як би ми не сприймали її власною свідомістю. Як казав перший Президент України Л. Кравчук: «Маємо те, що маємо».

Розгляд порушеної проблеми відбуватиметься не спонтанно, «з нуля», а на основі вже раніше проведеного аналізу історичних подій у цій частині Європи²⁰.

РОЗДІЛ 1.

ПЕРЕДУМОВИ УГОДИ

«Передумова Переяславської угоди» – так назвав першу частину своєї праці «Українсько-московська угода 1654» О. Оглоблин, яку він підготував в часи відзначення 300-літнього ювілею цієї події у рамках заходів вітчизняної наукової діаспори. Укладення такого договору на той час було взаємовигідним для обох сторін. Україна шукала серйозного протектора (чи кількох союзників) для військового протистояння Речі Посполитій й закріплення структур створення власної держави та її подальшого розвитку. А Москві такий союз забезпечував власні мілітарні інтереси, сприяв досягненню традиційних політичних цілей на Заході, допомагав реалізувати певні економічні інтереси та інші нагальні завдання у розвитку нової могутньої сили у тогочасній Європі²¹. Але це були, значною мірою, лише нагальні тактичні завдання, які стояли перед правлячими структурами тогочасних державних утворень. Глобальні ж відносини мали глибоке історичне коріння, про що йтиметься далі вже на рівні розгляду усіх передумов, а не конкретної із них. Але перед розглядом історичного «коріння» кілька слів про майбутні «гілки» – тобто наслідки реалізації згаданої угоди. Ось одна із таких точок зору:

«Одним із наслідків Переяславської угоди 1654 р. було те, що від середини XVII ст. зв'язки між українцями і росіянами відчутно поживалися. Українці всіх соціальних груп входили в постійні контакти з російськими військовими частинами та посадовцями, які перебували в Україні. Українські козацькі з'єднання несли службу спільно з російськими військами на обширі від Балтійського моря до Чорного. Делегації козацької старшини, міщан і духівництва їздили до Москви. Українське духівництво заповнювало монастирі та отримувало церковні посади неосяжної держави. Терени по обидва боки сучасного українсько-російського кордону було населено українцями, які рухалися на схід, та росіянами, які мігрували на південь.

Якщо ж не брати до уваги спроб дослідити роль, яку відіграло українське духівництво в Росії, то значення цього поживалення в

українсько-російських зв'язках залишається досить маловивченим. Навіть дослідження взаємного сприйняття двох народів робить тільки свої перші кроки. Звісно, ранньомодерні українці ставали частиною російського життя легше, ніж будь-хто інший з чужинців, бо православне віровизнання, спільнослов'янська культура та старослов'янська мова робили їх «своїми». Отже, свідчення українців мусять бути багатим джерелом для розуміння Московщини/Росії в ту добу, коли вона входила у фазу прискореної європеїзації. Українці в цьому процесі виступали каталізатором, і їхня інтеграція в московське суспільство сприяла перетворенню Московщини на імперську Росію. Разом з тим, політична та релігійна система Московщини глибоко позначилася на Україні. З петровськими реформами початку XVIII ст. нова імперська столиця почала відігравати значну роль у формуванні української культури та інтелектуального життя»²².

А тепер уже слід перейти до проблем історичного «коріння» цієї акції. Як це не може здатися на перший погляд дивним, та слід звернутися при цьому до святкування 1150-ліття зародження російської державності, що відбулося у 2012 р. І хоча це внутрішня справа наших сусідів, але виникає питання: для тих далеких часів, усе ж, існувала «Русь», чи «Росія»? І де вони територіально знаходилися, якщо сприймати їх як два різні утворення? Згідно з новою вищезгаданою доктриною центр східнослов'янського, тобто «російського», світу розміщувався початково на Півночі Східної Європи, а лише потім змістився на Південь. І ще: так що ж відбувалося тоді на східноєвропейських просторах у етнічному відношенні (або ж хоча б знайшло відображення у самоназвах населення в різних зонах)? Хто і до кого пізніше приєднався чи воз'єднався з ким? Адже це досить важливо й для розуміння подій вищезгаданого року.

Звичайно, кожен громадянин будь-якої країни може мати власну точку зору на будь-яке історичне питання (і не лише на нього). А от чиновникам та державним лідерам, як і їх консультантам (які, вірогідно, й готували це святкування) слід було б відповісти на одне й конкретне запитання: так, усе ж, для тих давніх часів існувала «Росія» чи «Русь» і де тоді знаходився центр тогочасної східнослов'янської держави?

Згідно з останнім російським трактуванням Північ превалювала у цьому процесі. Але іншої точки зору дотримувалася більшість представників вітчизняної (до недавніх часів) історичної науки, до яких у першу чергу належали С. Соловійов, В. Ключевський, Б. Греков, А. Насонов та багато інших непересічних дослідників. Серед них слід особливо виділити Б. Рибаківа – незаперечного лідера російської та й усієї радянської медієвістики стосовно недавнього минулого, яке безпосередньо передувало часам появи сучасних незалежних держав:

«Обильный материал разнородных источников убеждает нас в том, что восточнославянская государственность вызревала на юге, в богатой и плодородной лесостепной полосе Среднего Поднепровья. Здесь, за тысячу лет до Киевской Руси, было известно земледелие. Темп исторического развития здесь, на Юге, был значительно более быстрым, чем на далеком лесном болотистом Севере с его тощими песчаными почвами. На Юге, на месте будущего ядра Киевской Руси, за тысячу лет до основания Киева сложились «царства» земледельцев – борисфенитов, в которых следует видеть праславян; в «трояновы века» (II–IV века нашей эры) здесь возродилось экспортное земледелие, приведшее к очень высокому уровню социального развития.

Смоленский, полоцкий, новгородский, ростовский север такого богатого наследства не получил и развивался несравненно медленнее. Даже в XII веке, когда Юг и Север во многом уже уравнились, лесные соседи южан все еще вызвали у них иронические характеристики «звериньского» образа жизни северных местных племен.

При анализе неясных, порою противоречивых исторических источников историк обязан исходить из аксиомы неравномерности исторического развития, которая в нашем случае проявляется четко и контрастно. Мы обязаны отнестись с большой подозрительностью и недоверием к тем источникам, которые будут преподносить нам Север как место зарождения русской государственности, и должны будем выяснить причины такой явной тенденциозности»²³.

Цього автора аж ніяк не можна зачислити до проукраїнськи налаштованих. Ось, зокрема, як його характеризує один із

принципових його опонентів: «...он был не просто патриотом, а несомненно русским националистом или, как сейчас принято формулировать, ультра-патриотом – он был склонен пылко преувеличивать истинные успехи и преимущества русского народа во всем, ставя его выше всех соседних. Он был готов очищать и украшать его историю»²⁴.

Тож ще раз підтвердимо власну думку про те, що кожен народ, як і його політична та інтелектуальна еліта, формує власне бачення своєї історії. Але в цьому разі російським колегам слід запрогнозувати непросте розв'язання деяких «слизьких» проблем щодо пояснення таких «неправильних» тверджень їхніх вищезгаданих наукових авторитетів недалекого минулого. Адже в протилежному разі треба буде констатувати, що ці «товариші не розуміли, про що вони писали» і яку термінологію («руську» чи «російську») використовували при цьому. Ми тут цілком свідомо не наводимо бачення проблеми багатьма українськими істориками – щоб не було трафаретного звинувачення їх у суб'єктивному підході до викладення наявної інформації, а за термінологією недавнього радянського минулого – в «українському буржуазному націоналізмі».

Тож, звертаючись уже до «Повісті минулих літ», з'ясуємо, що літописцю було відомо про дві версії походження Русі: під 862 р. повідомляється про зайняття лідируючого місця, спочатку у Ладозі, а потім і у Новгороді конунгом Рюриком; за іншою версією – київський стіл посіли Аскольд і Дір, етнічна належність яких не уточнюється. На Півночі зайти стали на чолі нової конфедерації, що складалася із представників місцевих фіно-угрів, західних слов'ян та скандинавів. Слов'янські переселенці з Півдня дещо пізніше теж «вклинилися» у нові протодержавні, а потім вже й державні структури. У цьому відношенні досить цікавою являється тема про те, як ті, хто прийшов сюди найпізніше, вийшли надалі на перші ролі, а потім ще й «перелопатили» фіно-угрів у Поволжжі. Але це не наша проблематика в даному випадку.

На Півдні, у Середньому Подніпров'ї, нові структури формувалися в першу чергу на основі східнослов'янського етнічного масиву, про що свідчить хоча б літописне повідомлення «Поляне яже ныне зовемая Русь», а також про визначення Києва

князем Олегом «Віщим» як центральної столиці молодій державі – «матері міст руських».

Та формування східнослов'янських державних інституцій на Півночі чи на Півдні їхнього світу у цьому випадку не так важливо, як розгляд іншого аспекту порушеної проблеми: якщо Російська держава, а відповідно, і російський етнос розпочали свій історичний рух 1150 років тому у північному регіоні Східної Європи, то тоді логічно припускати, що на Півдні була реалізована схема «поляни – руси – українці»²⁵. А тому про жодну первісну однорідну етнічну складову на етапі формування державних структур не може бути і мови – у північних і південних угруповань цього світу були різні «батьки»: у одних «російські» (з фіно-угорсько-західнослов'янсько-скандинавськими домішками), а у інших – «руські», де східнослов'янський компонент з самого початку займав домінуючі позиції.

Тепер слід перейти до виявлення географічних меж вищезгаданих угруповань. У першому випадку Рюрик та його родичі із власним оточенням поширили свою владу на Ладогу, Новгород, Білоозеро, Полоцьк і Ростов. А Олег, згідно з русько-візантійським договором 907 р., вимагав від греків данину для Києва, Чернігова та деяких інших руських міст. Підтвердимо це літописними цитатами: «И избрались трое братьев со своими родами, и взяли с собою всю русь, и пришли, и сел старший, Рюрик, в Новгороде, а другой, Синеус, на Белоозере, а третий, Трувор, – в Изборске. И от тех варягов прозвалась Русская земля. Новгородцы же – те люди от варяжского рода, а прежде были словене. Через два года умерли Синеус и брат его Трувор. И принял всю власть один Рюрик, и стал раздавать мужам своим города – тому Полоцк, этому Ростов, другому Белоозеро. Варяги в этих городах – находники, а коренное население в Новгороде – словене, а в Полоцке – кривичи, в Ростове – меря, в Белоозере – весь, в Муроме – мурома, и над теми всеми властвовал Рюрик».

А стосовно східнослов'янського Півдня читаємо таке: «...приказал Олег дать воинам своим на 2000 кораблей по 12 гривен на укрючину, а затем дать дань для русских городов: прежде всего для Киева, затем для Чернигова, для Полоцка, для Ростова, для Любеча и для других городов: ибо по этим городам

сидят великие князья, подвластные Олегу»²⁶. Північні гради в цьому випадку не вказувалися – вірогідно, вони перебували поза зоною його безпосереднього впливу. Спірними є лише Полоцьк і Ростов, на котрі претендували як північні, так і південні зверхники. Тому, виходячи із наших роздумів, не згадані в 907 р. літописні гради та прилеглі до них території можна розглядати саме як землі «исконной России» в останньому трактуванні цього географічного терміна російськими колегами.

З точки зору більшості сучасних істориків, Північна Русь («Зовнішня Россія» у візантійському трактуванні), де правив Святослав (до речі, киянин за місцем народження) – син великого князя київського Ігоря – локалізується на територіях поблизу Балтійського моря та суміжних водойм. Логічною є й точка зору, що певною територіальною опозицією їй слугує «Внутрішня Русь» із центром на Середньому Дніпрі у Києві, де в той історичний період уже концентрувалися основні важелі управління нової влади, очолюваної Рюриковичами.

Та нас зараз цікавлять північні, так би мовити, «исконно российские» землі, а ще точніше – «новгородські», як вони постійно іменуються на сторінках «Першого новгородського літопису старшого ізводу» (без «російських» чи «руських» винятків у їх територіальному визначенні). У зв'язку з цим слід навести таку думку: «...сама этническая история новгородцев в древнейшую пору заметно отличается от истории остальной части восточного славянства. Сделанные академиком А. А. Зализняком наблюдения над языком берестяных грамот выявили существование в XI–XV столетиях самостоятельного древненовгородского диалекта, сохраняющего наибольшую чистоту в XI–XII веках и приобретающего к XI–XV столетиям черты, свойственные центральным и восточным русским говорам. Носители этого диалекта в какой-то период оказались оторваны от остальной массы славянских племен. Сопоставляя факты лингвистики, археологии и антропологии, Янин указывает на западное, балтийское происхождение новгородских славян»²⁷. При цьому не слід забувати й подібну теорію П. Третьякова про заселення Новгородщини нащадками східних балтів, які були асимільовані східними слов'янами на території Верхнього Подніпров'я²⁸.

А південне розташування «Русі» (але не «Росії») підтверджується й текстом іншого, 945 р., договору із візантійцями, коли до Константинополя прибули представники нового давньоруського володаря: «...посланные от Игоря, великого князя русского, и от всякого княжья, и от всех людей Русской земли». Та й за новими умовами в такі своєрідні відрядження тих далеких часів руси отримували на проживання в столиці Візантійської імперії так звану «месячину»: «...послы посольскую, а купцы месячину, сперва те, кто из города Киева, а затем из Чернигова, и от Переяславля, и из прочих городов». Знову про північні – «російські» – території жодної згадки.

Таке відношення Києва до цих земель прослідковується і в часи вокняжіння в північній столиці Володимира Святославича. Літопис під 970 р. повідомляє: «Святослав посадил Ярополка в Киеве, а Олега у древлян. В то время пришли новгородцы, прося себе князя: «Если не пойдете к нам, то сами будем себе князя». И сказал им Святослав: «А кто бы пошел к вам?» И отказались Ярополк и Олег. И сказал Добрыня: «Просите Владимира». Владимир же был от Малуши – ключницы Ольгиной. Малуша же была сестра Добрыни; отец же им был Малк Любечанин, и приходился Добрыня дядей Владимиру. И сказали новгородцы Святославу: «Дай нам Владимира». Он же ответил им: «Вот он вам». И взяли к себе новгородцы Владимира. И пошел Владимир с Добрынею, своим дядей, в Новгород, а Святослав в Переяславец». Тоді ще руського великого князя київського більше цікавили придунайські райони, а не північний регіон східнослов'янського світу. Кардинально почала змінюватися геополітична ситуація у цьому питанні лише після програшу русів візантійцям на Балканах та внутрішньої політики того ж Володимира Святославича, як і його нащадків (Ярослава Мудрого та інших), у подальші періоди давньоруської історії.

Таке територіальне розмежування східнослов'янських земель уже «напрошувалося» раніше. Зокрема, Є. Носов запропонував таке розчленування цієї ойкумени: на Київську Русь, Новгородську республіку, Руську Північ та центральноруські князівства²⁹. «Спокійно і добровільно» віддаючи росіянам три останні, вищеназвані, території, українцям доведеться тоді «взяти на себе»

києворуську спадщину і спробувати вже у нових умовах розв'язувати нагальні історичні проблеми. Якщо ж цього не робити, то тоді росіяни повинні «вимагати собі все». Але це вже експансіонізм, або ж великодержавний шовінізм. Та і білоруси нещодавно почали заявляти про формування власної державності, починаючи із підйому Полоцька та розвитку його округи в X ст.³⁰. Але якщо рухатися цим шляхом, то українську державність слід удревнювати ще на кілька століть: легендарний князь Кий, на честь якого й було зведене місто над Дніпром, правив наприкінці V–на початку VI або ж на початку VII ст. (Б. Рибаків, А. Сахаров). Знову розпочинається навколонукова «чехарда».

Та, в будь-якому разі, схоже на те, що ера, підготовлена «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954 р.), в яких підкреслювалося: «Русский, украинский и белорусский народы ведут свое происхождение из единого корня – древнерусской народности, создавшей древнерусское государство – Киевскую Русь», відходить у минуле (виявляється, коріння у сучасних східнослов'янських народів було різним). І це, слід наголосити, робиться не руками «українських буржуазних націоналістів». Тож «масмо, що масмо», – як говорив Л. Кравчук. Подальший науковий диспут щодо цього непростого для вирішення, але досить актуального питання повинен вестися спокійно і врівноважено.

Прикладом цього може бути така інформація. Відомий російський науковець О. Чубар'ян заявляв з цього приводу: «Для нашей современности данная проблема приобретает особое значение в силу непростых отношений, сложившихся в постсоветское время с нашими ближайшими соседями, также претендующими на наследие Древней Руси, в первую очередь с Украиной. События 1150-летней давности – это ведь часть их истории тоже. Очень важно тактично определить, какие последствия для современных отношений между нашими странами имеет отношение к той или иной исторической дате». А далі він продовжує: «...непреложным остается тот факт, что древнерусское государство сыграло определяющую роль в формировании исторического союза и даже синтеза трех цивилизаций – российской, украинской и белорусской»³¹.

Розвиває цю тему, звичайно із певними уточненнями, й відомий український історик П. Толочко: «В последние годы в России активно обсуждается идея (или проект) так называемого «Русского мира» как одного из факторов интеграции на постсоветском пространстве. Она несомненно интересна. Однако, являясь тематически порубежной, требует не столько романтической декларативности, способной оттолкнуть от нее потенциальных сторонников, сколько научной обоснованности. Прежде всего в историософском ее осмыслении и содержательном наполнении.

Предполагаемое или мыслимое интегрированное пространство «Русского мира» не должно ассоциироваться с единым государственно-политическим образованием, напоминающим то, что у нас уже было». Після цього він ще конкретніше уточнює: «...в основе прошлого историографического, а теперь и политологического непонимания и предубеждения в значительной мере лежит терминологическая неопределенность. Была Киевская (Древняя) Русь, и есть нынешняя Россия. В отношении обоих названий используется единое прилагательное – русский. Хотя определение «русский», отсылающее к слову «Русь», совсем не тождественно определению «русский», отсылающему к слову «Россия»³².

А тому він пропонує писати прикметник, утворений від слова «Русь», із однією буквою «с». І хоча це не відповідає граматичним нормам сучасної російської мови, але все ж більш відповідає давньоруському правопису. А у тих випадках, коли до прикметника застосовували дві букви «с», то вони завжди були розділені м'яким знаком (приклад: «русские»). Вірогідно, для запобігання спекуляцій з цього приводу слід погодитися з такою пропозицією, хоча б, попередньо, тобто на рівні робочої гіпотези.

Саме формування етнополітичної термінології на значній частині території Східної Європи (тут ідеться про землі сучасної Росії) пройшло у своїй еволюції декілька фаз. Перша належить до кінця XV – кінця XVI ст. й позначена появою термінів «Московська держава» та «Князівство (Держава) вся Русі. Друга фаза розвитку етнополітичної термінології пов'язана із перетворенням Князівства вся Русі у Російське царство. В історії самоназви країни переломними виявилися 1547–1552 рр. Якщо і

раніше в літературних пам'ятках вживався термін «Росиа» (точна калька грецького політоніму), то після вінчання на царство в 1547 р. й завоювання Казанського царства поряд із визначенням держави як «Російське царство» другою офіційною самоназвою стає і термін «Росія», що набув значного поширення всередині країни впродовж другої половини XVI ст.³³. У контексті порушеного в цьому випадку питання використання термінів «Русь»/«Росія» такий ґрунтовний висновок для нас є досить важливим: адже IX ст. тут і «не пахне».

Але таке спостереження певною мірою знаходиться все ж на «периферії» порушеної нами основної теми. Тому, закінчуючи характеристику згаданих наукових обговорень нового ювілею російської державності, слід вказати і на судження тих, хто схиляється до висновку, що запрошення Рюрика жодним чином не вплинуло на загальний розвиток російської історії. Мабуть, не зовсім академічними за своєю суттю є «докази» типу: «...мы одолеем любую напасть. Какой бы она не была. Обязательно, потому что вместе, потому что русско-татарско-мордовско-чувашско-бурятско...-многонационально разноликий народ России от побед не отвык»³⁴. Адже ми усі разом вже пережили аналогічну ситуацію у недалекому минулому стосовно так званої «нової історичної спільності» – радянського народу і знаємо, чим така уявна спільнота закінчилася.

А як аналогію подібним висловам можна навести спогади М. Брайчевського про присвячену історії Криму наукову сесію 1952 р., на якій, окрім ґрунтових та серйозних доповідей, звучали й виступи просто анекдотичного характеру: кримська Скіфія оголошувалася російською державою; Неаполь Скіфський на околицях сучасного Сімферополя дістав назву Новгород; Ахіллес (виявляється) був за національністю росіянин, а «Іліада» грецького поета Гомера виступала джерелом для вивчення російського національного характеру. Якоюсь мірою подібні тлумачення починають проявлятися при новому розумінні кримської історії в наші дні (хоча й не так явно та прямолінійно). Але тоді яскравим прикладом квазінаукової фантастики був виступ відставного генерала Москвітінова, в якому, зокрема, наголошувалося: «...российский Киик-Кобинец протянул дружескую руку китайско-

му синантропу і вони об'єдналися проти імперіалістического неандертальця» (йшлося про різні групи протолюдей у найвіддаленіші історичні часи). А під завісу виступу було «забито останнього цвяха» у погляди противників подібної точки зору: «...мы даем отчет, что некоторые представители так называемой «чистой» науки будут возражать против изложенных выводов, но пусть они помнят, что российский народ привык расправляться со своими врагами и на поле боя, и за письменным столом»³⁵. Як то кажуть: «Не приведи, Господи» повернутися до такої «аргументації» нині, хоча до цього йде.

Термінологічні суперечки між словами «руський» та «російський», як важливому елементі усього понятійного апарату в цьому напрямі досліджень, знайшли відображення і у обговоренні важливих проблем історії державотворення у східнослов'янському середовищі часів Середньовіччя. Так, в опублікованих матеріалах міжнародної конференції «Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств» у цілій низці доповідей використовувалися лише «руські» (а не «російські») назви, хоча сам захід відбувався саме в рамках цільової програми «1150 лет российской государственности»: «Древняя Русь», «Русская земля», «Древнерусское государство», «Русь»³⁶. А «російське» визначення – лише щодо хронологічних етапів розвитку країни впродовж багатьох століть її історії. Можливо, серйозні російські історики та їхні колеги з інших країн почали тихо виходити із незручної наукової ситуації шляхом простого невикористання «російського» терміна під час розгляду питань функціонування структур першої східнослов'янської держави.

Здавалося б, вищезгаданий підхід під час вирішення багатьох важливих історичних питань знімає суперечності у використанні різноманітної термінології й настроює спеціалістів з різних наукових установ на подальшу конструктивну дискусію. Але це не так. Для прикладу наведемо лише пару поглядів (правда, не науковців, а лише публіцистів), коли проблема ставиться «із ніг на голову». Зробимо лише один раз, щоб не повертатися до подібних нісенітниць надалі.

Насамперед зупинимося на книзі О. Кунгурова з інтригуючою назвою «Киевской Руси не было, или что скрывают историки» (взагалі сенсаційні назви притаманні творам такого роду). Вона була навіть перевидана 2012 р., тобто в часи відзначення сумнівного ювілею. Вже на її перших сторінках безапеляційно заявляється, що до ХХ ст. українського народу не існувало та і взагалі його немає і нині, як і його історії: великороси, малороси і якути становлять історичну російську націю; в попередні історичні періоди українці в основному склалися із росіян, поляків та євреїв. Заглиблюючись у своїх «доробках» до часів Переяславської ради 1654 р., він доходить висновку, що ця подія насправді була міфом: «Многие знают, что 8 июня 1648 г. Богдан Хмельницкий в письме выразил горячее желание «отдаться на милость» царю Алексею Михайловичу. Следствием этого обращения стало то, что 8 января 1654 г. был осуществлен акт перехода в русское подданство запорожских казаков (Переяславская Рада), а 27 марта того же года условия договора были зафиксированы в специальном соглашении, известном под странным названием «Мартовские статьи». При цьому уточнюється, що «Украина не была субъектом договора с Россией. Договаривающимися сторонами были Запорожское войско и царь»³⁷.

У зв'язку з цим потрібно зробити кілька пояснень та уточнень. «Військо Запорозьке» означало у ті часи не власне низове дніпровське козацтво – воно було офіційною назвою тогочасної Української держави. Самі ж запорожці взагалі не були присутні на Переяславській раді, оскільки тоді, за висловом самого гетьмана Хмельницького у його поясненні внутрішньої ситуації в країні представнику царя боярину Бутурліну, були «людьми маленькими», які не впливали у той момент на державний устрій. А конкретний процес переходу під протекторат «царя московського» розпочався із указу Олексія Михайловича від 19 лютого 1651 р.: «Также запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом под государеву руку в подданство». Звичайно, наведені вище неточності не такі вже й вагомі. Але якщо ж претендувати на «революційні» висновки й серйозність нової історичної концепції, то і їх не повинно бути. А то виходить, як у тому анекдоті, коли «ложечка нашлась, но осадок остался».

Дивує нашого автора і сам процес збільшення кількості козаків – адже жінки серед них не були присутні, і бути не могли в

принципі. Наш «спеціаліст широкого профілю», вірогідно, й гадки не мав, що, окрім членів військового запорозького братства, яке розміщувалося за «Порогами» на Нижньому Дніпрі, існував інститут реєстрового (городового) козацтва, підрозділи якого перебували в усіх полкових містах, а навколо тих розміщувалися ще й їхні маєтності і вольності. Там життя функціонувало в усьому його різнобарв'ї (в тому числі і в плані покращення демографічної ситуації). Та й самі запорожці не мали лише права приводити осіб жіночої статі тільки на Січ, а за її межами збільшували свої родини аж ніяк не методом непорочного зачаття. Окрім того, викликає здивування такі посили, як те, що боротьба козаків з поляками немає жодного стосунку до патріотизму – просто король заборонив їм гнати горілку. Тоді, мабуть, розвал Радянського Союзу слід пов'язувати виключно із «сухим законом» М. Горбачова? Окрім того, польський зверхник нерегулярно виплачував козакам фінансову підтримку й забороняв нападати на поселення супротивників (турків і татарів). Автору, мабуть, невідомо, що сам інститут козацтва був створений як буферна зона у протистоянні із мусульманським світом.

Далі, але вже «із іншої опери»: «великий перелом» у процесі українізації частини східних слов'ян відбувався вже на початку ХХ ст.: «Казалось бы, разгром Австро-Венгрии и переход Галиции в руки новосозданной Польши должен был поставить крест на этнических экспериментах по выведению украинцев. Но у дела австрийских императоров быстро нашлись продолжатели в лице большевиков. Конечно, на словах Ленин со товарищи были интернационалистами один интернационалистически другого. А уж всякого рода национализм они клеймили самыми последними словами. Но одно дело – лозунги, и совсем другое – реальность. Представление о большевиках, как о неких идеалистах-чистоплюях или фанатиках марксистской идеи в корне неверно. Перед ними стояла, прежде всего, чисто практическая задача – захватить и укрепить свою власть, и ради нее они готовы были потакать самым матерым националистам, если видели в этом хоть какую-то выгоду, причем интересы народа никакой роли не играли»³⁸.

Виявляється, ось як воно було насправді! Ось де «собака зарита»? А як бути з ідеєю світової революції – однією з фішок більшовицької ідеології? А експорт, і не лише ідеологічний, але й

реальний, своєї політики в інші європейські країни (Угорщина, Німеччина)? Чи то була лише демагогічна балаканина та дії, що відволікали від реальної стратегії побудови «нового світу»? Щось у це не віриться. А стосовно України, то, з погляду згаданого «дослідника», сама реалізація такого проекту проходила під керівництвом Л. Кагановича та його однодумців (сам Й. Сталін в цьому питанні їм також сприяв). Ну як у казці: чим далі, тим страшніше. Адже для майбутнього Генсека вже тоді були притаманні вислови на кшталт: «так звана незалежність так званих республік», цих, «так би мовити, держав» і т. п. Знову демагогія, чи все ж власне розуміння проблеми? Аще конкретніше, то стосовно тієї ж України він заявляв, що слід закінчувати ігри в уряд та республіку й пора кинути таку гру. Як бути з цим?

Та цього згаданому автору теж було замало – він у своїх «одкровеннях» добрався і до Київської Русі, що знайшло відображення й у самій назві власного опусу (навіщо ж було публікувати вищенаведені сюжети?). Виявляється, легенду про її існування видумав І. Гізель і вперше виклав на сторінках свого «Синописа» в 1674 р. – це була лише «книжица», за висловом самого «першовідкривача» міфологічної основи існування тогочасної країни. Навіщо ж цю працю багато разів перевидавали в імперських державних виданнях (мабуть, «господа не понимали, что делают», їм не було кому «відкрити очі»). А виявляється от що: «Синопис» писався на замовлення представників самої династії Романових і насаджувався офіційно (ганьба пригнобленим народних мас!). Через це Татищев, Карамзін, Щербатов, Соловйов, Костомаров, Ключевський та інші маститі історики критично не осмислювали, на відміну від нашого автора (важко сказати, фахівцем з якого періоду він є), легенду про Київську Русь. Тут доцільне твердження: «б'є наповал». З подібної мотивації «глибоко помилялися» також іноземці, які працювали в Російській академії наук – Байєр, Шлецер, Міллер. Останній, начебто, навіть сфальсифікував погляди Ломоносова з цієї теми. Слід зазначити при цьому, що великий російський учений факту існування Київської Русі не заперечував.

Тож, з точки зору «нового світила науки», ніякої Київської Русі не існувало, та й бути цього не могло – все це фантом і блеф. Тож дісталось від нашого «правдолюба» і державній столиці на берегах Середнього Дніпра. При цьому, «обґрунтовано» доводиться

міфологічна основа самого значення цього міста: начебто основний центр повинен знаходитися подалі від державних кордонів, а не як Київ – на окраїні країни. Щож, тоді слід ставити під сумнів і Ладогу (на думку деяких істориків – першу столицю Русі), і Петербург – нову столицю Російської імперії. Та і відносно окраїнний Новгород Великий (згідно з новою концепцією – столиця давньої Росії), теж є міфом? Як то кажуть – «народ хоче розібратися».

Сама «Повість минулих літ», на основі якої визначається місцезнаходження одного з головних центрів східнослов'янського світу, викликає у нашого «дослідника» певні сумніви. Адже оригіналу твору, написаного самим Нестором Літописцем (може ще й нотаріально завіреного?), нині не існує. А це, відповідно, нашою думку про більш пізню підробку літописного зводу (якого із численних списків?). Ось так, і ніяких сумнівів. Та і сама колиска нової східнослов'янської цивілізації, виявляється, знаходилася не на берегах Дніпра чи Волхова, а на далекому Північному Сході. Але тоді біля витоків Російської держави повинні стояти представники фіно-угорських племен: мері, муроми та інших об'єднань, які жили там до часів переселення слов'янських груп. «Аргументом» локалізації центру, виявляється, може бути концентрація в цьому регіоні запасів болотної руди – адже саме залізо стало рушійною силою у соціальному розвитку усього людства. Хочеться вказати нашому «геологу», що болотна залізна руда поширена у всій поліській зоні, а її використання в різних місцевостях тривало аж до ХХ ст., коли відкрили Курську магнітну аномалію та інші родовища.

Далі черга доходить і до трагічних подій ХІІІ ст. – навали орд хана Батия й загибелі першої держави східних слов'ян. Ставиться питання: чому ж йому це вдалося? А ось чому: у загарбників був підступний союзник – православна церква! З такою «кардинальною» думкою можуть розбиратися не лише світські спеціалісти, але й церковнослужителі. Ще одним союзником став Новгород Великий (адже його грізний хан не чіпав у зв'язку з таємними дружніми відносинами, а не через кліматичні умови під час наступу в ту пору року). Місцевим торговцям було вигідніше зрадити своє оточення та заробити великі відсотки прибутку в умовах нової міжнародної ситуації.

Окрім того, зазначається, що Новгород, як і Київ, був історичним фантомом, як і «шлях із варяг у греки». То де ж ти була, «Русь изначальная»? А ось де – на Волзі. А глибокий аналіз писемних джерел (але ж «Повість минулих літ» сумнівна в принципі?) приводить ще до однієї суперсенсації: виявляється, батько князя Олександра Невського Ярослав Всеволодович і Батий – одна людина! Вибачайте, але це вже із царини психіатрії, коли діагноз слід ставити не у видавництві, котре публікує таку працю, а у спеціалізованих медичних закладах. До цього додається ще одне «спостереження»: святитель Русі рівноапостольний князь Володимир Святославич також, можливо, має відношення до вищезазначеного людського гібриду («гулять так гулять!»).

Уявлення про середньовічну історію східних слов'ян згаданого автора загалом зрозуміле – її просто не існувало як об'єктивного явища, у його розумінні. Але вона ж існувала в наукових конструкціях цілих поколінь дослідників-медієвістів. Тому з цим слід боротися! І починати це слід із того, що «история – это не наука, история – это религия, а историки – жрецы культа» (он воно як!). Вони «только с нетерпением потирают потные ручки, предвкушая денежки на археологические экспедиции и написание книжек, они жаждут получить премии, гонорары и научные звания». Цікаво, що потирав чи потирає автор цих висловів? Особливо негативні відзиви щодо фахівців з «укро-історії» – адже пантеон її героїв складається практично із одних розбійників та зрадників. Прикладом таких персонажів може бути М. Грушевський, читаючи праці якого «иногда трудно понять: то ли он кретин, то ли шут, то ли наглец высшей категории». Як то кажуть, «круто» – такою «вишуканою» мовою ніхто із його колег чи опонентів не користувався. Ну й що, «нам на це начихати». Як співалося у одній пісеньці ХХ ст.: «ах какой он молодец, как он плюнул в холодец!».

Автор такої праці навіть запитує: «Есть ли среди «ученых»-историков честные люди?». І сам же відповідає: «Конечно, есть. Но они умственно настолько неразвиты, что искренне верят всему тому, чем их пять лет учили в университетах профессора истории. Умный, думающий, пытливый и честный человек, любящий задавать вопросы, никогда не сдаст на истфаке даже первый семестр». Можливо, тут є щось особисте для нашого «оракула». Щось наболіле? Як запитував Остап Бендер у Васисуалія Лоханкіна:

«Скажите, из какого класса гимназии вас вытурили за неуспешность?». Тому у нього й виникає питання, що таке наукова спільнота? І маємо відповідь: «Это сброд карьеристов и неудачников». Усі їхні методи досліджень не заслуговують на увагу: «Именно поэтому, повествуя о древних временах, я прибегаю, и в дальнейшем буду прибегать больше к умозрительным рассуждениям, основанным на логике и здравом смысле, нежели к цитированию «историков» и с ссылками на «достоверные» и очень-очень «древние» документы». Але ж якщо всі ці документи – фантазії кар'єристів та негідників, то з чого ж отримувати фактологічну базу для власних «наукових революційних конструкцій»? Взагалі ж вимальовується ситуація, коли слухач або читач просто повинен, за одним із персонажів М. Жванецького, виконувати розпорядження: «Стойте там и слушайте сюда. Именно отсюда будет проистекать». У нашому випадку – це «неуправляемый поток сознания».

Нищівні характеристики застосовуються не лише стосовно українців. Ось хоча б визначення розумових здібностей одного із білоруських культурних діячів: «Цесаков – дебил!». І все стає на свої місця, усім все зрозуміло після такої «аргументації». А взагалі українці – це штучно виведена національність, білоруси ж – народність ще більш молода, ще більш штучно створена. І ніяк не інакше. Та і їхня доморощена інтелігенція убога. «Щирые украинцы» – люди с пораженным сознанием». У них нема ані власної мови, ані власної історії. Так і хочеться прокричати забутий лозунг: «Хай живе дружба між братніми народами!».

М'яко кажучи, такі висловлювання (та до того ще і у роботі, яка претендує на науковість) є неприйнятними у полеміці із опонентами. Тому слід пам'ятати, що ще у IV ст. до н. е. відомий давньогрецький філософ Аристотель у своєму трактаті «Велика етика» зазначав: «Существует два вида невоздержанности. Один – невоздержанность запальчивая, необдуманная, внезапная. Так, например, при виде красивой женщины мы сразу бываем охвачены каким-то чувством, и от страсти рождается порыв сделать нечто, быть может, неподобающее. Второй вид – невоздержанность как бы болезненная, перемешанная с соображениями, отклоняющими от действия. Первый вид, кажется, не вызывает сильного порицания; такая необузданность бывает у людей достойных, у горячих и одаренных. Второй вид присущ людям холодным и

угрюмым; они вызывают порицание...невоздержанным этого последнего рода никогда не стал бы человек достойный, и, кроме того, здесь тот случай, когда предостерегающий довод не способен исцелять»³⁹. В нашому випадку автор за своїми психологічними особливостями чітко підпадає під характеристику другого типу людей – психічно невитриманих.

Наведене видання підготовлене російським автором, який має право на власні, навіть екстравагантні (як у нашому випадку) погляди. Але серед вітчизняних «літераторів» також є й такі, що приєдналися до представників ура-патріотичних російських течій. Їхнє місце в структурах ще Російської імперії визначив Т. Шевченко у комедії (за його ж висловом) «Сон»:

«Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
«Де ты здесь узялся?»
«З України». – «Так як же ты
Й говорить не вмиеш
По-здешнему?» – «Ба ні, – кажу, –
Говорить умію,
Та не хочу». – «Экой чудак!
Я вси входы знаю,
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввести тебе. Только, знаешь,
Мы, брат, просвещенны,
Не поскупись полтинкою...».

У цьому разі йдеться про твір А. Каревіна «Малоизвестная история Малой Руси. Очерки междусских отношений», у якому автор виступає не лише як етноісторик, але і як лінгвіст, історіограф, демограф, політолог, аграрник. Та нас цікавить лише один аспект його «доробку», пов'язаний із розкриттям порушеної тут проблеми. Ось кілька прикладів:

«Вековая мечта украинского народа о воссоединении с Россией, реализованная в решении Переяславской Рады, вовсе не являлась выдумкой компартийных пропагандистов, как модно утверждать сегодня. Тогда, в XVII веке, стремление к единству Руси действитель-

но было всенародным. Достаточно указать на восторг, с каким в малорусских селах и городах встречали ехавших на Раду царских посланцев. Встречали все: казаки, духовенство, мещане, крестьяне».

І ще один приклад: «Мифы о «почти трехсотпятидесятилетнем угнетении», «насильственной русификации», «батуринской резне», «голодоморе-геноциде» и многие-многие другие гуляют по современной Украине, усиленно внедряемые в сознание простых людей. Разоблачение этих мифов – путь к преодолению раскола, задача первостепенной важности, которая, на мой взгляд, должна стать стратегической задачей российской политики»⁴⁰.

Спочатку слід розібратися з тим, наскільки правдиво тут розкривається питання «всенародного щастя» із приводу проведення Переяславської ради. Згідно з інформацією тогочасних московських джерел «виявлення радощів» із нагоди згаданої січневої події 1654 р. виявили у самому Пряєславі аж...284 особи. І це враховуючи те, що на ній була присутня переважна більшість козацької старшини. Ще «патріотичніша» акція відбулася після того у Києві: за одними підрахунками присягу цареві склали 14 осіб, а за іншими – 60. Опір чинив і сам митрополит Сильвестр Косів.

Усього ж, згідно зі «Сводными данными из записных книг о проведенных к присяге жителей украинских сел и городов», на території козацької України «...к вере приведено: гетман Богдан Хмельницкий, писарь Иван Выговской, да войсковых 3 ч. судей, 1 ч. обзной, 2 ч. ясаулов. Полковых и наказных полковников... 1 ч. гетман костырской, 188 ч. шляхты. Полковых есавулов и судей 1, и обозных, и сотников, и атаманов, и [зна]менщиков, и писарей 1674 ч., 1 ч. у наряду прикащик, 62949 ч. казаков, 62454 ч. войтов и буймистров, и мещан, 37 ч. служек монастырских. И всего 127388 ч.». З усього вищенаведеного можна дійти такого висновку: на вірність царю присягнули лише козацька старшина (та й то не вся) на чолі із самим гетьманом, залежні від нього реєстрові козаки, місцева (теж залежна від Хмельницького) адміністрація, а також окремі міщани та церковнослужителі окремих храмів⁴¹.

А з приводу другого висловлювання О. Каревіна про те, що російський політикум повинен розібратися в українських справах, – то тут явно прослідковується позиція «вот приедет барин, барин

нас рассудит». Комплекс меншовартості «на лице» (можна ще й додати: «чого изволите?»). Одночасно простежується й «принципова» позиція одного із героїв І. Ільфа та Є. Петрова слюсара-інтелігента Полесова, який на запитання Остапа Бендера: «Ваше политическое кредо?» захоплено відповів – «Всегда!».

У цьому відношенні можна також очорнювати навіть національних духовних лідерів. Насамперед це торкається Тараса Шевченка: «В пантеоне идолов современной Украины «батько Тарас» занимает нынче такое же место, какое в пантеоне идолов советских занимал Владимир Ленин. Призывы «жить по Тарасу», сверять с ним каждый свой шаг (как раньше с Ильичем)... Судьба культа Ленина известна. Он рухнул, как только правда о «великом вожде и учителе» вышла наружу. Ждет ли та же участь культ «великого Кобзаря»? Вряд ли в этом следует сомневаться». «Великий фахівець» у проблемах шевченкознавства (до речі, він паралельно також «розбирається» в проблемах сталинських реформ, рівні життя, а також демографії населення Східної Європи у різні історичні періоди і т. д.) робить для читача ще одне «сенсаційне» відкриття: виявляється, кріпосний за соціальним статусом при народженні поет мав досить негарний психічний комплекс: «Сочувствие к угнетенным не было свойственно Тарасу Григорьевичу». Ось який він був насправді, але як штучно прикидався у своїй творчості впродовж власного, часом досить трагічного, життя! Та й взагалі, хто такий Шевченко? «Мелкий, ничтожный человек и средний поэт, из которого на Украине пытаются сделать великого гения»⁴². Тепер стало зрозумілим, що ставлення до нього багатьох сучасників було «неправильним» (адже їм же ніхто «не пояснив»). Знали б вони вищевикладені «одкровення», то й поводитися б по-іншому. А то у 1861 р. поприходили на його похорони у Петербурзі не лише Костомаров, Куліш, брати Лазаревські, але й Некрасов, Лесков, Достоевський, Салтиков-Щедрін, Пипін, Панаєв та багато інших представників російської інтелігенції тих часів. З цього випливає, що «господотоварищи не понимали», вони не були підготовлені до «справжньої, професійної» оцінки цієї особистості.

Та цим для автора «розбори» не закінчилися. За його уявленнями, пізніше, вже в радянські часи, коли більшовики перенайменували малоросів в українців та проголосили їх

самостійною нацією (мабуть, вони готували також Універсали Центральної Ради), то для них актуальною стала й проблема пантеону українських класиків. І лише тому на п'єдестал були витягнуті, окрім «великого Кобзаря», ще й «великий Каменяр» (Іван Франко), а також «дочка Прометея» Леся Українка. «Великим душолюбом» була дана оцінка і їй: «Леся Українку провозгласили гениальною поэтессой. Заслужено ли? На мой взгляд, нет. Несчастливая женщина, искалеченная духовно, интеллектуально и физически собственной матерью, заслуживает жалости, сочувствия, но никак не поклонения». Якже на це можна реагувати? – Спасибі на доброму слові, особливо за таке «шляхетне» ставлення до жінки.

Та що там Тарас Григорович і інші особистості від літератури – все українство виявилось подібним до прояву шизофренії. У розвитку симптомів цієї хвороби на значній частині східно-європейських земель цим людям активно сприяли, звичайно, більшовики (подібні твердження вже зазначалися у «творчому доробку» його російського колеги; можливо, вони формувалися в одній «пробірці?»). Конкретно це були Лев Троцький (він же Лейба Бронштейн), Лазар Каганович і...Лаврентій Берія! А із цього робиться відповідний висновок: «Такие вот украинизаторы были в прошлом. Вряд ли в своих действиях они руководствовались любовью к Украине. Скорее, их поступки диктовались ненавистью. Дикой, переполняющей всех троих ненавистью к исторической Руси. Вероятно, та же ненависть (хотя, может быть, просто глупость) движет и сегодняшними украинизаторами». Цьому «розвінчувачу більшовизму» в українському питанні та його однодумцю, словами божевільного батюшки Федора з твору Ільфа і Петрова «Дванадцять стільців», хочеться лише порекомендувати «Покайтесь у своїх гріхах публічно!». Правда, потім, регочучого отця, повезли у божевільню, а у нашому випадку цього ще не сталося.

У зв'язку з таким станом речей хотілося б лише процитувати висновок Олександра Пушкіна (маємо надію, що хоча б його визнають наші автори), який він зробив у своїй праці «О русской словестности»: «Уважение к минувшему – вот черта, отличающая образованность от дикости». Краще не скажеш.

Звичайно ж, аналогічними «шедеврами фахівців широкого профілю» на письменницькій ниві набір подібних висловів не обмежується. В них ставляться під сумнів, або ж просто несприй-

маються, багато із загальноприйнятих і доведених багаторічними дослідженнями історичних істин. Ну, прямо як в «Інтернаціоналі» з ідеєю, що старий світ слід обов'язково зруйнувати до основи і лише тоді... А на чому ж будувати власні оригінальні моделі розвитку суспільства, якщо переважаюча кількість наявних фактів (писемні джерела, археологічні реалії, етнографічні дані і т. д.) «насправді» є лише міфами або ж відвертою неправдою? Ці автори нині просто першими «вистрілили» у цьому напрямі. Їхні погляди на проблему, на нашу думку, у чомусь аналогічні тій ситуації, яка була вкладена Я. Гашеком в уста безсмертного бравого солдата Швейка, коли той служив у фельдкурата Отто Каца й був присутнім на одному із «релігійних диспутів» (звичайно, зі солідною випивкою). Так ось, вставляючи свої «п'ять копійок» у полемічну бесіду, цей літературний герой повідав присутнім там опонентам-церковнослужителям про те, що один із набожних їхніх колег увірував у таку догму: «Хто вірує в антиподів, то повинен бути проклятим». Після цього він викликав до себе стареньку служку й звернувся до неї зі словами: «Слухайте, ви якось мені казали, що ваш син поїхав до Австралії. Тож, оскільки він нині у антиподів, то має бути проклятим». Бідна жінка на таку заяву відповіла незгодою, аргументуючи свою позицію, що рідна для неї людина присилає їй звідти листи та гроші. На що духовний отець відповів, що це диявольська мана – адже ніякої Австралії не існує, а це їй антихрист наплів. У неділю він у присутності пастви прокляв бідну стареньку під час служби у костелі ще й при цьому кричав, що Австралії нема. Після цього його прямо із місця служби повезли до божевільні. При цьому Швейк зробив власне зауваження: «Поправді кажучи, багатьом там місце». Хіба аналогія і у нашому випадку не простежується? Начебто, як кажуть в Одесі – «таки да». А ось і ні. Для цього звернемося до висновків обох розглянутих «шедеврів» й зіставимо їх.

У першому випадку «Миф о Киевской Руси, неразрывно связанный с легендой о монгольском нашествии как причине ее угасания, начал целенаправленно внедряться в XV в. По времени это совпадает с Никоновой церковной реформой и войнами Московского царства и Российской империи за украинские земли Речи Посполитой, населенные преимущественно русскими людьми, исповедующими христианство греко-православного толка. Поэтому царям легенда о якобы киевском происхождении

Руси была нужна, чтобы подкрепить свои претензии на Малороссию, хотя формально права на эти территории, заселение которых происходило по направлению с запада на восток, принадлежали Польше. Таким образом, речь нужно вести не о воссоединении Руси в 1654 г., но о присоединении Малой Руси (исторической области, но не государства!) к России. Дата весьма условна, и с нее надо вести начало процесса собирания западнорусских земель под властью Москвы, затем Петербурга, и снова Москвы, растянувшийся почти на 300 лет. Подкарпатская Русь была включена в состав СССР в 1945 г.»

«Не было никакой древней Киевской Руси, да и самой Руси, как единого государства, в древности не существовало. В Поволжье сформировалось ядро империи, втянувшее в течение веков в свою орбиту все заселенные русскими территории, а попутно и множество других народов. Процесс этот завершился лишь в середине прошлого века. Чисто кабинетные доктрины о разделенности существования «двух русских народностей» появились лишь в середине XIX в. в среде либеральной профессуры и носили не научный, а политический характер. Но единство во взглядах на вопрос разделения единого славянского народа на две русские ветви как бы не было, так и нет» (добавимо до цього, що дали більшовики «придумали» й білорусів).

«Но если не было Киевской Руси, то, выходит, и общего корня у трех братских народов тоже не было. Откуда же они взялись тогда? В том-то и дело, что даже сами малороссы и белорусы (имеется ввиду именно народные массы) еще в начале XX в. считали себя русскими и не подозревали о своей исторической «отдельности». Но советская украинизация основательно вправила мозги малороссам, убедив их в том, что они испокон веку являлись украинцами».

Й останне: «...я не могу согласиться с доводами наших квасных патриотов, ратующих за пропаганду мифа о Киевской Руси, как якобы фундаменте идеологии русско-украинского братства. Всякий проукраинский дискурс, и миф о Киевской Руси в том числе, – есть удар против общерусского единства. Никакого русско-украинского братства быть не может. Всякий русский, отрекшийся от русской народности и воспринявший доктрину украинства – может быть мне братом не лучшим, чем Каин»⁴³.

Позиція викладена чітко і без якихось демагогічних викрутасів. А як справа у цьому плані у другому зі згаданих творів? А ось як (про що вже згадувалося вище): «Мифы о «почти трехсотпятидесятилетнем угнетении», насильственной русификации», «батуринской резне», «голодоморе-геноциде» и многие-многие другие гуляют по современной Украине, усиленно внедряемые в сознание простых людей. Разоблачение этих мифов – путь к преодолению раскола, задача первостепенной важности, которая, на мой взгляд, должна стать стратегической задачей российской политики.

С чего надо начать? Прежде всего с отказа от культивируемого в советское время представления о великорусах (русских по современной терминологии), украинцах и белорусах как разных (хоть и братских) нациях. Издавна Русь (Великая, Малая, Белая) являлась одним национальным организмом... Соответственно, нужно признать, что русская нация (великорусы, малорусы, белорусы) ныне является разделенной. И следует помогать украинцам (малорусам) и белорусам осознавать себя русским, а не противопоставлять их великорусам. Необходимо помогать и великорусам осознавать украинцев и белорусов своими, русскими».

І знову рефреном: «Русь была и в значительной степени все еще остается единым национальным организмом (хоть далеко не всеми сегодня это единство осознается). Оторванная, отмежеванная от остальной Руси, Украина выглядит как обрубок, жизнедеятельность которого, по моему мнению, можно поддержать лишь искусственно»⁴⁴. Але чому «Русь», а не «Росія»? Слід бути послідовним у висвітленні історичних подій і користуватися сучасною російською термінологією, якщо виконувати волю одного із «сильних світу цього».

Та у цьому разі «суду все зрозуміло» – позиція чітка й однозначна. Вона виражає, як і у попередньому випадку, політичне спрямування в руслі святкування 1150-ліття російської державності, незважаючи на те, що такі постулати можуть привести лише до ситуації «сам ти дурний», а її вирішення перспективне лише в плані ламати іншу точку зору «через коліно». У розвиток цієї, досить екстремістської у своїй основі ідеологічної течії закладені думки її прихильників, які саме і підтримують викладені псевдореволюційні ідеї, а також всіляко сприяють її популяризації.

Це підтверджується й новими пасажами, які з'являються в російських ЗМІ останнім часом: до «исконно русских земель» стали належати й прикарпатські давньоруські території, а до «русских святынь» – й літописний Корсунь – античний Херсонес, де великий князь київський Володимир Святославич (за однією із літописних версій) прийняв християнство. Та виникає запитання: що це за сакральне місце, куди століттями не ступала нога російського паломника (на відміну від Києво-Печерської лаври)? А про які «исконно-русские» території можна говорити, коли впродовж усього домонгольського часу Північ тогочасної Русі іменувалася «вся Новгородская область» або ж «волость», а Поволжя – як «Залеская земля». Останній регіон як давньоруський стає лише в часи татаро-монгольської навали, коли у Переяславі – Заліському, вірогідно чернець-книжник із придністровського Галича, створює «Слово о погибели Русской земли» (Новгородщину до Русі стали відносити ще пізніше – вже в часи московської експансії на ці території). Та й сама Галицька земля «руською» стає лише в часи Данила Галицького, як і його батька князя Романа⁴⁵. Та Бог з ними – «нам своє робить» (за висловом поета).

Згаданим виконавцям та їх послідовникам у реалізації конкретного замовлення досить точно підходить характеристика, яку вималював у своєму знаменитому романі «1984» Д. Оруел – ідейно кріпкий речекряк. Згідно з його роздумами (вірніше, з його літературними героями): «Кто управляет прошлым, – гласит партийный лозунг, – тот управляет будущим, кто управляет настоящим, тот управляет прошлым». И, однако, прошлое, по природе своей изменяемое, изменению никогда не подвергалось. То, что истинно сейчас, истинно от века и на веки вечные. Все очень просто. Нужна всего-навсего непрерывная цепь побед над собственной памятью. Это называется «покорение действительности» на новоязе – «двоемыслие»⁴⁶.

А що ж дійсно відбувалося на східноєвропейських просторах у післямонгольські часи? Коротко зупинимося на цьому питанні, але не відкриваючи нових «революційних» істин і в цілому спираючись на доробок попередників.

«Киевская Русь умерла, не оставив завещания и не упорядочив дела. Умерла, когда дела были в растроястве, а имущество описывали для конфискации. Добрые люди растащили что оставалось, да и зажили себе, беззаботно проматывая остатки некогда крупных

имений. Наследники появились позже, с сомнительными бумагами и неопределенной степени родства с покойником. Как бывает в подобных случаях, выяснение прав превратилось в долгую тяжбу между претендентами. Взаимных обвинений в самозванстве, апелляций к крови, земле, заверений в особой любви к умершему было в избытке. Пока длился процесс, усадьбы превратились в руины. Но как раз подспела мода на руины.

Украина унаследовала физические остатки имения, Россия – документы на владения ими. С конца XIX века между двумя историографиями продолжается спор, чьи претензии на «киево-русское» наследие предпочтительны и по каком праву наследовать – по праву «земли» или по праву «крови»⁴⁷.

Говорячи про цю історичну добу, то на півдні східно-слов'янського світу поряд зі старою «руською» назвою поступово, але все більш широко починають використовуватися нові терміни – «малоросійський» (вірогідно в основному після подій 1654 р.) та «український». В цілому процес формування сучасних східно-слов'янських народів рухався у магістральному напрямі свого поступу: появі Московського царства й української козацької держави під назвою «Військо Запорозьке» – серйозних супротивників, насамперед, Речі Посполитої та інших тогочасних політичних утворень. Але у своїй орієнтації обидві вищеназвані структури на теренах Східної Європи слідували за власними інтересами.

Це почалося ще в золотоординські часи. Яскравою ілюстрацією цього може бути політика Олександра Невського та Данила Галицького. Перший із них чітко й послідовно орієнтувався на підтримку Чингізідів (його син навіть побратався із сином Батия). А другий, отримавши «благословіння» з боку згаданого грізного хана, потім ще й прийняв королівську корону із рук посланця Папи Римського.

Представники панівної верхівки в князівствах поволзького регіону й надалі орієнтувалися на східних володарів, а південно-західні землі колишньої Київської Русі увійшли до складу Великого князівства Литовського та Руського. Східна орієнтація предків сучасних росіян знайшла навіть відображення у тому, що в часи царювання Івана III частина його оточення вмовляла свого зверхника не ламати старих відносин із на той час уже знесиленою Ордою. Але це сталося все ж у 1472 р. На півдні східнослов'янської

ойкумени поступовий програш старих кочівницьких структур (колишні номади тоді вже у переважній більшості осідали на землю) розпочався на 110 років раніше, коли у 1362 р. литовсько-білорусько-українські військові формування під керівництвом князя Ольгерда у битві на Синіх Водах (сучасна Кіровоградщина) розбили війська трьох татарських «князьків». Після цього розпочався процес витіснення золотоординців на схід від Дніпра.

На Північному Сході розглянутого світу ще в часи того ж Івана III формування суспільства й держави почало набувати рис національної (конфесійної) монархії із представництвом, але із самого початку досить слабким, різних прошарків суспільства (цей напрям далі значно загальмувався, що й призвело до конструювання абсолютизму в управлінні країною). Пізніше поняття «національної монархії» було реалізоване у ідеологічній формі «Росія – єдине у світі православне царство», що мало кілька смислових рівнів. Її очевидним зовнішньополітичним продовженням стала насамперед спроба об'єднання колишніх давньоруських територій.

Усе XVI століття пройшло під укріпленням та розвитком цієї ідеї, але вже століття XVII призвело до першої громадянської війни – Смутного часу. Саме тоді й перервалася спадкова династія Рюриковичів (на Півдні це сталося ще в часи безпосередньо після монголо-татарської навали), а їй на зміну прийшла династія Романових. Центральною фігурою в управлінні тогочасною Росією стало царювання Олексія Михайловича – безпосереднього учасника переяславських подій.

Одночасно, але за своїм власним «сценарієм», розвивалися події на теренах сучасної України. Після сходження з історичної арени Галицько-Волинської Русі та Люблінської унії 1569 р., коли була сформована Річ Посполита, «першу скрипку» у регіоні почала відігравати Польща. А на причорноморському півдні все більшу роль став відігравати сателіт Османської імперії Кримський ханат – останній «уламок» Золотої Орди. Його структури сформувалися на початку XV ст. Нова політична організація спочатку виділилася в окрему державу, але такий її статус тривав недовго. Зразу ж після захоплення півострова турками в 1475 р. це об'єднання попало у залежність від Туреччини. А тому «...вся дальнейшая политическая история Крымского ханства со времени утверждения над ним

верховенства Оттоманской Порты складувалась и протекла при постоянном действии двух начал – местного национально-татарского, стремившегося к полной самостоятельности и самобытности, и внешнего, постороннего, турецко-османского, старавшегося с возможно меньшими для себя хлопотами и затруднениями сохранить за собою верховенство над Крымом в чисто политических видах международного свойства»⁴⁸.

Однією із головних функцій цього сателіта Туреччини в ті часи стали різноманітні контакти із Річчю Посполитою й Московією. Але між ними існувала «маленька деталь» – землі сучасної України, де відбувалися відповідні етнічні процеси та соціальні перетворення. Представники старої династії Рюриковичів (вони сходили в цьому регіоні з історичної арени, як і у своїй більшості представники ополченої місцевої шляхти) тоді вже не могли виконувати функції захисників батьківщини.

Місцевий же землеробський люд вимагав нових захисників, і вони з'явилися як історична закономірність – запорозькі козаки. На першому етапі Визвольної війни XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького Запорожжя і далі відіграло основну роль: саме тут створювалося ядро армії та формувалася ідея державно-територіальної автономії козацької України, що потім лягла в основу політики гетьманського уряду. Але вже після перших перемог над поляками, коли повстання переросло у національно-визвольну війну, запорозький осередок втратив свою провідну роль у тогочасних процесах. Це сталося тому, що, поперше, Запорожжя було слабо заселеним регіоном, а місцеве господарство і далі відзначалося в основному присвоюючим характером й ґрунтувалося не на приватній власності, а на громадських засадах (курінних). Тож таке господарство не могло стати економічною основою нових державних структур. А по-друге, політика нового національного лідера та його оточення визначалася не лише інтересами «Війська низового», а й усього козацького стану, більшість якого перебувала на території «Неньки України» зі своїми «мастностями та вольностями».

Ось такими власними шляхами та долями, на чолі своїх держав та народів, підійшли до 1654 р. цар Олексій Михайлович та гетьман Богдан Хмельницький, тобто до Переяславської ради.

На один нюанс такої акції звернув увагу С. Плохій із Едмонтонського університету: «З українського боку, Переяславський акт трактувався також як акт поєднання двох релігійно й історично споріднених Русей – Великої та Малої. Крім переяславського протопопа Григорія, про Малу Русь згадували також Хмельницький та Виговський у розмові з Бутурліним, а про православ'я Великої Росії гетьман мав говорити у своїй промові на Переяславській раді. У листі до царя, підписаному 8 січня 1654 р., тобто саме в день Переяславської ради, козацький гетьман замість називати Олексія Михайловича самодержцем усієї Русі, назвав його самодержцем «всея Великия и Малыя Русий». Ця спроба запровадження в царський титул (і то в його коротшу, основну частину) нового складника стала важливим кроком у процесі самоідентифікації українців у термінах етнічних, релігійних та культурних, процесі, який, як згадувалося вище, розпочався задовго до Переяслава»⁴⁹.

Слід нагадати, що поняття «Велика» і «Мала» (Maior і Minor) були вживаними у творах середньовічних географів і щодо деяких інших країн та означали їх внутрішні політичні підрозділи (наприклад, Велика та Мала Польща). «Мала» частина країни – її метрополія, історичний центр; «Велика» – колонія, розширена територія⁵⁰.

У нашому випадку, вже під час укладення згаданого договору в новій запропонованій царській титулатурі, Богдан запропонував своє бачення суті нової конфедерації, де підвласна йому територія саме і відіграла роль старого центру, навколо якого й розміщувалася зона східнослов'янського розселення. Але «не так сталося, як гадалося» – подальші реалії відрізнялися від запланованих, а термін «велика» надалі набув вже сучасного значення. Тож із переяславських часів «малоросійська» назва почала досить широко використовуватися у найменуванні цієї частини східнослов'янської ойкумени, аж поки її не витіснила сучасна «українська» назва. Тому у цьому «малоросійському» найменуванні немає нічого принизливого чи меншовартісного, як це розуміє частина вітчизняних ура-патріотів. Історію треба вивчати та знати не лише фахівцям, але і усім тим, хто опікується долею нашої Батьківщини.

РОЗДІЛ 2.

ПЕРЕЯСЛАВ У КОНТЕКСТІ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Уже зазначалося, що Переяславська рада, проведена більше трьох із половиною століть тому, є об'єктом вивчення дослідниками різних поколінь і різних країн. Адже цей акт на досить тривалий час змінив насамперед долю українського народу й спрямував основний вектор його контактів на Північний Схід Європи. Але, залежно від наукової й політичної позиції того чи іншого автора (або ж авторського колективу), такі концепції могли бути діаметрально протилежними. Тож зупинимося тут на їх характеристичі, а також уточненні деяких деталей проведення згаданої ради. Звичайно, це буде робитися певною мірою вибірково, за основними точками зору, оскільки сама лишень історіографія питання у повному обсязі могла б зайняти сторінки не однієї монографії.

У 1822 р. Д. Бантиш-Каменський у своїй праці «История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» в принципі позитивно оцінював згадану подію: «Таким образом, без пролития крови, возвращена была Россійскому государству страна, вмещавшая в себе сто шестьдесят шесть городов и местечек, и приобретено шестидесятитысячное храброе войско, без малейших на оное царских издержек». До речі, лише після приєднання України до Росії, з 1 липня 1654 р., вводиться новий царський титул: «всёя Великія и Малы Россіи Самодержец».

У 30-х роках ХХ століття Переяславський акт у радянській історіографії оцінювався, згідно з текстом «Великої Радянської Енциклопедії», як «Союз українських феодалів з російськими, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною». Нова «модернізація» офіційної концепції відбулася вже під час підготовки і святкування 300-річного ювілею цієї ради, що було «освячено» Тезами, схваленими Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. В них, зокрема, зазначалося: «Возз'єднання мало величезне значення для

подальшого історичного розвитку двох великих народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін).

Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку. Разом з тим возз'єднання України з Росією значною мірою сприяло зміцненню Російської держави і піднесенню її міжнародного авторитету. В спільній боротьбі проти спільних ворогів – царизму, кріпосників і капіталістів, а також проти іноземних загарбників – зростала і міцніла дружба трудящих Росії і України. В епоху імперіалізму цю боротьбу очолив найреволюційніший у світі російський робітничий клас, керований своїм бойовим авангардом – Комуністичною партією. Російський робітничий клас привів народи Росії до всесвітньоісторичної перемоги над самодержавством, а потім над поміщиками і капіталістами.

Велика Жовтнева соціалістична революція назавжди поклала край соціальному і національному гнобленню народів колишньої царської Росії, створила умови для формування соціалістичних націй і заклала основи їх тісного співробітництва в справі будівництв комуністичного суспільства.

Дружба і братерський союз українського, російського та інших народів нашої країни міцніли і загартовувалися в суворі роки громадянської війни та іноземної інтервенції, в процесі соціалістичного будівництва, в історичних битвах Великої Вітчизняної війни проти німецько-фашистських загарбників. Нерушима дружба народів СРСР – одна з найважливіших основ багатонаціональної Радянської соціалістичної держави і головна умова всіх успіхів братніх радянських республік»⁵¹.

Вказівки було отримано і робота над новим трактуванням цієї події «закипіла» з новою силою. В Москві вийшла фундаментальна праця «Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах», у вступній частині якої читачам пояснювалося, що в той період процес формування української державності не міг завершитися створенням суверенної держави. За певних історичних умов Україні загрожувало повне поглинення або шляхетською Польщею, або султанською Туреччиною, і для

українського народу єдиним правильним, історично прогресивним шляхом розвитку стало возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Більш детально, з точки зору розробників нової переяславської концепції, основні події розвивалися таким чином.

Ще у 1651 р. російський уряд вирішив відкрито заявити про свою готовність прийняти Україну у підданство Росії. В лютому згаданого року на Земському соборі в Москві була висловлена думка, що якщо польський король продовжуватиме свою ворожу відносно Росії політику, то Запорозьке військо і все населення України будуть прийняті у підданство Росії.

З цього приводу в указі царя Олексія Михайловича про скликання Земського собору (19 лютого 1651 р.) зазначалося: «Также и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство. А на соборе говорити всяких чинов людем вслухи молят... (потому что – *Авт.*) с королевской стороны многие неправды учинились, а исправленья в том от короля и от панов рад не бывало». Через два роки, 1 жовтня 1653 р., Земський собор у Москві знову виніс одностайне рішення про приєднання України до Росії. Його рішення було таке: «А о гетмане о Богдане Хмельницком и о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили, чтоб великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское с городами их и с землями принять под свою государскую высокую руку для православные христианские веры и святых божиих церквей, потому что паны, рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру и на святые божиих церкви восстали и хотят их искоренить, и для того, что они, гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское, прислали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии бити челом многжда, чтоб он, великий государь, православные христианские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их принять под свою государскую высокую руку. А буде государь их не пожалует, под свою государскую высокую руку принять не изволит, и великий бы государь для православные христианские

веры и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирити через своих великих послов, чтоб им мир был надежен».

У кінці грудня згаданого року в Україну прибуло численне російське посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. Для вирішення питання про союз України з Росією й була скликана Переяславська рада.

18 січня наступного 1654 р. (за новим стилем) у козацькому місті Переяславі на Київщині із великою урочистістю, що підкреслювалося творцями нової радянської концепції, відкрилася така рада, на котрій із промовою виступив сам Богдан Хмельницький: «Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни. Відомо вам усім, яко нас Бог свободив з рук ворогів, гонящих церкву божію і озлобіющих все християнство нашого православія восточного. Що вже шість літ живемо без государя в нашій землі в безпрестанних бранях і кровопролитіях... Для того нині зібрали єсмя раду, явну всьому народу, щоб есте собі з нами обрали государя з чотирьох котрого ви хочете. Первий цар є турецький, як многожди через послів своїх призивав нас під свою область, вторий – хан кримський, третій – король польський, котрий буде сами похочем, і тепер нас ще в прежню прийняти може; і четвертий є православний Великия Росія государ... котрого ми вже шість літ безпрестанними моліннями нашими собі просимо, – тут якого хочете ізбирайте. Цар турецький є бусурман і всім вам відомо, як братія наші, православні християни греки, і в якому суть від безбожних утиснені. Кримський хан теж бусурман, котрого ми по нужді і в дружбу прийнявши, які нестерпні біди прийняли єсмя. Яке пленіння, яке пролиття крові християнської от польських панів утиснення – нікому вам сказувати не надо. Самі ви все відаєте, що лучче жида і пса, а ніж християнина, брата нашого, почитали. А православний християнський великий государ, цар восточний, є з нами одного благочестя грецького закона, єдиного сповідання, єдино єсми тіло церкви... А буде хтось з нами не згоден, нині уди хоче вільна дорога».

Усі учасники Переяславської ради від імені всього українсько-го народу одностайно і з величезним піднесенням висловилися за возз'єднання України з Росією. Возз'єднання в одній державі стало величезною історичною подією, яка врятувала український народ від шляхетської Польщі чи султанської Туреччини, підкреслювала радянська історична наука.

Після прийняття цією радою історичного рішення про возз'єднання України з Росією перша увійшла до складу Російської держави. Умови, на яких українські землі були прийняті до складу російських, викладені в так званих «Статтях», підписаних у Москві в березні того ж 1654 р. Царське самодержавство не визнавало ніяких інших відносин між населенням Росії та його владою, окрім підпорядкування необмеженій владі царя. Тому Березневі статті, або ж Статті Богдана Хмельницького, були складені у вигляді пожалування царською владою прав та привілеїв Війську Запорозькому, козацькій старшині, українській шляхті й багатьом великим містам. Таких прав і привілеїв Україна ніколи не мала, коли перебувала у складі польсько-литовської держави.

Згідно із цими Статтями зберігалися військово-адміністративні органи управління на чолі з гетьманом, а кількісний склад українського козацького війська визначався у розмірі 60 тисяч осіб, залишалось чинним місцеве право. Разом з тим Березневі статті обмежували економічні й політичні права гетьманського управління, яке тепер було підпорядковане царському урядові.

Україна увійшла до складу Російської централізованої держави, яка в економічному, політичному і культурному відношеннях була державою більш прогресивною, ніж шляхетська Польща. Це позитивно відобразилося на всьому житті українського народу протягом усієї наступної його історії, попри те, що український народ, як і інші народи Росії, пригноблювався царизмом – зазначалося у згаданому тритомнику документів і матеріалів⁵².

Незважаючи на далеку від наукового підходу риторичу, це фундаментальне московське видання мало позитивне значення – в ньому була зібрана майже вся документальна інформація, що стосувалася вищезгаданої історичної події. Після цього простіше й «набагато правильніше» проходила робота над подібною узагальнюючою працею у Києві, підготовка якої велась майже синхронно із вищезгаданим тритомником. Маємо на увазі «Историю Украинской ССР» (Т. I.), що побачила світ у 1953 р. Згідно із твердженнями її авторів, Визвольна війна українського народу переросла рамки українсько-польських відносин і стала подією великого міжнародного значення, в якій брали участь кілька держав: Росія, Польща, Туреччина, Кримське ханство,

Молдавія, Угорщина та інші. Найбільш ворожими силами, що протистояли визвольним рухам українського народу, були панська Польща й султанська Туреччина, а єдиною державою, яка була зацікавлена у визволенні українського народу, стала Російська держава, народні маси якої глибоко співчували українцям. Тільки в одній Російській державі український народ, який піднявся на визвольну війну, бачив надійний захист від Польщі та Туреччини. Така війна проти іга панської Польщі була одночасно боротьбою українців за об'єднання України із Росією. А Богдан Хмельницький повністю поділяв прагнення народу до возз'єднання. Російські послы, купці, ченці та інші люди доносили в Москву про одностаєне бажання українців до возз'єднання із Росією.

Зазначалося також, що ця рада не була звичайною козацькою. На відміну від військових чи закритих старшинських рад, Хмельницький оголосив цю раду «явною всьому народу», тобто відкритою для усіх. Тому Переяславська рада 1654 р. була народною радою і в ній брали участь усі верстви українського населення – шляхта, козацтво, міщани, купці, духівництво й селяни. Після рішення ради Хмельницький і козацька старшина в присутності царських послів склали в переяславській соборній церкві присягу на підданство царю. За ними присягнувся весь український народ (звичайно, на землях, що були звільнені).

Залишимо на совісті радянських доктринерів вигадки про споконвічні мрії українців отримати «старшого брата». Як зазначав ще В. Липинський, єдиним позитивним наслідком Переяслава було остаточне відокремлення України від Польщі: «Ця абсолютна й легальна емансипація, як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів, – писав він, – творила всю ідеологічну суть Переяславської умови. Тим тільки вона відрізнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її – для самих її творців ще тоді не обчислене – значіння для цілої будуччини України. Щоб «груба й дика», в розумінні тогочасних українців, Москва могла коли-небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм «раєм шляхецьким» Польщі – така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському – ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому – не могла прийти навіть в голову»⁵³.

Політичне й правове становище України після об'єднання із Росією визначалося загалом російським законодавством. У той же час, царський уряд дав згоду на збереження місцевих особливостей адміністративного устрою, організації військових сил, політичного і правового життя України. Ці особливості узаконювалися царським урядом даними ним 17 березня козацькій старшині згаданими Статтями Богдана Хмельницького, царським привілеєм Війську Запорозькому від 27 березня 1654 р. та ще деякими окремими грамотами. Під час переговорів права гетьмана і його старшини були урізані щодо відносин із Польщею й Туреччиною. Крім того, всі зібрані податки повинні були концентруватись у царській казні з наступним виділенням коштів для української сторони. Тож із самого початку об'єднання України і Росії царська влада обмежила економічні й, особливо, політичні права гетьманського уряду. Цей процес продовжувався й надалі. Головне значення Переяславської ради представники офіційної радянської науки бачили в тому, що Україна не була загарбана Польщею чи Туреччиною. Стверджувалось також, що Польська держава гальмувала економічний розвиток, а входження до складу Російської централізованої держави суттєво поліпшило ситуацію – адже Росія стояла на шляху економічного, політичного і культурного прогресу. Це, у свою чергу, давало Україні можливості швидкого економічного розвитку. Російська культура теж позитивно вплинула на українську. Як аргумент наводилася цитата із В. Белінського: «Слившись навеки с единокровною ей Россией, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению, искусству, науке... Вместе с Россией ей предстоит теперь великая будущность». Український народ звільнився й від національного та релігійного гніту з боку польської шляхти та католицької церкви. І останнє: під проводом російського народу українці виступали проти поміщиків і капіталістів.

Дісталось й «українським буржуазним націоналістам», які, і звичай насамперед М. Грушевський, нібито перекручували та сфальсифікували акт Переяславської ради, зображуючи його як укладення Хмельницьким лише тимчасового військового союзу; трактували діяння гетьмана в цьому питанні як політичну помилку. На думку авторів «Истории Украинской ССР», це призводило до

культивування в українців шовінізму, ворожого ставлення до росіян, роз'єднання трудящих двох братніх народів і ослаблення їхньої спільної боротьби. Працювали вони й на міжнародний імперіалізм, який хотів загарбати народ України, відірвати його від СРСР⁵⁴.

Взагалі 300-річчя Переяславського договору відзначалося в Радянському Союзі 1954 р. із безпрецедентною помпою. «Що означає це несподіване воскресіння старорежимного міфу під комуністичним правлінням?», – ставить риторичне запитання відомий український історик і публіцист І. Лисяк-Рудницький. І дає на це відповідь: «Як і перед її царською попередницею, перед Радянською Росією постала проблема легітимізації російського панування на Україні. Вирішальним чинником у встановленні радянської влади на Україні була воєнна інтервенція російської Червоної Армії; місцеві комуністи, переважну більшість яких становили етнічні неукраїнці, відігравали лише допоміжну роль. Проте факт військового завоювання був політично замаскований під братню допомогу російських робітників і селян своїм українським братам. Функцію легітимізації виконувала ідеологія революційного марксизму і пролетарського інтернаціоналізму»⁵⁵.

Лише на останньому етапі існування Радянського Союзу у вітчизняній історичній літературі почали з'являтися ще несміливі й короткі репліки, які ставили під сумнів попередній офіціоз: «Українському народові, який щойно пережив столітнє панування іноземних загарбників, у перспективі було важко збагнути тяжкі наслідки входження республіканської вільної України до складу Російської держави, під зверхність самодержавної царської влади. Але, мабуть, іншого виходу в тих політичних умовах для Української держави він знайти не зміг, і в цьому полягала трагедія її історичної долі, що не привела до незалежності й сувереності українську народність»⁵⁶.

Однак був один виняток із правила, на якому слід зупинитися окремо. Йдеться про роботу М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції», що була підготована для «Українського історичного журналу» ще у 1966 р., але спершу поширювалася лише в самвидаві (спочатку вона була надрукована окремою брошурою в Канаді, а в 1991 р. – в Україні).

Згаданий дослідник вказував на те, що за гучного святкування її 300-літнього ювілею ця акція була піднята на рівень всесвітньої події, яка за своїм значенням майже дорівнювала найвизначнішим переворотам в історії людства. В цей час замість загальноновживаного терміна «приєднання» України до Росії почав використовуватися термін «возз'єднання», що надалі став обов'язковим для вживання. З погляду філологічного, ця заміна видавалася абсолютно некоректною: возз'єднуватися можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Тому стосовно вивчення міжетнічних контактів возз'єднання може бути в межах одного народу, а не народів. Україна і Росія сформувалися після монголо-татарської навали XIII століття, в умовах роздільного існування і до 1654 р. ніколи не були об'єднані. Але суть справи полягала не в цих двох словах, а в тому, що стояло за ними. Відбувалася сама переоцінка цієї історичної події: якщо в «Історії України» 1943 р. видання перехід під протекцію Росії оцінювався як «зло менше», порівняно з тим, що чекало українців під владою Польщі чи Туреччини, то вже у 50-ті роки того ж століття те саме явище вже розглядалося як безумовне благо, як найкраща перспектива для українського народу, як необхідна умова для подальшого його прогресу.

Тому М. Брайтчевський вимушений був констатувати: виходило, що, на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму! А тому всякий національно-визвольний рух в Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до «відриву» України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю імперії.

З погляду загальноісторичних роздумів та аналогій з іншими країнами, теоретична неспроможність подібної імперської «аргументації» очевидна. Адже за допомогою подібних тверджень можна виправдати усякий акт колоніального захоплення в будь-яку епоху і в будь-якій точці земної кулі. З таким же успіхом можна ствержувати, що загарбання Англією Індії сприяло зближенню англійського та індійського народів у їхній спільній боротьбі проти англійського і всякого іншого імперіалізму. А хіба це загарбання не сприяло встановленню тісних економічних контактів Індії та

Англії, яка перебувала на значно вищому рівні соціально-економічного розвитку і тим самим сприяла певному економічному прогресові в індійському суспільстві? Хіба це загарбання не сприяло культурному зближенню обох країн і впливу англійської культури на індійську? Нагадаємо хоча б про поширеність англійської мови в сучасній Індії. Хіба «приєднання» Індії до Англії не гарантувало її від «поглинення» тими ж Францією, Португалією, Нідерландами чи якоюсь іншою країною? І хіба загарбання Індії не зміцнювало міжнародні позиції Англії, не завдавало удару її суперникам?⁵⁷.

Такі теоретичні роздуми відомого науковця спричинилися до неодноразових викликів у відділі спецслужб, позбавлення на тривалий час роботи в академічних установах та права друкуватися. Режим не дозволяв нікому ні з будь-яких питань відхилитися від «генеральної лінії партії».

Що ж до їх суті, то, віддаючи данину публіцистичному запалу автора, зазначимо, що з історичної точки зору точніше було б порівнювати ставлення російського уряду до українців зі ставленням англійського уряду, скажімо, до шотландців, або французького – до нормандців, тобто представників етносів, яких правлячі кола включали до проекту «великої спільної нації».

Звичайно, було б дивним, якщо б до М. Брайчевського ніхто з українських діячів не звертав уваги на проблему Переяслава. Їхню точку зору оприлюднив ще в 1900 р. харківський адвокат М. Міхновський. У роботі «Самостійна Україна» він проаналізував історію українсько-російських відносин та правові аспекти конкретних статей, сформульованих у 1654 р. «Держава наших предків, – зазначається в ній, – є вільною», каже тогочасна формула, цебто дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднати ся для досягнення певних міжнародних цілей». Юрист за фахом, він звертається до змісту Статей, які підтверджують міждержавний характер договору та рівноправність сторін: «Власть законодавча і адміністративна належить гетьманському правительству без участі і втручання царського правительства. Українська держава має своє окреме самостійне військо. Суб'єкт не української національності не може бути на уряді в державі українській. Віймок становлять контрольні урядники, що розглядають певність

збирання данини на користь московського царя. Українська держава має право обирати собі голову держави по власній уподобі, лише сповіщаючи царське правительство про своє обрання. Незламність стародавніх прав, як світських, так і духовних осіб, і невтручання царського правительства у внутрішнє життя української республіки. Право гетьманського правительства вільних міжнародних зносин з чужими державами». На підставі цих документів М. Міхновський робить такий висновок: «В ній (Переяславській угоді. – *Авт.*) є всі ті прикмети, які характеризують спілку держав». Таким чином, головний закид, який роблять нам наші суперники, пильнуючи довести нам безвиглядність наших стремлінь, закид, ніби ми ніколи не склали держави і через те не маємо під собою історичної підстави, – є тільки впливом неучтва й незнання ані історії, ані права»⁵⁸.

Відзначає значення Переяславської ради і В. Липинський. Він обґрунтовано довів, що без радикальної зміни внутрішнього устрою Речі Посполитої, на яке не бажали йти польські магнати, місця для козацької України в Польській державі не було. Доба козацького автономізму, коли Богдан Хмельницький розраховував на реформи польської системи державного устрою, скінчилася договором 1654 р. Говорячи про діяльність гетьмана в цей час, Липинський зазначав: «Державотворчий розмах, простолінійність – у відношенні до головного тодішнього ворога – Польщі – катастрофічність («або пан, або пропав») забезпечили йому повну перемогу над всіма іншими, може більше практичними, логічними, дипломатичними і т. д. – тогочасними політичними комбінаціями»⁵⁹.

Таким чином, цей історик і дипломат цілком однозначно висловився щодо суті Переяславського договору. За логікою Липинського, договір був тактичним кроком Богдана Хмельницького у боротьбі з Польщею. Військовий союз із Росією, отже, не міг претендувати на якусь винятковість. Він акцентує увагу на тому, що цілі кожного з учасників договору були абсолютно різні. Якщо Україна розраховувала з допомогою Москви закріпити державну незалежність, то Росія вважала, що завдяки Переяславу вона отримала ще одну провінцію. Це одразу зробило трактат малоефективним⁶⁰.

Давав свою оцінку розглядуваній події і М. Грушевський, який називав її «многочисним в історії України моментом». У своїй

фундаментальній праці «Історія України-Руси» він зазначав, що козацька Україна в момент її переходу під протекцію царя становила практично самостійну державу зі своїм устроєм. Це фіксується з 1648 р., що було підготовлено політикою козацького війська упродовж півстоліття. «Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя – сього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики – хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих «отчин» – спадщини великого Володимира», – зазначав він. Але ці бажання прикривались утисками в Україні православної віри, яку слід спільно захищати. Окрім того, в Переяславі Бутурліним була обіцяна військова допомога козакам у боротьбі із зовнішнім ворогом. «В сих неясних виразах, се треба одмити, – все-таки містилося щось більш ніж прийняття України в склад Московського царства як його провінції...

Коли навіть триматися московського звідомлення – правдоподібно, кажу, в тім пункті дуже «спрошеного», воно все-таки дає багато. З одного боку, характеристично, що гетьман цілком поминув справу віри, на котрій весь час їхала московська політика, з другого – що він висунув сакраментальну формулу «непорушимості вільностей українських» («вольностей не порушить») – формулу випробовану в столітніх торгах з польським урядом і шляхтою, і в змісті своїм безконечно плястичну і здатну до розтягнення. В даному випадку вона означила очевидне захованне всього політичного і соціально-економічного надбання української революції: української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя – всього того, що гетьман потім виложив конкретніше, в певній частині, в конференції з Бутурліним два дня пізніше, а ще детальніше і ясніше воно було сформульовано в лютневих «пунктах»⁶¹.

Були й різкіші трактування документів, пов'язаних із Переяславськими подіями. Зокрема, А. Яковлів стверджував, що вже через 5 років, тобто у 1659, договірні статті були в Москві перероблені, а суть попередніх домовленостей сфальсифіковано на користь Московії. Саме на цьому зміненому договорі й присягали всі гетьмани, починаючи з Юрія Хмельницького⁶².

До цього питання нині знову звернувся В. Горобець, який у статті «День, якого не було?..» зазначав, що інтерес до договору

найбільше підживлюється різного роду політичними мотивами та навколополітичними спекуляціями. Немало цьому сприяє і те, що оригінал договору, який так багато важив не лише для України, а й всієї Центрально-Східної Європи, – безслідно зник. Адже загальновідомо, що найбільше можливостей для появи різних інтерпретацій дають саме ті документи, яких ніхто не бачив або які бачило дуже вузьке коло осіб, до того ж у вкрай обмежений проміжок часу.

Дослідник визначає, що в Україні вперше оригінал договору намагалися знайти вже по смерті Богдана Хмельницького у серпні 1657 р. Два роки по тому російська сторона надала «допомогу» в його пошуках Юрію Хмельницькому (про цей сфальсифікований варіант йшлося вище). Восени 1708 р. після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII оригінал українсько-російського договору 1654 р. за наказом Петра І розшукували вже канцеляристи зовнішньополітичного відомства Росії – Посольського приказу. Але також марно. Тому виникає у зв'язку з цим декілька питань. Можливо, ніякого договору й не існувало? Якщо ж він був насправді, то чому як одна, так і друга сторони так прагнули його позбутися?⁶³.

Звичайно, така кардинальна точка зору є безапеляційною й не цілком обґрунтованою – все ж існують Березневі статті. Але вона вказує на те, що сама по собі ця тема не закрита для подальшого вивчення. Точка зору згаданого науковця теж може стати «до лав» думок критично налаштованих авторів, які вдавалися до характеристики українсько-російських відносин часів пізнього середньовіччя та раннього модерну.

Після такого бачення проблеми одним із сучасних дослідників знову звернемося до більш широкого висвітлення подій зими – весни 1654 р. з точки зору української науки попередніх десятиліть. Зокрема, О. Апанович погоджувалася з думкою про те, що для Хмельницького договір був передусім договором оборонним, складеним для того, щоб отримати військову допомогу у війні проти Польщі. Окрім того, українська сторона цим актом ставила завдання закріпити за Україною всі її права та вольності, не допустити в майбутньому їх порушення та обмеження з боку Москви. В умовах тієї історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичайну для того часу, всім тоді

відому форму договору між двома державами, так звану форму протекції, коли вдаються за допомогою до сильного сусіда у боротьбі проти свого ворога. До такої форми договору також вдавалися усі монархи й володарі. Дослідниця наводила також цитату із французького часопису «Gazette de France» від 21 березня 1654 р.: «Щоб знайти Польщі ще одного ворога, Богдан Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому від імені козаків»⁶⁴.

Це свідчення іноземного джерела важливе в плані аналізу «загальнонародного волевиявлення» щодо приєднання України до Росії. Адже після 1954 р. у численних вітчизняних виданнях декларувалися твердження типу: «В пізній морозний ранок 8(18) січня, коли бій барабанів і звуки литавр сповістили про початок ради, міська площа і прилеглі до неї вулиці були заповнені козаками, селянами, міщанами і купцями. Ті, що не встигли зайняти місце на площі або прилеглих вулицях, влаштувалися на деревах, парканах і навіть на дахах.

На раді були присутні жителі не тільки Переяслава, а й інших міст України. Ще до кінця грудня Богдан Хмельницький розіслав «листы ко всем начальным людем... чтоб де полковники и сотники и атаманы и ясаулы съезжались в Переяслав». І вже з перших днів січня в Переяслав щоденно з'їжджались посланці з усіх кінців визволеної території України. На раді, незважаючи на осінній час і серйозну загрозу з боку Польщі і Криму, були присутні, за поодинокими винятками, представники всіх полків. На раді були представлені різні соціальні верстви українського населення».

Таке саме небачене народне піднесення перед тим буцімто було і в Москві: «На Земському соборі були присутні представники різних верств російського населення, і всі вони були за прийняття України у підданство Росії. Особливо гаряче підтримали рішення про возз'єднання двох братніх народів представники селянства, стрільців, міського населення і купецтва (и гости, и гостинные, и суконные сотни, и черных сотен, и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы)»⁶⁵. Ми ще повернемося до цього пізніше, а тут лише вкажемо на «демократичність» прийняття рішень у тогочасній Росії і врахування волі широких народних мас, котрі, всі без винятку, були для царя лише холопами, рабами царської величності. Це стосувалося й князів та великих бояр, і навіть Рюриковичів⁶⁶.

Ще одна тема, яка повністю не розроблена сучасними етнографами: що таке народ і нація в епоху середньовіччя? Чи можна віднести до цих категорій ту «етнографічну масу», з якої складалося населення тогочасної України? Хто питав думку цієї «мовчазної більшості», як її часто називають у сучасній англійській історіографії? Як справедливо зазначав уже згадуваний І. Лисяк-Рудницький, подібно до англійської Великої хартії вольностей (1215 р.), «не знає Переяславський договір рівної для всіх громадян особистої та політичної свободи. Обидві грамоти (йдеться знову про англійську Велику хартію вольностей. – *Авт.*) говорять тільки про права й вольності баронів і лицарства (чи пак козацтва), міст, церкви та про судові і податкові привілеї цих станів»⁶⁷. Зрештою, в той період саме ці стани й уособлювали собою націю.

Повертаючись до викладення подій, пов'язаних з діяльністю гетьмана, слід вказати на фундаментальну працю В. Смоля і В. Степанкова «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет», в якій характеризується ця непересічна особа, в тому числі й під час підготовки та укладення Переяславського договору. Звістку про рішення Земського собору в Москві Богдан отримав під Баром, де він перебував на чолі свого війська, готуючись до нового бою з поляками. Новину гетьман зустрів позитивно. Посол повідомив також про рішення царя послати на допомогу свої війська. У відповідь російським послам був переданий лист, в якому гетьман дякував за те, що цар «нас со всем Войском Запорожским под крепкую руку принимает и милостиво жалует...», просив їх зачекати його повернення до Переяслава і нагадати Олексієві Михайловичу про обіцянку спрямувати в Україну «рать свою». З цього робиться висновок: ці події засвідчували, що в Східній Європі складається нова політична ситуація, яка відкривала можливість для об'єднання усіх українських земель під гетьманською булавою. Звісно, ще треба було подолати Річ Посполиту, союзником якої, більш ніж вірогідно, міг стати Крим. Однак це була перспектива⁶⁸.

Після закінчення воєнної кампанії гетьман збирався в Переяслав, але, дізнавшись про затримку послів у дорозі, вирушив перед тим у Чигирин. Військо було розпущене, а полковникам, осавулам і сотникам наказано «сѣзжатца в Переяславль к

Василеву дни безо всякого молчанья». Вже в Чигирині він прийняв царську грамоту і запевнив посланців, що служитиме «всею правдою». Було обговорено кілька нагальних питань, у тому числі й можливі спільні військові операції. В кінці грудня через послів було передано листа від гетьмана, з яким ті і відбули до Москви, а також прохання про надання військової допомоги. Одночасно ще одне російське посольство на чолі з В. Бутурліним, отримавши у Путивлі для Хмельницького знамено, булаву, ферязь (верхній одяг) і шапку, рушило до Переяслава. Сам гетьман наприкінці місяця займався похоронами свого сина Тимофія, який загинув під час молдавського походу під Сучавою.

Вранці 8 січня 1654 р. (за старим стилем) була скликана таємна старшинська рада, в якій взяли участь лише представники генеральної старшини та полковники. О другій годині дня вдарили барабани, скликаючи козаків і мешканців міста на раду. Сюди ж прибули гетьман і 13 полковників, представники генеральної та полкової старшини, а також козаки. На майдані зібралось коло, а в його центрі Б. Хмельницький виголосив відому промову. Пізніше гетьман з оточенням та послами на чолі з Бутурліним вирушили до церкви. Там Хмельницький звернувся до російської сторони із проханням, щоб вони присягнули «за государя царя» в тому, «что ему, государю, их гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать». Бутурлін у цьому рішуче відмовив і до кінця стояв на своєму, чим заробив згодом схвалення Москви і отримав нагороди.

Це був серйозний прорахунок з українського боку. Адже не було взято до уваги відмінність між політичними устроями Росії і Речі Посполитої та не з'ясовано повноваження послів щодо їхньої присяги від імені царя. Росія була самодержавною монархією, яка вже еволюціонувала в бік абсолютизму, а Польща – слабкоцентралізованою становою монархією на чолі з королем, який обирався сеймом. Тому, маючи великий досвід у контактах з Польщею, Богдан трактував прийняття козацькою державою протекції не як односторонній політичний акт царської милості Війську Запорозькому, а як двосторонній, в якому кожна сторона брала певні зобов'язання. Але цього не сталося, незважаючи на певний демарш з українського боку. Повторна рада все ж вирішує прийняти вимогу

боярина Бутурліна й присягнути на вірність царю, але при цьому звернутися до Олексія Михайловича з чолобитною про затвердження прав Війська Запорозького. Всі повернулися до церкви, де їх чекали «московські гості», і там присягнули.

Після присяги гетьман і послі поїхали в кареті до місця їхнього мешкання, а полковники та інші учасники йшли пішки. По прибутті до «сьезжего двора» Бутурлін вручив Хмельницькому передані царем гетьманські клейноди, а також платню соболями. Булава символізувала концентрацію вищої влади; фєрязь вказувала на те, що цар «покривав своєю незмінною ласкою» гетьмана і його підлеглих; шапка повинна була служити охороною гетьманської голови, «наділеної від Бога високим розумом», але, з іншого боку, вона мала тримати «многоумну» гетьманську голову в покорі цареві, у вірності йому з усім військом. Тоді ж була виголошена промова, а старшині виплачена платня. Після того Хмельницький під розгорнутим знаменом, з булавою у руці, одягнутий у фєрязь і в шапці, пішки вирушив до свого двору. Слідом йшла старшина.

14 січня за старим стилем відбулася прощальна зустріч і було передано лист Олексію Михайловичу. Того ж дня гетьман і генеральний писар Іван Виговський виїхали до Чигирина. Як зазначає М. Грушевський: «Насухо, як бачимо, без обідів і банкетів і мабуть не дуже вдоволені з цього епізоду». Не все у козаків вийшло, як планувалось⁶⁹.

Але справу було зроблено, і почалося «приведення до віри». Звичайно, першими до цієї справи були залучені присутні 8 січня у Переяславі. Нагадаємо, що, згідно з деякими науковими працями радянських часів, маси людей приходили на козацьку раду, стояли не лише на майдані, а й на бокових вулицях і, більш того, сиділи на деревах і дахах. Виникають, однак, запитання:

- що могли чути ті, хто не стояв у козацькому колі?
- як у січневі морозні дні можна було вилізти на зледенілі дерева і сидіти на крихких у цей час гілках?
- як можна було розташовуватися на промерзлих і слизьких солом'яних стріхах?

Але це не головне. Згідно з інформацією московських джерел, «всенародний прояв» радості з нагоди возз'єднання України з Росією у Переяславі продемонструвало аж... 284 особи. І це враховуючи те,

що тут була присутньою переважна більшість козацької еліти. З інших джерел відомо, що «радість і добровільність» виявлялися, наприклад, у переяславського вїйта досить дивним чином: він відмовлявся недугою, проте його звелили на ліжку принести до церкви, і на другий чи третій день після цього він помер.

Ще «патріотичніша» акція відбулася у Києві: тут, за одними списками, присягнули 14 осіб, за іншими – аж 60. Опір чинив і митрополит Сильвестр Косів, якого, мабуть, змусили підтримати цей захід підлеглі Хмельницькому козаки.

І взагалі, у 1654 р. київське духовенство в цілому зайняло нейтральну позицію – в Переяславі не був присутнім жоден із ієрархів української церкви. Службу проводив прибулий із царськими послами казанський архімандрит Прохор. Та і у звітах царських дипломатів постійно підкреслювалося, що московський володар прийняв «под свою високою руку» гетьмана і Військо Запорозьке, але про церкву нічого не згадувалося.

Як уже згадувалося раніше, згідно зі «Сводными данными из записных книг о приведенных к присяге жителях украинских сел и городов», на території козацької України «к вере приведено: гетман Богдан Хмельницкий, писарь Иван Выговской да войсковых 3 ч. судей, 1 ч. обозной, 2 ч. ясаулов. Полковых и наказных полковников... 1 ч. гетман костырской, 188 ч. шляхты. Полковых ясаулов, и судей, и обозных, и сотников, и атаманов, и [зна] менщиков, и писарей 1674 ч., 1 ч. у наряду прикащик, 62 949 ч. казаков, 62 454 ч. войтов, и буймистров, и ещан, 37 ч. служек монастырских. И всего 127 338 ч.»⁷⁰.

З цього можна зробити один висновок: на вірність царю присягнули лише козацька старшина на чолі з гетьманом, реєстрові козаки, місцева, теж повністю залежна від Богдана Хмельницького, адміністрація, а також якась частина міщан та церковнослужителів. Згадаймо ще раз і репліку у французькій газеті, що гетьман цареві присягнув від імені козаків. Тож твердження про всенародний характер цієї акції є сумнівним. Проте вона відбулася, і з цим незаперечним історичним актом потрібно рахуватись.

Як могло статися, що такий договір було підписано? За твердженням тих же В. Смолія та В. Степанкова, це було пов'язано із вельми несприятливим перебігом подій міжнародного рівня, у зв'язку з чим постала проблема пошуку потужної, концентрованої

військово-політичної допомоги ззовні. За тодішніх обставин її можна було одержати або від Туреччини, або від Росії. Тому не можна не погодитися з думкою Я. Дашкевича, що трагедія тогочасної України полягала в тому, що як соборна держава вона могла виникнути й розвиватися лише під протекцією одного з прихильних до неї сусідів. Одним з тестів стала поява в червні 1653 р. турецького посольства, котре привезло атрибути влади й наполягало на складанні присяги султану. Однак скликана старшинська рада відхилила протекцію Порти, хоч гетьман і приховав це рішення (щоб уникнути конфлікту на дипломатичній ниві зі Стамбулом) від турецького посла, пояснюючи це тогочасною воєнною ситуацією.

Але ці розбіжності між старшиною та самим гетьманом свідчили, що, вибираючи протекцію, перевага надавалася Москві. Це пояснювалося кількома причинами: належністю до одного й того самого віросповідання, наявністю в історичній пам'яті українського народу ідей спільної політичної долі за часів Київської Русі, відсутністю в етнопсихології українців антиросійських настроїв, близькістю мови і культури, військово-політичною слабкістю Росії, порівняно з Туреччиною, що давало Україні надію на збереження державної самостійності. Та й Росія, не бажаючи зближення України з Портою, активізувала у другій половині 1653 р. дипломатичні зносини з гетьманом і підготовку до війни з Річчю Посполитою.

Непоступливість Бутурліна в Переяславі могла зірвати цей процес. Але усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможності власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання всіх українських земель у межах єдиної держави змусили Богдана і старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору. Адже в разі відмови від неї знесилена козацька держава залишилася б сам на сам з Річчю Посполитою, яка в цей час заручилася підтримкою Кримського ханства на проведення її негайної окупації. За таких обставин спроби української сторони протистояти цій акції з боку польської влади неминуче призвели б до початку воєнних дій не лише з Річчю Посполитою, а й з Кримом. Здобути в цій боротьбі перемогу не було ані найменшого шансу. Після розглянутих подій зими 1654 р., у березні в Москві з'явилися вищезгадані «Статті

Богдана Хмельницького» – договір, який, за висловом тієї ж Олени Апанович, для України був ані трагедією, ані ганьбою. Досягнувши конфедеративного союзу із Росією, Богдан Хмельницький основну увагу приділив розв'язанню двох кардинальних проблем: реалізації ідеї соборності держави та запровадження в ній спадкоємного гетьманства⁷¹. Як ці наміри були реалізовані, стало відомим із подальших подій та процесів.

Що ж до значення договору 1654 р., то воно, з погляду сучасного рівня вивчення тієї епохи, полягало в тому, що: по-перше, в царині міжнародних відносин засвідчувалася юридична форма відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої; по-друге, це було правове визнання Московією внутрішньополітичної суверенності Української держави, недоторканності існуючих у ній державних інституцій і соціально-економічних відносин; по-третє, цей договір відкривав перспективу в союзі з Московією довести до переможного кінця війну із Річчю Посполитою й завершити об'єднання всіх етнічних українських земель у кордонах національної держави; по-четверте, він виступав у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь, за визнанням Пилипа Орлика, «найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України»⁷².

Однак у контексті змісту цього розділу слід дещо ширше зупинитися на міжнародному аспекті теми саме під час підписання договору. Напередодні і на початку війни з Річчю Посполитою російська та українська дипломатії провели досить значні зовнішньополітичні акції. На деяких напрямках чигиринські й московські посланці певний час діяли погоджено (стосовно Кримського ханства та Дунайських князівств), а на інших – напівпогоджено (щодо Швеції, куди, зокрема, їздили московські й козацькі місії, але не одночасно та з цілями, що не збігалися). В інших місцях вони працювали самостійно: гетьманські представники виявили традиційну активність у Стамбулі, тоді як царські – в ряді столиць Центральної і Західної Європи, а також Данії. Результати їх діяльності виявилися неоднозначними. На Півдні, попри початкові оптимістичні розрахунки Хмельницького, добитися позитивних результатів не вдалося, а реальністю став найнесприятливіший варіант – блок між Кримським ханством і Річчю Посполитою. Внаслідок цього татарські сили брали участь уже в зимовому поході 1654–1655 рр.

Набагато оптимістичніші перспективи відкривались на Півночі. З вірогідним політичним відчуттям козацький гетьман віднайшов варіант, що давав тоді найкращі можливості розв'язувати з вигодою для потенційних союзників їх суперечки з Річчю Посполитою: він намагався «змонтувати» російсько-шведсько-український альянс. За реалізації цього плану, зокрема, посилювалися позиції України, але й московський двір поступово почав схилитися до нього. Досить показовим є те, що у вересні 1654 р. через Росію до Стокгольма пропустили козацьке посольство на чолі з отцем Данилом Афінянином, метою якого було з'ясувати можливість створення військового союзу (про це в Посольському приказі було достатньо інформації). Мали місце й інші ознаки, але царські дипломати бажали прослідкувати перші кроки з боку нового шведського короля Карла X Густава. Вказана політична альтернатива, реалізація якої могла істотно змінити ситуацію й подальший хід справ у цій частині континенту, ще певний час не втрачала актуальності⁷³.

Але хід подій (про що йтиметься далі) невблаганно змінював історичну картину і призводив до нових реалій. Значення акту 1654 р. слід розглядати не лише в контексті практичних українсько-російських взаємовідносин. Привертає увагу і те, як основи української козацької держави відповідали європейській політичній специфіці і до чого міг би привести Україну надалі рух у цьому напрямі за сприятливих умов (хоч цього тоді і не сталося). Тут, мабуть, варто навести думку М. Драгоманова: «Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського, з тим безправ'ям, яке було у государстві Московськiм, то усе-таки не можна не сказати, що устрій козащини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня Російська імперія.

Усі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівняти ті права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельним (1215 р.), звiсну Велику Грамоту про вольності (Magna Charta libertatum), то вийде, що вони були не багато більші, ніж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше назирає на права підданих перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, щоб не згодилась рада земська. Одначе про права і вольності осіб, громад і городів і в англійській грамоті не виразніше сказано, ніж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мов би слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1, по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживатиме усі свої права і вольності і що ніхто їх не дотикатиметься; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: «Ми подарували усім нашим вольним підданам у королевстві Англії за себе і за наслідників усяку вольність, котру пересчитуємо далі, – ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привілії, – наперед ніхто не буде ні задержаний, ні ув'язнений, ні в кого не одніметься добро його, ні права, ні вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей, по законам краєвим».

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщани, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попередю вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівняння прав усіх людей у країні не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений нижче, міщани, селяни, аби тільки вибавитись з-під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця... Вигода України двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, – вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель, військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встроїлись народо-

правства, або республіки Голландська і Швейцарська, а на який час було і Англійська, котра хоть і перемінилась вп'ять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського, і в кінець розрослись зерна старої англійської вольності... Тоді, як наша Україна прилучилась до Московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибирали і виганяли князів «по старине»; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у греків та у римлян. Так же само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати кріпацтво, котре українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, всенародною, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що завелось на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали, наприклад, про Голландську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських»⁷⁴.

Але подальші реалії виявились іншими. І вони розпочалися вже безпосередньо після декларування вищерозглянутого російсько-українського договору. Насамперед ітиметься про Віленське перемир'я, укладене у 1656 р. між Польщею та Росією. Цим актом російський уряд виявив перед Військом Запорозьким те, що в попередні два роки після Переяславської ради приховувалося за невизначеною політикою царя Олексія Михайловича в Україні: спочатку пасивна реакція на військові пропозиції козацького гетьмана в 1654 р., а потім надмірне активне втручання в українські ініціативи під час організації і проведення другого походу на Львів. Власне, мирні переговори під Вільном для Богдана Хмельницького значною мірою перекреслювали те, заради чого він від самого початку повстання відправляв свої посольства у Москву, шукаючи військового союзника проти короля Яна Казимира. Пояснюється це тим, що міжнародна ситуація, яка на той час складалася (насамперед загроза з боку Швеції) змушувала

Олексія Михайловича все більше цікавитися перспективами московсько-польського перемир'я. Тому ситуація складалася не на користь українського гетьмана, який відчайдушно протривав мирному співіснуванню своїх сусідів – вона на той час суперечила основній суті тогочасної російської політики, а тому не мала реального успіху.

Та в кінцевому результаті Віленська комісія 1656 р. не вирішила і проблем між Польщею та Росією ані щодо територіальних питань, ані в справі об'єднання двох держав шляхом обрання царя Олексія Михайловича польським королем. Річ Посполита і Москва залякували одна одну можливостями укласти мир зі шведами. Однак на практиці такі домовленості зі шведським правителем Карлом Густавом були неможливими – на заваді стояли сильні суперечності обох сторін зі Шведським королівством у Пруссії, Великопольщі, Литві і на Балтиці в цілому. Окрім того, знаючи наперед, що не можна буде знайти компромісу у справі українсько-польського кордону, ці питання навіть не намагалися тоді серйозно обговорювати. Хоча перемир'я під Вільно давало великі перспективи для майбутніх переговорів, воно все ж залишалося досить непевним й нетривким – занадто складними були суперечності між Москвою і Річчю Посполитою, щоб вирішити їх із першої спроби⁷⁵.

Для української сторони вищезгадані переговори взагалі не мали жодного позитивного змісту. Але, як казав М. Горбачов, «процес пішов» – запущений у 1654 р. у Переяславі, «механізм» лише набував надалі все більших та більших обертів.

РОЗДІЛ 3.

ПІСЛЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ВІД ВИГОВСЬКОГО ДО РОЗУМОВСЬКОГО

Вислів Петра I про те, що, окрім Хмельницького й Скоропадського, усі інші гетьмани були запроданцями, був підтриманий і за радянських часів. Скажімо, «Історії Української РСР» видання 1953 р. знаходимо такі характеристики історичних осіб тих часів: «Запроданець Виговський та його однодумці... бажали відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування. Цю групу підтримувала й частина вищого духовенства на чолі з митрополитом Косовим»; «Кат українського народу Виговський»; «Юрій Хмельницький виявився нікчемною особистістю, маріонеткою в руках пропольської групи української феодальної знаті»; «недостойний син Богдана Юрій – ставленик Туреччини»; «Павло Тетеря – ставленик і слухняний агент польських панів. Орієнтована на Польщу група феодалів, до якої належав і Тетеря, була реакційною силою, яка надовго затримала возз'єднання відірваного Правобережжя з Лівобережною Україною, що знаходилася в складі Росії»; «Ставши на шлях зради, Брюховецький домовився з турецьким султаном про спільну боротьбу проти Росії й підпорядкування йому України»; «Мазепа ненавидів як російський, так і український народ, хоч уміло приховував це, в таємних бесідах з наближеними до нього людьми він називав себе вірним сином шляхетської Польщі. З перших років свого гетьманства він вступив у таємні зносини з польськими магнатами, бажаючи відновити на Лівобережжі польсько-шляхетське панування»⁷⁶. Список подібних «характеристик» можна було б продовжити й не лише за українськими тогчасними офіційними виданнями.

Але, можливо, російські дослідники в еміграції давали відмінне від радянського трактування цих подій та особистостей? Ось відповідь на це запитання: «Єдва ли не первым сепаратистом был сам гетман Богдан Хмельницкий, с именем которого связано воссоединение двух половин древнего русского государства.

Насчет истинных симпатий Хмельницкого и его окружения дум мнений быть не может – это были полонофилы; в московское

подданство шли с величайшей неохотой и страхом». Це вже щось нове, порівняно з поглядами імператора Петра. Читаємо далі: «В его лице (йдеться про І. Виговського. – *Авт.*) старшина встала на путь открытого противодействия введению царской администрации и, тем самым, на путь нарушения суверенных прав Москвы». «Здесь нельзя не сказать несколько слов о Дорошенке, который по сей день остается одним из кумиров самостийнического движения и поминается в качестве борца за «незалежность». Этот человек причинил украинскому народу едва ли не больше несчастий, чем все остальные гетманы вместе взятые». «После смерти Богдана мы не видим на его месте ни одного сколько нибудь значительного человека. Все это простые властолюбцы типа Выговского и Самойловича, авантюристы вроде Тетери и Дорошенко, алчные печенегі вроде Брюховецкого или закоренелые карьеристы и себялюбцы как Мазепа»⁷⁷.

Така своєрідна невдячність української старшини для російського автора незрозуміла. Адже: «В противоположность англичанам, португальцам, испанцам, голландцам, истреблявшим целые народы и цивилизации, заливавшим кровью острова и материка, Москва владела тайной удержания покоренных народов не одним только принуждением. Меньше всего у нее было склонности применять жестокие методы в отношении многочисленного, единокровного, единоверного народа малороссийского, добровольно к ней присоединившегося. Правительство царя Алексея Михайловича и все последующие превосходно знали, что такой народ, если он захочет отойти, никакой силой удержать невозможно»⁷⁸.

Пояснення такої царсько/радянської позиції з цього історичного питання у своїй вже вищеназваній праці дав М. Брайчевський: для офіційної імперсько-радянської та російської емігрантської історіографії, писав він, «всякий національно-визвольний рух на Україні, спрямований проти царського уряду, є рухом реакційним і ворожим, бо веде до «відриву» України від Росії, тоді як інтереси українського народу, мовляв, вимагали перебування під зверхністю Російської імперії»⁷⁹.

А тому спробуємо, на основі наявної інформації та розробок, ще раз звернутися до висвітлення основних тогочасних подій.

Протистояння козацької й московської держав розпочалося вже за наступника Богдана – І. Виговського, який 1654 р. був «правою рукою» великого гетьмана в Переяславській акції. Але порушення з боку Москви встановлених угод ще за життя Богдана Хмельницького (зокрема, вже згадане Віленське перемир'я 1656 р.) змусили нового українського керманича кардинально змінити свою політичну позицію, що призвело до громадянської війни в Україні (Московія майстерно відіграла роль «миротворця» й спровокувала загострення боротьби між різними місцевими угрупованнями)⁸⁰.

Виговський, шукаючи виходу із ситуації, що склалася, повертається обличчям до Речі Посполитої і у вересні 1658 р. укладає з нею Гадяцький договір. У ньому передбачалася перебудова Польської держави у федерацію трьох держав: власне Польщі, Литви й України. Перший пункт договору постановляв, що Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств стає вільною державою під назвою Великого князівства Руського. Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лише особою спільного короля, який також обирається спільно. А на випадок порозуміння Москви з Польщею перша також може бути прийнятою четвертим членом федерації. Цікаво, що окремим розділом було висунуто питання про заснування в Україні двох університетів, численних колегій та гімназій з латинською або грецькою мовами навчання⁸¹. Але ці задуми не були реалізовані.

З іншого боку, звістка про укладення вищезгаданого договору призвела до початку війни між Україною і Московією. Цар Олексій Михайлович видав грамоту, в якій сповіщав про зрадництво І. Виговського. Канцелярія гетьмана розіслала свій маніфест по дворах європейських монархів, пояснюючи свою позицію. Але дипломатичним пікетуванням справа не обмежилася, а протистояння перейшло у військову площину.

Його вершиною стала битва під Конотопом 9–10 липня 1659 р., про яку в радянській історіографії замовчувалося або ж говорилося скоромовкою, а справа була ось у чому. В квітні згаданого року численне російське військо, очолюване князем О. Трубецьким, взяло в облогу Конотоп, але українські полки Г. Гуляницького та міщани мужньо обороняли його. Це дало можливість гетьману сконцентрувати свої сили і викликати на підмогу татарську кінноту (на

українському боці воювали також серби, молдовани, поляки та німці – усі вони були найманці). Гетьман тактично перегравав супротивника, для якого результати битви були катастрофічні: росіяни втратили загиблими від 40 до 50 тисяч воїнів (зокрема, було взято у полон, а потім страчено князя С. Пожарського; у цьому полоні опинилися й інші князі та кілька тисяч солдат і офіцерів). Українська армія втратила загиблими 4 тис. козаків, а татарська орда – 6 тис. Відомий російський історик XIX століття С. Соловйов із цього приводу писав: «Цвіт російської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобному одязі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчим, що був несподіваний!... Царська Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку, і з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз у раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить на Волгу, за Ярославль». Але перемога дещо пізніше перетворилася в жахливу руїну: внаслідок протистояння в українському суспільстві І. Виговський передав булаву Ю. Хмельницькому. Останній у жовтні 1659 р. підписав новий російсько-український договір. Він був нерівноправний для України, яка з незалежної держави перетворювалася на автономну одиницю у складі московської держави⁸².

Негативні для України наслідки мало й підписання між Росією та Польщею Андрусівського договору в січні 1667 р. строком на 13 років. За цим перемир'ям Лівобережна Україна залишалася за Росією, а Правобережна знову переходила під владу Речі Посполитої, окрім Києва, який залишався за Московською державою тільки на 2 роки. Запорозька Січ повинна була перебувати під владою обох держав. Тож таке перемир'я призвело до розчленування України⁸³.

На думку О. Апанович, Андрусівське перемир'я мало катастрофічні наслідки для України. Воно перекреслювало українсько-російський договір 1654 р., найважливішою й найпершою умовою якого був захист українського народу від ворогів, а також зобов'язання Москви ніколи не віддавати Україну

польському королю. Представників України до участі в переговорах не допустили, оскільки Україну не визнавали рівноправним суб'єктом переговорів. В Андрусівському трактаті зазначалося, що у володінні Росії залишаються «відвойовані у Речі Посполитої» міста і землі. Навіть не згадувалося про те, що це територія України, яка за міждержавним договором лише 13 років тому перейшла під протекцію Росії. Формула завойованих земель давала право Москві встановлювати на них свої порядки і закони. Таким чином, царський уряд за допомогою цього міжнародного трактату спробував здійснити інкорпорацію України й свідомо ламав договір 1654 р., за яким він зобов'язувався зберігати «права і вольності» української держави та її статус як суб'єкта міжнародного права. Українсько-російські відносини мусли тепер визначатися Андрусівською угодою між Річчю Посполитою й Московською державою. Ця угода фіксувала зміну в розстановці політичних сил Східної Європи у другій половині 60-х років XVII століття. Витіснивши на другий план Польщу, лідером стала Росія.

Третій пункт згаданого трактату, за яким Запорозька Січ мала перебувати під спільною зверхністю Польщі і Москви – тобто двох ворожих держав – узагалі був історичним нонсенсом, що спричинив ряд гострих колізій і ставив запорозьке козацтво в найтяжче становище. Січ примушували служити Речі Посполитій, яка завжди вела агресивний наступ на Запорожжя⁸⁴.

Але, якоюсь мірою, ще відносна рівноправність навіть на європейському рівні прослідковувалася під час воєнної кампанії 1683 року поблизу одного із найбільших міст Центральної Європи – імперського міста Відня, біля якого зішлися у двобої, з одного боку, турки та підвладні їм араби, татари, боснійці, албанці, греки, угорці, румуни, молдавани, а з іншого – австрійці, німці, поляки, хорвати, серби та українці. Окрім того, союзниками Османів у цих подіях виступила й частина словаків, правобережних та закарпатських українців, а до європейської коаліції невдози приєдналися війська Литви, Білорусії, Венеції та Московії.

Однією з головних умов входження Московії до Священної ліги було підписання такого миру із Річчю Посполитою, яка враховувала б бажання царів володіти усією територією козацької України разом із Києвом, а також Запорожжям. Ще перед тим московські послани у Варшаві заявляли: «Без вічного миру і без відступлення... міст і

всієї України та Запорозжя чинити союз нині неможливо». Очевидно, що така заява була викликана твердою позицією лівобережного гетьмана І. Самойловича, який раніше наполягав на тому, щоби Польща «Києва і всієї Малої Росії, і всього Війська городового і Низового Запорозького зовсім назавжди зреклася».

Як зазначає Т. Чухліб, християнські союзники здобули блискучу перемогу над «мусульманським табором» унаслідок грандіозної битви, в якій з обох сторін брало участь більше 200 тисяч вояків. Ця перемога й успішний захист «золотого яблука» (тобто Відня) розпочали новий етап у стосунках Відня, Риму, Варшави та Венеції з Османами, а також значно вплинули на цивілізаційний поступ України⁸⁵.

Але більшість здобутків українського народу, завойованих протягом двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера фактично було принесено у жертву дипломатичним міркуванням згаданих країн, а договір про «Вічний мир» між Росією та Польщею, підписаний у квітні 1686 р., підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в значно категоричнішій формі. Він остаточно (не лише юридично, а й фактично в міждержавному розумінні) закріпив за Московією право на володіння Гетьманщиною. Окрім того, Польща відмовилася від протекції над Запорозькою Січчю⁸⁶.

Міжнародне становище України та внутрішнє протистояння в ній ускладнювалися постійними змінами вождів на найвищому рівні, що тільки сприяло розвиткові негативних тенденцій. Це легко можна продемонструвати хоча б на фіксації політичного лідерства в часи, коли в Україні найінтенсивніше відбувалися державотворчі процеси – з 1648 по 1676 рр. Тоді на московському престолі сидів лише один цар, про якого вже не один раз згадувалося – Олексій Михайлович (правив із 1648 по 1676 рік). А в Україні до влади приходило аж дев'ять (!) гетьманів (не рахуючи ще й кількох регіональних персонажів): Б. Хмельницький (1648–1657 рр.), І. Виговський (1657–1659 рр.), Ю. Хмельницький (1659–1663 рр.). Далі вже йшли гетьмани кожного берега Дніпра: на Лівобережжі – І. Сомко (1660–1663 рр.), І. Брюховецький (1663–1668 рр.), Д. Многогрішний (1668–1672 рр.), І. Самойлович (1672–1678 рр.); на Правобережжі – П. Тетеря (1663–1665 рр.), П. Дорошенко (1665–1676 рр.). Тож про яку стабільність і злагоду

в усіх сферах життя можна вести мову, починаючи із верхівки тогочасного суспільства?

На постатях двох із вищеназваних діячів все ж слід зупинитись окремо. Про одного з них Д. Дорошенко в уже згаданій праці «Нарис історії України» писав: «...серед здеморалізованого й зневіреного у своїх власних силах суспільства українського, саме в момент найбільшого безладдя й упадку, з'явився діяч, який зумів стати на цілу голову вище від своїх сучасників, який надихнув у них на деякий час віру в своє діло, вказав їм вищу й ідеальну мету, й який зробив героїчне зусилля вирвати Україну з обіймів анархії, знову злучити до купи її розірвані частини й створити самостійну українську державу – таку, яку був вже створив перед тим Богдан Хмельницький. Це був Петро Дорошенко». В контексті порушеної теми слід згадати і його супротивника – гетьмана Лівобережної України І. Брюховецького. Останній після його обрання на гетьманування в 1663 р. за підтримки запорожців та російського царя в 1665 р. вирушив до Москви з численною свитою і був урочисто прийнятий при дворі. Гетьман висловив бажання одружитися із представницею знаті. Шлюб невдовзі відбувся із донькою князя Долгорукого, а сам Брюховецький отримав боярське звання. За це Москві було передано частину козацьких привілеїв, затверджених у 1654 р. Тих, хто супротивився цьому курсові, гетьман відсилав до Москви і далі в Сибір. Але, побачивши страшенний опір з боку різних верств українського суспільства, Брюховецький повністю змінив свою політику на антимосковську. Та це йому не допомогло: ще до того, як в Україну увійшли війська під командуванням Г. Ромодановського, в червні 1668 р. Брюховецького було вбито козаками⁸⁷. П. Дорошенка проголосили гетьманом обох берегів Дніпра.

Це була вершина тріумфу правобережного гетьмана, котрий йшов до цього складними шляхами. Прийшовши до влади в 1665 р., він почав політику повного розриву з Польщею і нових переговорів із Москвою про відтворення, звичайно, на певному рівні, паритетних стосунків. П. Дорошенко погоджувався прийняти царську протекцію за таких умов: у містах і містечках не буде російських воєвод та інших урядників; з міщан та селян не збиратимуться податки; не порушуватимуться козацькі права і вольності; гетьманом обох боків Дніпра стане він. Але оскільки

московська сторона не погодилася з цим, переговори зайшли у глухий кут. Зазнавши невдачі на Заході і Сході, гетьман почав активно налагоджувати відносини з Османською Портою. Та здійснити свої задуми про повне об'єднання українських земель йому не судилось. Унаслідок тиску з різних боків він наприкінці 1675 р. в Чигирині поклав відзнаки гетьманської влади перед запорожцями на чолі з І. Сірком, що було схвалено російським урядом, а вже в 1676 р., коли лівобережний гетьман І. Самойлович разом з російськими військами оточив місто, виїхав з нього, поклав булаву і здався.

Спочатку його поселяють у Сосниці на Чернігівщині, але незабаром із сім'єю перевезли до Москви (там подарували будинок та гроші на його утримання). Згодом П. Дорошенко служив у В'ятці воєводою (1679–1682); помер у своєму маєтку в селі Ярополче під Москвою, де й був похований. Одна цікава деталь: правнучкою визначного українського гетьмана була Н. Гончарова – дружина геніального російського поета О. Пушкіна⁸⁸.

На думку багатьох сучасних дослідників, саме зі зреченням влади П. Дорошенком закінчується останній етап Української революції, для якої характерними були такі риси:

- тісний взаємозв'язок і взаємовплив національно-визвольної та соціальної боротьби;
- переростання соціальної боротьби в селянську війну, що завершилася утвердженням у козацькій Україні нової моделі соціально-економічних відносин;
- провідна роль у розвитку революції та керівництві нею козацтва – стану дрібних землевласників-воєків;
- зрада національних інтересів переважною більшістю панівного стану українського суспільства, яка, врешті-решт, призвела до руйни Української держави;
- слабкий позитивний вплив на перебіг революції міського патриціату, вищого та середнього духівництва, інтелігенції;
- нерівномірність і суперечливість революційного процесу, зумовлені відставанням національно-політичної свідомості від поступу революційних подій, слабкою консолідацією еліти, гострою соціально-політичною боротьбою;
- переважання збройних форм боротьби;

- відхід з літа 1651 р. від національно-визвольної боротьби населення західного регіону, що часто перетворювався в арену жорсткої конфронтації супротивних сил;

- фатальна роль геополітичного фактора.

Історичне значення революції слід вбачати в утворенні національної держави у вигляді козацької України, у винятково важливій ролі революції у розвитку національної свідомості народу, формуванні державної ідеї, набутті досвіду боротьби за національну незалежність і проти соціального гноблення, за особисту свободу й право приватної власності на землю⁸⁹. До цього слід лише додати, що відносини з Росією стали досить важливим зовнішнім фактором, який впливав на сам хід революції.

А тепер, як зазначав той же Д. Дорошенко: «...ми підходимо тут до виключно важного в українській історії моменту, який звичайно зв'язують із іменем одної особи, а саме – особи гетьмана Мазепи. Це так звана «зрада» гетьманом Мазепою московського царя й його перехід на бік шведів. Небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу, як цей учинок знаменитого гетьмана. Можна сміливо сказати, що весь дальший розвиток українського життя і спеціально розвиток українсько-російських відносин відбувався протягом трохи не цілих двох століть під вражінням і під знаком трагічного кроку гетьмана Мазепи. Досить буде пригадати, що вже в наші часи, на початку 20-го століття, український визвольний рух був охрещений його ворогами іменем «мазепинства», а прихильників цього руху називано «мазепинцями». Біля імени Мазепи накопичилося, з одного боку, страшенно багато ненависти і злоби, а з другого, не менше того романтичної ідеалізації»⁹⁰. У зв'язку з такою авторитетною заявою зупинимося на особі Мазепи та його діяльності докладніше (звичайно, в межах і в контексті нашого дослідження).

Влучну характеристику І. Мазепі дав І. Борщак: «Все, починаючи від перших років життя аж до смерти, було в ньому виїмкове, що дуже відрізняло його від минулих та майбутніх гетьманів. Покоєвий польського короля вживає всіх своїх сил, щоби з'єднати польську Україну з козацькою; вихований політично в часі розкладу королівської влади й розвитку шляхетських вольностей, Мазепа підносить абсолютну гетьманську владу на

найвищий щабель; єдиний з усіх гетьманів після Хмельницького, що тримав найдовше булаву й стратив її сам, а не наслідком старшинської змови чи московської волі; приятель, принаймні назовні, царя протягом 21 року, андріївський кавалер, князь Святої Римської імперії Мазепа в останніх буквально днях свого життя кидає все це в ім'я незалежної України⁹¹. Вищезгаданий дослідник називає Мазепу «кращим учнем» Макіавеллі; він в житті твердо притримувався двох принципів: «уміти змінювати шкіру лиса, що робить засідку, на шкіру лева, що примушує тремтіти вовків», і «таємниця – це душа справи». А тому навіть відкриваючи свої плани найбільш наближеній людині – генеральному писарю П. Орлику, – старий гетьман говорить: «Смотри, Орликъ, щобъ если мне додержалъ верности... Я богать, а ты убогъ, а Москва гроши любить, мне ничего не будетъ, а ты погибнешь»⁹².

Гетьман дійсно був однією з найбагатших осіб в оточенні Петра I, за допомогою якого й прийшов до влади у 1687 р. Його згода на укладення так званих «Коломацьких статей» стала ще одним кроком назад у справі політичної автономії Української держави: вони заперечували державний характер гетьманської влади і державний статус Гетьманщини. Забороняли для її характеристики таке правове визначення, як «Малоросійський край гетьманського регіменту» й зобов'язували трактувати, що вона належить до єдиної держави з Великоросійським краєм. Уперше в них визначалося, що гетьман і старшина зобов'язані «народ малоросійський всякими засобами і способами з великоросійським народом з'єднувати» (ось де витоки сумнозвісної теорії возз'єднання України з Росією), сприяти шлюбом між росіянами і українцями тощо. Передбачалося введення московського гарнізону до гетьманської столиці Батурина. Підтверджувалася заборона на дипломатичні відносини з іншими країнами, висловлювалося застереження, що новий гетьман не повинен порушувати «Вічний мир» з Річчю Посполитою (тобто мав відмовитися від претензій на Правобережну Україну). Тим не менше, на перших порах і Мазепа продовжував писатися «гетьманом обох сторін Дніпра»⁹³.

Протягом багатьох років реальними справами гетьман відмітав численні доноси, які йшли в Москву з України (найвідоміший – Кочубея та Іскри). Він керував будівництвом на

запорозьких землях царської Богородицької фортеці на р. Самарі; брав участь разом зі своїм військом у поході на Крим; висилав полки проти Петрика, котрий закликав виступити проти царя; посилав свої військові формування для участі у Північній війні, на будівництво на Ладозі і т. д. А потім сталося неймовірно, з точки зору Петра I та його оточення, – восени 1708 р. гетьман з частиною свого війська та запорожцями перейшов на бік короля Карла XII з метою визволення України від імперської влади і встановлення паритетних відносин зі Швецією.

Така спроба відокремитися закінчилася крахом. Та, підводячи загальний підсумок діяльності невдалого у історичному відношенні гетьмана, звернемося до в цілому справедливого висновку російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої, яка початок Мазепиного правління охарактеризувала таким чином: «Девяностые годы XVII века, первые десятилетия гетманства Мазепы при Петре, были временем, когда закладывались основы той процветающей Гетьманщины, которая навсегда осталась в веках связанной с именем этого гетмана. Иван Степанович – хитрый, осторожный и умный политик, неуклонно и терпеливо создавал условия для превращения старой системы Гетманщины в налаженный и отлично работающий механизм. Ученик Маккиавелли, по собственному признанию, восхищавшийся его «Государем», он за внешним спокойствием и любезной улыбкой скрывал свои истинные планы и намерения.

Пред ним стояла очень сложная задача: превратить структуру гетманской администрации, созданную еще в годы восстания Хмельницкого, в работоспособный механизм, вырвать его из хаоса Руины, гражданских смут и анархии и создать современную государственную систему»⁹⁴.

І ось чим, за її ж словами, скінчилося його правління і які висновки з цього нині тебе зробити: «Давно уже пора отказаться от политических анафем и проклятий в адрес Мазепы и постараться извлечь урок из трагедий наших предков. Не стоит следовать пропагандистским штампам, которые пытались объяснить русско-украинский конфликт начала XVIII века корыстью одного «изменника – гетмана». Надо набраться мужества и признать, что интересы и цели молодой Российской империи и ослабленной Гетманщины были очень различными. В некотором роде Украина

стала заложницею геополитических планов России. Петр стремился создать новое государство, способное как в военном, так и в экономическом плане соперничать с европейскими державами. Эта политика была возможна только при жесточайшей централизации. Военная и экономическая ситуация позволяла провести объединение Украины и вырвать из страшной бездны Руины Правобережье. Однако эти планы были принесены в жертву дипломатической игре. Перед лицом шведского наступления Левобережье должно было превратиться в выжженную землю, арену военных действий. Именно эти два фактора, наряду с личными обидами, и вынудили Мазепу на попытку союза с Карлом XII.

Еще одним фактором был план ликвидации Гетманщины и включения ее в общую структуру Российской империи. Что бы не говорили о Мазепе, но ему был далеко не безразличен этот план, и не только потому, что он не хотел менять реальную власть гетманской булавы на пустой титул князя. Ему действительно было дорого то, что являлось частицей и его двадцатилетнего труда, иначе бы он почил на лаврах своего огромного богатства. Правда заключалась в том, что многие старшины спокойно восприняли перспективу превращения в мирных русских дворян-помещиков, кем они и стали впоследствии. Именно эти люди из старшины и не поддержали Мазепу. Но были и такие, кому Гетманщина, дитя Хмельниччины, была дорога, например, Д. Апостол, Д. Горленко, которые были искренне готовы сражаться за «стародавние вольности».

Мы говорим о «верхушке», элите Гетманщины. Что же касается простого народа, то его ждала перспектива закрепощения и подчинения жесткой политике русских властей. Но народ никогда, даже при Б. Хмельницком, не понимал и не разделял идей старшин-автономистов.

Самой страшной трагедией Гетманщины являлось то, что у нее не было альтернативы. Все попытки договоров с Польшей и Крымом заканчивались провалом. Швеция же была слишком далеко. Поэтому все политические лидеры Гетманщины, включая даже Мазепу, рано или поздно вынуждены были возвращаться к идее союза с Россией, каждый раз надеясь на «хорошие условия» и «милость» царя⁹⁵.

Але з радянської історіографії завжди випадав один історичний

епізод, що безпосередньо стосувався подій цього часу. Ідеться про знищення російськими військами на чолі з О. Меншиковим гетьманської столиці Батурина в листопаді 1708 р., що певною мірою вплинуло на українсько-шведські ресурси напередодні Полтави. Місто було добре укріплене, а його оборонці на вимогу «найсвітлішого князя» здатися відповіли, що «без нового гетьмана... в город не впустят, а гетьмана де надлежит им выбрать общими голосами». Та внаслідок зради місто було взяте, вщент розграбоване, а його жителів та оборонців вирізано⁹⁶. І щоби закінчити розглядати цей історичний сюжет, слід зупинитися ще на одному питанні. Йтиметься про протиставлення Богдана Хмельницького як вірного союзника Росії та Івана Мазепи як найбільшого зрадника, який перекинувся від російського царя до шведського короля.

Свого часу М. Грушевський, проаналізувавши матеріали із цього приводу, дійшов висновку: «...зовсім курйозом буде протиставлення Хмельницького Мазепі немов двох полюсів українських настроїв, яке, власне, дозволили собі різні землячки, присвоюючи собі назву богданівців у пику мазепинцям. Як відомо всякому ознайомленому з фактами української історії, Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї. Стрівшись з першими реальними проявами московського централізму, був незвичайно збентежений ними і став в рішучій опозиції московській позиції... Хмельницький, переконуючись в неприхильності московського правительства до української автономії, шукав опертя у інших держав і, нарешті, спинився на ідеї тісного союзу з Швецією... він спочатку думав погодити свій союз з Швецією з протекцією московською, а далі – як московська політика (замирення з Польщею) ввійшла в нову суперечність з політикою Швеції й Хмельницького (рішучої боротьби з Польщею) – Хмельницький і його старшина рішається йти з Швецією до кінця, хоч би прийшлося розірвати з Москвою зовсім і помагати Швеції проти самої Москви... Мазепина кон'юнктура таким чином тільки нав'язувала наново нитки політики великого гетьмана».

Як висновок: «Богдан Хмельницький таким чином ніяк не надається а ні в протиставлення мазепинцям, а ні на історичного патрона новітніх спеціалістів від нищення історичного патріотизму.

Не знайдуть вони взагалі ніякого чесного і шановного історичного імені, котре могли б дійсним правом взяти в патрони собі. Не дурно цар Петро зачислив в «изменники» всіх українських гетьманів, з незаслуженим виключенням Скоропадського, цього «гетьмана дурного», кажучи словами Шевченка, котрого й на гетьманство призначив цар Петро в тій надії, що він, як чоловік недотепний і безхарактерний, не підніметься на висоту національних українських домагань»⁹⁷.

Для України фігура І. Мазепи, за визначенням того ж М. Грушевського, стала трагічною ще й тому, що після 1708 р. «московське правительство вважало себе надалі свобідним від усіх обіцянок і зобов'язань, які прийняло на себе перед Україною, і не хотіло більше рахуватися ні з якими правами і «древніми обичностями» українськими»⁹⁸.

Разом з І. Мазепою емігрувала значна група козаків та старшини, серед якої виділявся генеральний писар П. Орлик. Він ревно опікувався долею батьківщини й протягом трьох десятиліть тримав у активному та дійовому стані ідею соборної та незалежної України. Слід звернути увагу на одну деталь: його вчителем у Києво-Могилянській академії був Стефан Яворський, який спочатку написав панегірик на честь І. Мазепи, а потім у Глухові як митрополит проголосив йому анафему.

У 1710 р. під Бендерами «на пристойному тому акту елекційному місці» козаки вибрали Орлика гетьманом, якого визнали шведський король і турецький султан. У день виборів була проголошена угода – договір між новообраним зверхником та старшиною й козацтвом, закинутими долею на чужину. Цей державний документ – по суті, перша у світі конституція (хоча з наукової точки зору це не так однозначно сприймається, особливо юристами). Її автором, очевидно, був сам П. Орлик, або ж йому, безсумнівно, належала провідна роль у її складанні. У вступі-преамбулі, зокрема, пояснюються причини того, чому саме Україна розриває з Московщиною і приймає шведську протекцію. Сталося це у зв'язку з тим, що після смерті Богдана Московське царство воліло накинути «невольниче ярмо на народ вільний, козацький, собою ніколи не завойований». Як зазначала О. Апанович, ця перша в світі конституція була пройнята дуже демократичним духом і визначала прогресивний історичний

напряму розвитку державних реформ. Хоч і не була вона втілена в життя, однак залишилась однією з найдавніших історичних державно-політичних пам'яток. Її положення мусять зайняти належне місце в європейській історіографії і, можливо, зберігають певну актуальність для депутатського корпусу сучасного парламенту незалежної України⁹⁹.

З петровською епохою пов'язана ще одна сумна сторінка української історії: зруйнування Чортомлицької Січі в 1709 р. із наступною заборонаю запорожцям перебувати у межах Російської держави. Це було пов'язано із переходом низових козаків на чолі з кошовим К. Гордієнком на бік І. Мазепи та Карла XII. Тому на Січі залишилася лише незначна залога. Російські війська, взявши попередньо кілька інших населених пунктів, а потім обдуривши захисників, захопили та повністю знищили Чортомлицьку Січ – на той час основний центр українського козацтва. Клейноди та амуніцію було відіслано із Січі до московського табору. На донесення О. Меншикова Петро I відповів листом: «Получили мы от вас письмо о разорении проклятого места, которое корень зла и надежда неприятелю была, что мы, съ превеликою радостью услышав, Господу, отмстителю злымъ, благодарили съ стрельбою, и вамъ за оное премного благодарствуемъ, ибо сіе дело изъ первыхъ есть, котораго опасатся надлежало было»¹⁰⁰.

Тут не розглядаються соціально-економічні питання, а основний акцент робиться на політичних та військових зв'язках або протистояннях. А тому, аналізуючи події початку XVIII століття, можна констатувати, що фактичний розвиток українсько-російських відносин у постмазепинський час явно свідчить про початок принципово нового етапу в історії української державності. Зокрема, уряд Петра I в 1709 р. створив в Україні інститут царських резидентів, поставивши таким чином гетьмана під прискіпливий контроль центрального апарату влади; активно втручався в кадрову політику гетьманату; поширював на українську територію деякі положення російського карного кодексу і регламентаційних указів у галузі торгівлі.

Створення в 1722 р. в Україні російської владної структури – Малоросійської колегії – і особливо здійснення нею реформ державного устрою Гетьманщини знаменувало собою ліквідацію автономного статусу Війська Запорозького, оскільки основні

ознаки адміністративної автономії, а конкретно – самоврядування у проведенні внутрішньої політики та його функціонування на основі власного законодавства – в цей час Україною вже було втрачено. Уряд Петра I *de facto* ліквідував в Україні інститути гетьманства та генеральної старшини, передавши їхні функції Малоросійській колегії; українські фінанси в повному обсязі залучалися до загальноімперської казни; в українське село- та діловодство було цілеспрямовано впроваджено російські правові кодекси та норми діловодства.

До початку 1725 р. Україна стояла на порозі повної інкорпорації її земель у складі Російської імперії та асиміляції громадянства. І лише смерть імператора, а також процес перегляду принципів державної політики (в тому числі й щодо України), який розпочався по його смерті, загальмували здійснення цих завдань. Це, в свою чергу, дало можливість деяким ознакам української автономії проіснувати аж до початку 80-х років XVIII ст.¹⁰¹.

Не слід повністю ігнорувати й «козацький фактор» у ті часи та супротив польської сторони у цьому процесі. Август II Сильний, який був обраний королем у 1699 р., хоча і розумів важливість воєнного потенціалу козацької організації, однак уже не керувався принципом «при кому козаки, при тім і Україна», який був обов'язковим у баченні ситуації його попередником. Натомість, він обіцяв шляхті повернути правобережні українські території Речі Посполитій «чи то війною, чи після постави миру» з Туреччиною. Характерно, що правобережному козацтву також відводилося певне місце у королівських планах. На початку 1702 р. Август II видав універсали для правобережного Війська Запорозького, в яких йшлося про те, що згідно із сеймовою Конституцією 1699 р. про «ліквідацію» козаків у Київському та Брацлавському воєводствах їхнім полковникам належить розформувати свої підрозділи.

Політика королівських урядів Яна III Собеського та Августа II Сильного відзначалася прагненням використати козацьку організацію для утримання своєї влади над Правобережною Україною. Підпорядковуючи «козацьку» колонізацію українських земель своєму контролю, політичні кола Речі Посполитої керувалися не лише політичними, а й економічними інтересами. З іншого боку, через відносну слабкість державного устрою Польща

потребувала військової допомоги українського козацтва у боротьбі з Османською імперією та для поширення свого впливу в Європі.

За правління останніх королів Речі Посполитої Августа III Саксонського та Станіслава Августа Понятовського (1734–1795 рр.), коли більшість політичних рішень у державі ухвалювалася окремими магнатськими родинами, «українсько-козацьке» питання вже не входило до порядку денного вальних сеймів та воєводських сеймиків. Натомість, ще наприкінці другого десятиліття XVIII ст. серед найвищих магнатсько-шляхетських кіл набув поширення так званий «Проект знищення Русі». Він не був державним документом, однак його теоретичні положення поділяло чимало тогочасних польських політиків. Щоби зрозуміти антиукраїнський характер цього трактату, слід навести лише кілька цитат невідомого автора: «Шляхта руського (тобто українського – *Авт.*) обряду й уніати, а тим більш схизматики не повинні допускатися на жодні посади в своєму рідному краю... Річ Посполита повинна... віддати усіх таких фанатичних прихильників своєї віри (тобто православної – *Авт.*) татарам на поталу... А тоді спустілий край заселити людьми польськими й мазовецькими», – відзначав М. Костомаров. Та цього не сталося: згідно із дослідженнями окремих науковців, уже з 1709 р. Річ Посполита фактично потрапила під протекторат Російської імперії, яка вже не була зацікавлена у стабільному розвитку Польсько-Литовської держави. Пізніше, за сприяння царського двору Катерини II, у 1767 р., виникло три шляхетські конфедерації проти короля, а протягом 1768–1769 рр. їх нараховувалося уже 36. Більшість антиурядових виступів відбувалася на землях Правобережжя й нерідко супроводжувалася гонінням православних, що, у свою чергу, спричинювало стихійні повстання українського селянства. Слід відзначити і той факт, що у XVIII ст. в Правобережній Україні рідко можна було зустрінути українського православного шляхтича: завершувався процес «добровільно-примусової» колонізації й покатоличення.

Після того, як протягом 1711–1714 рр. на Лівобережжя перейшли всі правобережні козацькі полки, шляхта «знайшла» собі нового супротивника: у правобережній зоні Подніпров'я поширився рух гайдамаків. Політична анархія в Речі Посполитій, свавілля польських панів та євреїв-орендарів, експлуатація селян, що, наростаючи, поєднувалася із релігійним фанатизмом польської

шляхти, – все це протягом тривалого часу жило діяльність гайдамацьких загонів. Соціальний склад «лицарів темряви» становили маси розореного (інколи просто злюмпенізованого) селянства, а також міщани. Саме тому у гайдамакуванні виразно окреслювався грабжницький і розбійницький аспекти: спочатку заони цих «соціальних розбійників» були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи своїх гнобителів. Стихійні виступи гайдамаків не мали виважених політичних цілей (тогочасна політична еліта – козацька старшина – силоміць була виселена з рідних місць проживання), що зумовило формування у свідомості певних кіл стереотипу українця-«різуна».

Водночас, можна погодитися із твердженнями вітчизняних істориків, що слід відрізнити гайдамацький рух XVIII ст. від народних повстань, які мали місце в 1734, 1750, 1768–1769 рр. Аналізуючи масштаби цих повстань, організаційний устрій найбільших формувань, слід відзначити, що характер і мета цієї боротьби виходила за рамки типових дій гайдамацьких ватаг.

Період безкоролів'я після смерті Августа II Сильного, протистояння нових претендентів на корону, втручання у польські справи російських урядовців спричинили у 1734 р. значний спалах народного гніву на «руських» землях Корони Польської. А заклик «бити ляхів і жидів», котрий став головним гаслом повстання 1750 р., на практиці передбачав боротьбу проти примусового поширення на Правобережній Україні унії та католицизму, економічного взиску з боку єврейської верхівки, національно-культурного польського «шляхетського народу».

1768 р. ознаменувався подією, котра й дотепер не може примирити представників різних історіографічних шкіл. На думку О. Гуржія і Т. Чухліба, висвітлення причин перебігу і наслідків народного повстання, котре дістало назву «Коліїщина», й нині являє собою своєрідний полігон, на якому випробовують свою патріотичну зрілість українські, польські, єврейські (інколи ще й російські та американські) історики. Найбільше у цій «битві» історичних шкіл діставалося повсталим українцям, які оголошувалися хоча і соціальними, але все ж бандитами, що начебто безпричинно вирізували («кололи як кабанів») польське і єврейське населення Правобережної України, а тому й дістали назву «коліїв». Водночас, автори таких опусів навіть не намагалися висвітлити

бодай найголовніші причини цього й справді жорстокого вибуху народного гніву. Адже він був лише відповіддю на національне, соціальне, економічне та релігійне гноблення впродовж довголітньої «реколонізації» правобережних земель України.

Безпосереднім поштовхом до початку Коліївщини стали дії представників так званої Барської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас, зарозуміла шляхта погрожувала вирізати усіх «схизматиків» (тобто православних). Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуваннями місцевого населення, побиттям православних священиків, спаленням церков. Вступ на Правобережжя у 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти Барських конфедератів породили у частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян.

Під керівництвом запорозького полковника М. Залізняка та сотника надвірного козацтва І. Гонти рух «коліїв» продовжив і розвинув традиції попередніх визвольних змагань. У звільнених правобережних містах і селах створювалися нові органи управління, які в цілому наслідували риси полково-сотенного ладу. За короткий проміжок часу підрозділи «коліїв» оволоділи майже усіма правобережними територіями. Ідея об'єднання українських земель, поділених чужоземними державами, дедалі більше оволодівала повсталими. Але брак політичної культури, віра у «доброго» царя, складність геополітичної ситуації, поряд з іншими чинниками, призвели до поразки народних прагнень. Коліївщина була розгромлена спільними діями польських і російських військ, а її ватажків після тривалих допитів і жахливих тортур скарано.

Окрім того, протягом першої половини XVIII ст. у карпатсько-му регіоні України набув також розмаху рух опришків (з латинської «oppressor» – порушник, знищувач) на чолі з О. Довбушем, котрий за характером своїх дій у рамках «соціального розбійництва» був близьким до гайдамацького.

Традиції державотворення та визвольної боротьби жили й серед наступних поколінь українців. Відгомонам козацько-селянських воєн XVII ст. та повстань знекровленого українського народу у XVIII ст. стали події 1855 р. на Київщині, коли місцеве населення, протестуючи проти поглинання її Російською імперією,

стало організовуватися в козацькі полки та сотні¹⁰².

Ще Коліївщина остаточно розхитала і без того немічний на той час режим Речі Посполитої, що невдози після перемоги Росії у війні з Туреччиною й рештками барських конфедератів, які виступали на боці останньої, призвело до першого поділу Польщі. Це сталося 1772 р. Згідно з конвенціями, підписаними у Петербурзі між Росією, Пруссією та Австрією, до Росії відійшли частина Білорусії, частина Придніпров'я та польська частина Лїфляндії. А до Австрії – Галицька Русь зі Львовом та інші землі. Пруссія теж отримала деякі прикордонні польські території.

Невдовзі, у 1793 р., Польща, що так і не стала життєздатною державою, була поділена вдруге. В результаті Правобережна Україна увійшла до складу Російської імперії. У 1795 р. відбувся остаточно розділ Польщі й державне існування Речі Посполитої припинилося більш як на 120 років¹⁰³. Та й тоді минулої могутності вже досягти не вдалося.

Велике, якщо не вирішальне, значення у краху колись могутньої європейської держави відіграли українські козаки. Протягом XVII–XVIII ст. на теренах України не вщухало криваве цивілізаційне протистояння, в якому одна сторона (польська) вважала себе вищою у релігійному, соціальному й культурному відношенні, ніж інша (українська). Трагедія полягала у тому, що обидва слов'янські народи за століття спільного співжиття збагачували один одного в культурному плані, разом освоювали простори Дикого Степу, боронили його кордони від експансії ісламської цивілізації. Тобто, виконували тотожні цивілізаційні функції. Однак релігійна нетирпимість, намагання змусити один етнос жити за законами й звичаями іншого, який вважав себе домінуючим, призвели до того, що шляхи українців і поляків надовго розійшлися.

Та знову повертаючись до історичних процесів, починаючи із перших десятиліть XVIII ст., слід констатувати, що загалом на міжнародному рівні у ті часи справи склалися на користь молодій Російській імперії. Зокрема, поступово Польсько-Литовська держава потрапляла під вплив нової сили, що вже відзначалося. Після Полтавської битви й перемоги Петра I над Карлом XII Густавом та І. Мазепою Август II Сильний відновив владу над Польщею, а у 1709 р. між Річчю Посполитою і Росією був укладений мир у

Торуні, згідно з яким остання зобов'язувалася надавати королю військову підтримку. У відповідь вальний сейм 1710 р. у Варшаві визнав встановлені у 1686 р. польсько-російські кордони. Протягом 1711–1712 рр. за наполяганням польського короля і згідно з домовленостями із Росією відбулося виселення жителів козацьких полків із Правобережжя на Лівобережну Україну.

Але були і певні «шершавості» – у цьому плані не слід забувати про існування ще однієї могутньої на той час сили – Османської Порти. У 1712 р. московського царя дуже хвилювала ситуація навколо турецько-українських переговорів у Стамбулі. Цар побоювався, щоби султан не віддав гетьманові П. Орликові право володіти усією територією України. Але через різні причини цього не сталося. У тому ж році в столиці Порти було підписано договір про мир між Османською та Російською імперіями, згідно з яким міждержавний кордон повинен був проходити по річках Дніпро та Кінські Води. Територія Правобережної України виводилася «з-під руки» московського царя задля передачі її під управління гетьману П. Орлику. Обумовлювався переїзд шведського короля Карла XII із Туреччини через Росію до Швеції, росіяни виплачували туркам певну суму грошей, а ті, в свою чергу, випускали з полону близько 60 полонених на чолі з П. Толстим (результати невдалого Прутського походу 1711 р.). Унаслідок цього договору султан надавав гетьману право володіння правобережними землями України під протекторатом Османської імперії.

У наступному, 1713, році в Адріанополі було підтверджено статті попереднього договору, однак ті з них, які стосувалися «українського питання», були дещо змінені. Окрім того, за Андріанопольським договором Росія мала у 60-денний термін вивести із Речі Посполитої свої війська (які в основному перебували на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською та Російською імперіями пересувався від Дніпра й приазовських степів у межиріччя річок Самари та Орелі. Від їхніх верхніх течій і до Азова він мав пролягати по р. Сіверський Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва (у 1714 р. султан дозволив військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України, з якої вже тоді на територію Дніпровського Лівобережжя було виведене

майже все населення козацьких полків у кордонах «від Случі до Дніпра».

На думку Т. Чухліба, міжнародно-правовий статус Українського гетьманату в останній чверті XVII – на початку XVIII ст., зважаючи на геополітичні перегруповування та міжнародні інтереси країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, постійно змінювався. Протягом цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Російської та Османської імперій, Речі Посполитої, Шведського королівства та Кримського ханату. Проте творці зовнішньої політики тогочасної Української держави за допомогою різних дипломатичних комбінацій намагалися зберегти свою владу над нею¹⁰⁴.

Слід також підкреслити, що у постпетровську епоху основну роль спочатку у певному відновленні української автономії, а потім і повному її знищенні відіграли дві жінки-імператриці. Йдеться про доньку Петра I Єлизавету та Катерину II.

Неофіційним чоловіком першої з них був О. Розумовський (Розум), який використовував свій високий соціальний статус насамперед «во благо» своєї родини, зокрема, молодшого брата Кирила. Його із чернігівського села було забрано до Петербурга, а потім відправлено за кордон для здобуття найкращої освіти. В 16 років він був удостоєний графського титулу, а у 18-літньому віці призначений президентом Російської академії наук. Серед його академічних зусиль була й підтримка (і не тільки моральна) видатного російського науковця М. Ломоносова – факт, що, по суті, замовчувався в радянській історіографії.

Та основні діяння молодшого Розумовського відбулися не на науковій ниві: в червні 1750 р. імператриця затвердила «обрання» його гетьманом Лівобережної України, а дещо пізніше під його владу було передано й Запорозьку Січ. Офіційною резиденцією гетьмана знову став Батурин. Підтверджуючи повну залежність України від імперії, гетьман користувався довірою Єлизавети й часто бував у Петербурзі. Саме в цей період і відбулося його знайомство із великою княгинею Катериною – майбутньою імператрицею. В цей час на Лівобережній Україні було створено централізований адміністра-тивно-державний апарат управління, що зазнав певних перетворень у дусі реформ у Росії в цілому. Але сліди попередніх соціально-політичних традицій виступали ще

досить рельєфно. Під час перевороту 1762 р., коли до влади якраз і прийшла Катерина II, Ізмайловський гвардійський полк на чолі з гетьманом відіграв досить важливу роль. К. Розумовський став сенатором та генерал-ад'ютантом нової могутньої володарки Росії.

Однак цього гетьману-графу було вже замало. Тривале перебування при царському дворі на перших ролях сприяло зростанню не тільки його економічної могутності, але й політичних амбіцій. Ідеться передусім про спробу Розумовського встановити в тогочасній Україні спадкове гетьманство. Але якщо розглядати цей факт дещо відсторонено від людських почуттів самого К. Розумовського, то втілення в життя його задумів дало б змогу зберегти започатковані ним перетворення, а також державно-політичну автономію України. Разом з тим, у цій спробі зміцнити політичну владу гетьмана проглядається й прагнення української старшини створити державу монархічного типу. В теоретичному плані це логічно передбачало вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії й утворення нової Української держави.

Як стверджує О. Путро, цього було досить, аби викликати різке невдоволення царського уряду і самої Катерини II, яка побачила в цьому (особливо у проханні повернення «утвержденных прав, вольностей и привилегий») небезпеку для сталої вже на той час схеми відносин між російським самодержавним центром й українським державним утворенням.

Результат для України був невтішним – К. Розумовського в листопаді 1764 р. царським маніфестом й сенатським указом звільнили від гетьманства, яке було остаточно скасоване. Для управління Україною, згідно з цими ж указами, створювалася Малоросійська колегія на чолі з П. Рум'янцевим. Саме йому Катерина настійно рекомендувала для проведення централізаторської політики в Україні «иметь волчьи зубы и лисий хвост». Основа цієї політики сформульована і в інструкції імператриці генерал-прокуророві В'яземському, що з'явилася ще напередодні скасування посади гетьмана: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оные отрешением вдруг непристойно б было, однако ж и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью

глупостью. Сии провинции, также Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали б глядеть, как волки в лесу. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетмана исчезло, не только персона, как бы произведена в оное достоинство»¹⁰⁵.

Та не всі українці, що в цей історичний відрізок часу переходили на російську службу, закінчували своє активне політичне життя невдало. Одним із прикладів є О. Безбородько, фігура якого на пам'ятнику на честь 1000-ліття Росії в Новгороді розмішена за Катериною II. Рекомендував його свого часу імператриці вищезгаданий П. Рум'янцев, характеризуючи як «алмаз у корі» (за провінційну поведінку). Імператриця оцінила Олександра Андрійовича, і він в найкоротший час зумів отримати «высочайшую ее доверенность... и вскоре на деле учинился ее секретарем, имея на себе большую часть важнейших государственных дел». Ніхто із оточення імператриці «не мог в труднейших случаях и по какой бы то ни было отрасли государственного управления представить государыне такого ясного доклада... Когда императрица давала приказание написать указ, письмо или что-либо подобное, то он уходил в приемную и, по расчету самой большой краткости времени, возвращался и приносил сочинение, написанное с таким изяществом, что ничего не оставалось желать лучшего». Дійшло до того, що цариця почала називати його «Безбородко фактотум» – тобто найдовіреніша особа. На початку 90-х років XVIII століття «фактотум» був уже графом Священної Римської імперії, дійсним таємним радником, гофмейстером, головою поштового департаменту, членом Ради при височайшому дворі, другим де-юре, але першим де-факто членом Колегії іноземних справ. Трохи пізніше його значимість у політичному житті дещо занепала, але вже у 1797 р., за царювання Павла I, О. Безбородько стає канцлером¹⁰⁶. І таких, як він, вихідців з України з часом ставало все більше і більше.

Та заключним штрихом у ліквідації українського автономізму стало знищення в 1775 р. Нової (Підпільненської) Січі. Після цього Запорозька Січ як явище назавжди перестала існувати. В цей час війна з Туреччиною закінчилась успішно для Росії і її позиції у причорноморському та центральноєвропейському регіонах значно посилилися. Серед причин скасування Запорозьких вольностей необхідно виділити такі: небажання російського уряду більше

терпіти «держави в державі»; можливість у майбутньому унезалежнення Запорозжя; побоювання Катерини II щодо можливого союзу Січі із Кримським ханством, спрямованого проти Росії; прагнення російських вельмож захопити багаті землі та природні багатства козацької республіки; намагання російського уряду шляхом поширення кріпосницьких порядків на окраїни імперії (зокрема, Запорозжя) послабити ту кризу, в котру потрапила феодално-кріпосницька система Російської держави; прагнення уряду убезпечити себе на майбутнє від можливих соціальних потрясінь, ліквідувавши Запорозжя – осередок антикріпосницької та антифеодальної боротьби.

Доля Січі остаточно була вирішена в квітні 1775 р. на так званій нараді при височайшому дворі. На ній з проектом її скасування за допомогою збройних сил виступив Г. Потьомкін. Тоді ж був докладно відпрацьований план каральної експедиції. І хоч на Потьомкіна старшина й козаки поклали певні надії – він був раніше прийнятий до одного із запорозьких куренів під ім'ям Грицька Нечоси (носив парик за модою тих часів), але саме він і став генеральним виконавцем «монаршої волі». Загальна кількість військ, посланих для зруйнування Січі, становила 60 тис. чоловік. Після того як козаки були оточені, кошовий П. Калнишевський і старшина вирішили, щоб не було кровопролиття, здатися набагато численнішому супротивнику. 5 червня 1775 р. після оголошення указу Катерини II про скасування Січі три тисячі залога склали зброю і присягли цариці на вірність.

Та це не допомогло частині із них уникнути репресій. Найбільше постраждав кошовий, якого тогочасний фаворит володарки Росії часто називав «вельмишановним люб'язним своїм батьком» та «нерозлучним другом». Потьомкін писав із цього приводу: «Всемиловейшая государыня! Вашему императорскому величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорозжской кошевого и его сообщников судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемиловейшая государыня, исчислением оного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце, а притом и не нахожу ни малой надобности приступать к каким-либо исследованиям, имея явственным доводом оригинальные к старшинам ордера, изъявляющие великость прес-

тупления их перед священным вашего императорского величества престолом, которые по всем гражданским и политическим законам заслужили, по всей справедливости, смертную казнь. Но как всегдашняя блистательной души вашей спутница добродетель побеждает суровость злобы кротким матерним исправлением, то и осмеливаюсь я всеподданнейшее представить: не соизволите ли высочайшим указом помянутым преданным праведному суду вашему узникам, почувствовавшим тягость своего преступления, объявить милосердное избавление их от заслуживаемого ими наказания, а вместо того, по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам, повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого – в Соловецкий, а прочих – в состоящие в Сибири монастыри, с производением из вступившего в секвестр бывшего запорожского имения: кошевого по рублю, а прочим по полтине на день. Остающееся же затем обратить, по всей справедливости, на удовлетворение разоренных ими верноподданных ваших рабов, кои, повинувся божественному вашему предписанию, сносили буйство бывших запорожцев без наималейшего сопротивления, ожидая избавления своего от десницы вашей и претерпев убытков более нежели на 200 000 рублей, коим и не оставляю я сообразное делать удовлетворение, всемилостивейшая государыня.

Вашего императорского величества верно всеподданнейший раб князь Потемкин. «На подлинном подписано собственной ее Императорского величества рукой: «Быть по сему. 14 мая 1776 года. Царское село».

Через місяць сенат повідомив синод про доповідну записку Потьомкіна імператриці та про її «височайшу конфірмацію». Потьомкін через синод наказав монастирській владі, щоб «содержаны были узники сии безвыпускно из монастырей и удалены бы были не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения». Останній кошовий отаман запорозьких козаків провів чверть століття у нелюдських умовах, ув'язнення було жахливим, він був, по суті, живцем замуrowаний у кам'яному мішку. Помер П. Калнишевський 1803 р. у віці 113 років у цьому ж монастирі, де він залишився й після офіційного помилування Олександром I у 1801 р.

Як зазначали В. Смолій та В. Степанков, вдало використовуючи соціальний егоїзм лівобережної шляхти й старшин, майстерно граючи на їхніх незгодах із козацтвом та селянством, правлячі кола Росії початку 80-х років XVIII ст. перейшли до остаточної ліквідації залишків української автономії: полково-сотенного військово-адміністративного устрою та козацького війська. Слід тут зазначити лише основні події. 1781 р. ліквідувався полковий територіально-адміністративний поділ, а сама Гетьманщина поділилася на три губернії (намісництва): Київську, Чернігівську та Новгород-Сіверську. Глухів перестав бути її столицею. В кожній із губерній запроваджувалися російські адміністративні й судові установи. Відбувся їх поділ на повіти. Восени 1781 р. російський уряд де-факто визнав за старшиною право на дворянство. У наступному році, як адміністративний орган, скасувалася Малоросійська колегія. У 1783 р. вийшов указ Катерини II про закріпачення селян у Лівобережній і Слобідській Україні й запровадження подушного податку. Військова колегія видала указ про ліквідацію національних збройних сил – козацького війська. 10 козацьких і 3 компанійські полки були перетворені на 10 регулярних кінних карабінерних полків російської армії (старшинські чини зрівнювалися з російськими військовими табельними чинами). На козаків поширилася назва «солдати». 1784 р. скасовувалися всі старшинські чини. Новоутворені полки стали перехідними формуваннями на шляху до повного злиття українського війська із російською армією протягом 1789–1791 рр., коли їх було розділено між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими та драгунськими полками. Наприкінці 1797 р. проводився перший рекрутський набір із лівобережних козаків.

У 1795 р. вийшла «Грамота на права, вольності й переваги благородного російського дворянства», яка надавала українській шляхті й старшині всі права російського дворянства. А наступного року було видано указ про секуляризацію монастирських маєтків. 1775 р. Синод наказав київському митрополиту, щоби «відповідних тим, що виходять із Московської друкарні книгам... випущених не було... І ні в чім ні найменшої різниці не було... Що ж до видаваних нових книг, то їх виправляючи, не друкуючи, спершу присилати до розгляду і апробації в Св. Синод неодмінно». Отже, внаслідок ужитих протягом 60–80-х років XVIII ст. заходів

російського уряду козацька Україна як державно-політичний організм перестала існувати.

На цьому заключному етапі інкорпорації українських земель еліта виявила цілковиту неспроможність боротися за збереження автономії, не кажучи вже про незалежність. Як і українське панство у XVI – першій половині XVII століття, вона, віддавши перевагу вузькостановим соціально-економічним інтересам, дедалі більше відходила від державної ідеї. Історія повторилася з вражаючою точністю. Ціною, яку еліта заплатила за зрівняння в правах із російським дворянством, стало скасування «автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в середині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким». Байдушність до долі національної держави виявили й інші верстви українського суспільства. В жодному разі не можна недооцінювати вкрай негативної ролі укорінення в свідомості населення на основі православної віри (здебільшого за допомогою духівництва й частини зрусифікованої інтелігенції) російської шовіністичної ідеї «Єдиної Росії»¹⁰⁷.

Але якщо в політичному й військовому відношеннях українська сторона програла російській, то в царині культури ситуація виявилася кардинально протилежною.

Міграція українських культурних діячів у Росію розпочалася у середині XVII ст. й особливого розмаху набула у другій половині цього ж століття. За визначенням Ю. Шевельова, це був своєрідний ідеологічний рух, прагнення реалізувати свій духовний потенціал у державі, могутнішій у воєнному та політичному відношенні, але менш розвинутій у культурному. Київські вчені принесли у Москву власну модель системи освіти, сприяли появі нових жанрів у літературі, мистецтві, живописі, формуванню нового художнього стилю барокко. Вплив української культури на російську відбувся в межах цього художнього стилю, але в умовах активного формування в Росії у першій половині XVIII ст. нової світської культури ситуація кардинально змінилася. Замість привнесення здобутків української культури в російську, творцями останньої, як культури імперії, стали й українці. Власне українська культура продовжувала свій розвиток у межах барокового стилю. Процес формування нової світської культури був уповільнений внаслідок таких факторів, як поступова ліквідація автономного політико-

адміністративного устрою (про що вже йшлося вище), політика самодержавства, спрямована на уніфікацію усіх сфер політичного, економічного та культурного життя, перетворення столиць імперії у провідні культурні осередки, куди прагнула інтелектуальна та творча еліта окраїн.

Вихованці колегіумів, Києво-Могилянської академії та закордонних університетів поповнювали Генеральну військову канцелярію, обіймали полковницькі та сотенні уряди, були суддями, ставали священиками, приймали чернецтво й очолювали православну ієрархію не лише в Україні, а й у цілому в Російській державі. Все ж значна частина шукала собі служби, чинів у столицях Російської імперії (про одного із таких «пошукачів» – О. Безбородька – вже йшлося вище). Поряд з дрібними чиновниками, канцеляристами, копіїстами це були перекладачі Синоду, Сенату, Колегії іноземних справ, викладачі Петербурзької та Московської університетських гімназій та самих університетів, кадетських корпусів, медичних академій. Вони ж – видавці, літератори, вчені, медики, співаки придворної капели, художники. Столиці метрополії пропонували їм не лише чини, дворянство; вони давали їм можливість реалізувати себе в інтелектуальній діяльності – тобто те, чого вони були позбавлені на своїй батьківщині. Але часом такий відтік освічених талановитих людей мав примусовий характер, особливо це стосувалося набору серед вихованців Києво-Могилянської академії та колегіумів, слухачів медичних шкіл Росії, оскільки всі вони добре знали латинську мову. Протягом 1754–1768 рр. лише із Києво-Могилянської академії близько 300 студентів пішли вчитися у медичні школи. Докторами медицини стали понад 30 вихідців із Лівобережної України та Слобожанщини.

Відтік інтелектуальної еліти збільшився у 60-х рр. XVIII ст.; тоді свою роль відіграло кілька факторів. Одним із них стала ліквідація гетьманства. Козацькі старшини опинилися поза політичним життям, для багатьох із них настали справді невтішні часи, а прислужитися своєму суспільству можна було літературною працею. В Росії в цей час розпочиналася епоха «золотого віку» Катерини II, яка прагнула постати перед європейським світом в образі «освіченого монарха». Розроблялися проекти реформ, для чого складалася законодавча комісія, у суспільстві зростав інтерес

до ідей французьких філософів-просвітників. У піднесенні суспільно-політичного і культурного життя у 60–80-х роках вказаного століття велику роль відіграли також українці.

Але, мешкаючи й працюючи у Москві та Петербурзі, представники української інтелектуальної еліти змушені були пристосовуватися до нового середовища. Вони писали й видавали свої твори російською мовою, були урядовими службовцями, що вимагало від них лояльності до влади. Це впливало на трансформацію національної самосвідомості, розвитку так званого комплексу малоросійства – відмови від своєї мови, визнання власної культури менш вартісною, ніж російська. Їхня соціальна психологія була зорієнтована на злиття із панівними верствами імперської нації не лише у правах та обов'язках, а й у мові, звичаях, побуті. Проте цю тенденцію не можна абсолютизувати. Ідеї відновлення автономії Гетьманщини також жили й підтримувалися серед певних кіл української інтелектуальної еліти Петербурга і Москви, про що, зокрема, свідчить проект В. Капніста – поета і сатирика, – який у 1791 р. поїхав із таємною місією до Берліна, щоби знайти там прихильників ідеї відновлення гетьманської держави й пошуку потенційних союзників. Та серед української інтелектуальної еліти були й такі, які від служіння своїй вітчизні переходили на службу Російській імперії, все більше віддаляючись від життя і проблем України, але вмирати багато хто з них повертався на рідні хутори.

Українці у розглянуті часи творили російську культуру, яка, як кожна імперська культура, вбирала в себе духовні цінності різних народів, які її населяли, але їхня власна культура багато чого втрачала. Це особливо помітно в культурному житті Лівобережної України другої половини XVIII ст., коли найкращі її представники працювали поза межами контексту української культури, але при цьому залишалися її яскравими постатями¹⁰⁸. Тож коротко зупинимося на окремих категоріях культури, де українські впливи виступають найбільш рельєфно.

Спочатку наведемо деякі дані про рівень культурного життя в тогочасній Росії. Так, у самому кінці XVII ст. Петро I скаржився патріарху: «Священники у нас грамоте мало умеють... Ежели бы ихъ... в обучение послать в Киевъ въ школы». А академік О. Пипін

відзначав інший факт: «Москва долго не хотела сознаваться въ недостатке своих образовательныхъ средствъ». Дійсно, школи справжньої, гарної в Москві ніколи не було, і там навіть не знали, що воно таке. Ще 1640 р. київський митрополит Петро Могила писав цареві Михайлу Федоровичу, що на Москві дуже потрібно завести науку, а коли б цареві було завгодно, то він обіцяв йому прислати учителів. Але цар не звернув на це уваги¹⁰⁹.

Той же О. Пипін, характеризуючи московське життя, писав, що там були «церковный фанатизмъ, вражда къ науке, упрямый застой, нравственное одичаніе и ожесточение». Говорячи про взаємовідносини Києва і Москви на культурній ниві, професор П. Морозов зазначав, що і «Петръ видель, что московское духовенство въ своемъ образованіи стоит неизменно ниже Кіевлянъ, что въ Великороссіи видится только «заматерелое грубости чудо, всехъ ужасныхъ видовъ ужаснее», и неть людей, которые могли бы руководить просвещениемъ духовенства, заботиться о школахъ, следить за ходомъ и результатами преподаванія; вотъ почему, желая поднять уровень образованія в этой среде, онъ необходимо долженъ былъ обратиться къ киевскимъ ученымъ». І з цього приводу звернемося до точки зору О. Пипіна: «Тем новымъ элементомъ, который съ конца XVI века и особливо въ течение XVII вмешался въ московскую книжность и въ конце концов возобладалъ надъ нею, были образованіе и литература, развившіеся въ западной Руси и въ Кіеве... Но чемъ дальше, темъ необходимее становились, однако, связи Москвы съ юго-западомъ; собственныхъ силъ явно не доставало: изъ Москвы зовуть киевлянъ для ученой работы... Къ половине XVIII века въ Москве было наконецъ понято, что для книжного дела нужны настоящіе ученые люди: у себя дома такихъ людей не было; ихъ стали призывать изъ Кіева»¹¹⁰.

Такі висновки маститих російських науковців XIX століття, м'яко кажучи, дають право сумніватися у вищезгаданому твердженні «неистового Виссариона» – Белінського про те, що у культурному відношенні приєднання України до Росії було великим благом. Навпаки, починаючи з 1654 р. рух на Москву набрав великого розмаху, і з того часу українці «начаша приходити въ великороссийское царство и водворяться».

Одним з перших своєрідних українських «десантів» до Московщини стали церковнослужителі, які швидко піднялися там і посіли належні місця в тогочасній суспільній ієрархії. Так, «малорос» Стефан Яворський (з Яворова на Львівщині) був призначений місцеблюстителем патріаршого престолу по смерті Адріана. Саме він і переконав Петра I, що київські вчені можуть бути корисніші для російської освіти, ніж будь-хто інший. І цар побачив у них чудовий засіб для своєї мети: пересадити до Росії західну освіту. Відтоді українці зайняли місця викладачів у Московській академії, а навчання проводилося за київським зразком. Раніше Яворський працював професором, а потім ректором Києво-Могилянської колегії і виростив цілу плеяду майбутніх професорів, просвітителів, проповідників, адміністраторів. Серед них – уже згадуваний П. Орлик та майбутній його супротивник при імператорському дворі Феофан Прокопович. Будучи екзархом патріаршого престолу, Яворський мав розв'язувати особливо складну й важку проблему. Адже мусив співпрацювати з деспотичним царем, який вперто йшов до того, щоб церкву цілковито підкорити своїй владі і з духівництва зробити державних службовців. Ю. Шевельов заперечує твердження тих істориків, які кажуть, що С. Яворський був реакціонером, бо він виступав проти європеїзації Росії, навпаки – в цій ділянці він сприяв Петру I. Але він боровся за те, щоб поряд із державою, яка хотіла поглинути все, зберегти церковну організацію з певною дозою автономії. З цього боку він, хоча і не безпосередньо, обороняв і права людини, щоб у державі, яка хоче перетворити всіх на гвинтики у своїй машині, людина зберегла право і змогу бути індивідуальністю. Його опозиція проти царя мала тим вагоміше значення, що в тодішній Росії це була єдина ідеологічно суцільна опозиція, котра не мала реставраторських (реакційних) тенденцій.

Ми вже зазначали, що спочатку учнем, а потім і супротивником церковної політики Яворського був Феофан Прокопович, про якого М. Костомаров писав: «В історії Росії XVIII сторіччя серед осіб духовного стану не було нікого, хто мав би таке важливе значення, як Феофан Прокопович; його значення особливе не лише в церковній сфері, а й усіх політичних справах держави». Феофан (хрестне ім'я Єлисей) був сином київського

купця, ще в ранньому віці залишився круглим сиротою. Під час навчання в Римі (після закінчення Києво-Могилянської академії) був прийнятий до колегії Св. Афанасія, що її наприкінці XVI століття Папа створив для слов'ян та греків. Уже як чернець Феофан став спочатку професором, а потім ректором рідної академії. Крім наукової праці, займався й літературною: 1705 р. студенти поставили його «трагікомедію» «Володимир», що була присвячена І. Мазепі (за радянської історіографії – Петру І).

Після Полтавської битви Прокопович переорієнтувався на бік царя: він сам після російської перемоги над шведами виголосив у Києві в церкві, в присутності самого Петра І, панегірик на його честь і назвав гетьмана «проклятим зрадником». Пізніше за наказом імператора, спізнившись на декілька років (посилаючись на недуги), у 1716 р. прибув до Петербурга. Цар довіряв йому безастережно: зробив архієпископом, а після встановлення замість патріархату Синоду киянин став у ньому найважливішою особою. Окрім того, він зайняв таке місце біля царя, що його можна було називати канцлером і шефом ідеологічного сектору. Після смерті Петра І для Феофана настали скрутні часи. Але він вижив і, пройшовши допити та приниження, пережив чотирьох імператорів. А для цього треба було мати надзвичайний розум, проворність та обережність. Як зазначав М. Дашкевич-Добрянський: «Феофан Прокопович у колі українських державних ідей, Прокопович з 1709 року, коли проклинає гетьмана Мазепу, Прокопович у 1717 році, коли пише поему про похід Петра над Прутом, і Прокопович із 1724 року, коли у дворі – «істинное оправданіє правовірних християн» – обороняє деякі українські обряди, і Прокопович зі своїх останніх років – багатий матеріал для роздумів про долю тих видатних українців, що пішли служити чужій імперії»¹¹¹.

Та не лише представників вищої церковної еліти викликали на службу до імперської столиці. Наприклад, у 1738 р. надійшов наказ «О требованіи студентовъ зъ епархій Кіевской, кои уже учениемъ окончили богословію и житія воздержаного, и буде оны, оженясь, въ Санктпитебурхъ въ Петропавловскомъ, Троецкомъ и Ісакіевском соборах и в иннихъ приходскихъ церквахъ для обученія катехизиса і сказиванія предикъ къ церквамъ вишезначеннихъ соборовъ пожелають».

Українці багато зробили і для нової московської літератури. На чолі цієї літератури стояв той же Прокопович, який разом з Кантемиром і заклав її початок. Так званий класицизм у московській літературі був занесений з України: він із самого початку XVIII ст. прослідковується в творах Прокоповича й Сквороди. А ще з початку XVII ст. у всьому слов'янському світі (в тому числі і в Росії) запанував той правопис, що подав його М. Смотрицький (із Смотрича на Поділлі) у своїй граматиці. У своїх лекціях професор О. Архангельський відзначав, що «влияние Грамматики Смотрицкаго действительно весьма ощутительно сказывается съ половины XVII в. на орфографіи не только всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому, между прочимъ, въ значительной степени принадлежала наша грамматическая терминологія, удержавшаяся отчасти даже несмотря на попытки Ломоносова изменить её». І далі: «Киевляне, при всем предубежденіи противъ нихъ Москвы, уже со второй половины XVII в. въ Московской Руси – хозяева положенія, лучшие, наиболее выдающиеся здесь деятели». Як відзначав І. Огієнко: «Українці щиро оддавали Москві всі свої сили, всі свої знання, і протягом XVII віку підготували родючий ґрунт до реформ Петра I, і вони ж таки були його найближчими помічниками, коли довелося ці реформи втілювати у життя».

У наступному XVIII ст. український культурний вплив на Москву не тільки не зменшився, але значно зріс. Саме українцями була закладена Слов'яно-греко-латинська академія на зразок своєї у Києві і вчителів до неї упродовж багатьох десятиліть набирали саме із українців. Бували навіть випадки, коли бракувало справжніх професорів, і тоді на їх посади брали навіть студентів із Києва. А українське засилля в цей час у церковній сфері призвело до того, що московське духівництво почало хвилюватись, а Синод мусив заступитися за права великоросів. 1754 р. Єлизавета Петрівна видала височайший указ про те, що на архієреїв та архимандритів можна висвячувати і росіян: «Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня Императрица Елисаветъ Петровна, Самодержица Всероссийская, сего апреля 17 дня повелеть соизволила: чтобъ къ произведенію на праздняя ваканціи во архіереи Ея Имп. Величеству отъ Св. Синода представляемы были изъ архимандритовъ и великороссіяне, да и въ архимандриты производимы бѣ были жъ и изъ великороссіянь».

Активний український вплив спостерігався і на просвітницькій ниві. Так, у 1786 р. Синодові височайше наказувалося: «Какъ для снабденія остальныхъ шестнадцати губерній потребнымъ числомъ учителей к открытію въ нихъ народныхъ училищъ и сверхъ того для посылки въ Англію ради' обученія разнымъ полезнымъ знаніямъ потребно сто человекъ, то и желаемъ, чтобъ снеслися съ преосвященнымъ митрополитомъ Киевскимъ и съ протчими архіереями о присылке въ Комиссію народныхъ училищъ изъ Кіевской Духовной Академіи 30, изъ Черниговской и Переяславской по 15, да изъ протчихъ ближнихъ епархій 40 человекъ».

Окрім того, українці працювали перекладачами, місіонерами, дипломатами, лікарями. Для їх підготовки Синод навіть видав особливу постанову митрополиту київському, в якій, зокрема, приписував, «дабы самоохотно желающіе изъ семинарій студенты къ вышеозначенному обученію надлежащимъ порядкомъ отпусканы были безъ задержанія». Не слід замовчувати і українські музичні впливи. Досить згадати хоча б глухівчан Д. Бортнянського та М. Березовського, а також А. Веделя із Києва. Контакти були настільки тісними, що в 1775 р. було навіть встановлено таку прогонних: до Москви за 890 верст взимку 20 рублів, влітку в колясці 28 рублів; а до Петербурга за 1624 версти взимку 36 рублів 50 коп., влітку 44 рублі 50 коп.¹¹².

Як справедливо зазначав професор П. Безсонов: «Пришельцы (малороссы) заняли здесь (въ Великороссіи) самыя видныя и вліятельныя места, отъ іерарховъ до управленій консисторій, ими устроенныхъ, отъ воспитателей семьи царской до настоятелей монастырскихъ, до ректоров, префектов и учителей ими же проектированныхъ школь, до кабинетныхъ и типографскихъ ученыхъ, делопроизводителей, дьяковъ и секретарей. Все почти подверглось ихъ реформе, по крайности неотразимому влиянію: богословское ученіе, исправленіе священнаго и богослужбнаго текста, печатаніе, дела раскола, церковная администрація, проповедь, храмовое, общественное и домашнее пеніе, ноты, внешность архіерейскихъ домовъ, образъ ихъ жизни, экипажи и упряжь, одежда служителів, напр, певчихъ, видъ и составъ школь, предметы и способы ученія, содержаніе бібліотекъ, правописаніе, виворъ речи истиной и въ чтеніи»¹¹³.

Тож Переяслав 1654 став вирішальним кроком у піднесенні відрізаного від морів царства до рівня великої європейської країни. Це стосується також внутрішнього перетворення старої Московії у новочасну Російську імперію. Україна стала для Росії першим «вікном у Європу»: українські культурні впливи допомогли підготувати ґрунт під модернізаційні реформи Петра I¹¹⁴. Але вже у наступне ХІХ ст. Україна вступила не автономною одиницею, а лише однією із провінцій Російської імперії, хоча й надалі справляла певний вплив на історичні процеси тих часів.

РОЗДІЛ 4.

КОЗАКИ ТА ЇХ НАЩАДКИ У РОСІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Історична ситуація, з усіма притаманними для того періоду нюансами, що склалася у російсько-українських взаємовідносинах, є досить важливою темою дослідження, але ще недостатньо розробленою. Це прослідковується, хоча б, у певних протиріччях у встановленні хронологічного закінчення самої епохи. Так, І. Лисяк-Рудницький «українське століття» (як іноді називають той час) визначав не за календарними параметрами, а за логічно пов'язаними подіями, що тривали близько 140 років тому: від кінця козацької держави до Першої світової війни. А на думку О. Рєєнта, завершуватися «українське століття» має визвольними змаганнями 1917–1921 рр. Та все ж, мабуть, найточнішим був М. Брайчевський, який пов'язував цей етап із 1917 р., коли революція «знесла» саму імперію¹¹⁵.

Але в іншому питанні маємо погодитися з точкою зору того ж О. Рєєнта: «Вітчизняні політологи й історики, досліджуючи формування української нації, політичних ідей та організацій, як правило, розглядають ці процеси як дихотомію, на іншому боці якої – російська великодержавна політика, російський націоналізм. Однак, якщо український націоналізм, хоч і стримано, все ж подається як вияв волі українців до самовираження, то російський виключно в негативному ключі. Певна упередженість не дає змоги оцінити російський націоналізм чи історично виправдане прагнення Росії до утвердження та захисту власних позицій у світі, хоча ніхто не заперечує антиукраїнську спрямованість внутрішньої політики царизму. Нам здається, що глибокий теоретичний аналіз цих взаємопов'язаних явищ, їх впливу на розвиток і українського, і російського народів ще попереду. Це висуває до фахівців не лише суто професійні вимоги, а й необхідність переборення власних симпатій та антипатій»¹¹⁶.

Слід зазначити, що загальноприйнятих істин та положень у теоретичних інтерпретаціях націоналізму в цілому зовсім небагато. Найпопулярнішою в зарубіжній історіографії (та і у вітчизняній теж)

залишається концепція Б. Андерсона, який вважав націю «уявним суспільством»¹¹⁷. Уявними він називає всі суспільства, члени яких не знають і, звичайно, не можуть знати особисто більшість інших його членів, однак мають уявлення про таке суспільство, його образ. Андерсон поставив питання про те, в чому принципова новизна націоналістичного способу уявлення суспільства і які фактори передували самій можливості уявити націю.

Він справедливо вказує на вторинний, імітаційний характер націоналізмів у Центральній і Східній Європі, які здебільшого позичали готові конструкції й адаптували їх до своїх умов. Деякі націоналізми, в тому числі й український, запозичували зразки у народів Центральної Європи, перш за все у чехів і поляків, у той час як російський націоналізм здебільшого шукав для себе зразки у Західній Європі через специфіку завдань, що стояли перед ними¹¹⁸.

Цікаво, що і у ХХ ст. ця тенденція зберігалася. Не можна не погодитися із І. Лисяком-Рудницьким, який зазначає: «Найближчих родичів українського (інтегрального) націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних та урбанізованих громадянств, як скоріше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східної Європи: хорватські усташі, румунська Залізна гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР... тощо»¹¹⁹.

Запозичення готових ідеологічних «модулів» означає, що відставання в ідеологічній сфері було значно меншим, ніж у галузі соціально-економічного розвитку. Отже, у Східній Європі націоналістичні ідеї та образи виникали й функціонували в суттєво іншому соціальному середовищі, порівняно з тими умовами, де ці ідеї попервах сформувалися. Іншими були можливості масової комунікації, механізми здійснення влади і засоби, які державна влада мала у своєму розпорядженні для розв'язання нових завдань, що виникали з появою на політичній арені націоналізму. Як зазначив О. Міллер, «Андерсон слушно вказав також на різницю між націоналізмом «панівних» націй і «офіційним націоналізмом» правлячих династій. За старого режиму французький, іспанський або російський націоналізми як суспільні рухи в розумінні владних відносин розвиваються так само «знизу», як і націоналізми «малих народів». І реально, і формально влада належить не націям, але

династіям. По всій Європі старі династії з більшим або меншим успіхом, з більшим або меншим ентузіазмом переживали процес своєрідної націоналізації.

Вони змушені були піти на це. Старий світ, в якому вони одержували свою владу «від Бога» й здійснювали її над різними «язиками і народами», був більш звичним і зручнішим. Але поступове утвердження націоналізму як способу бачення соціального світу змушувало монархії компенсувати послаблення старих механізмів ідеологічного обґрунтування своєї влади за рахунок нового, не завжди зручного для них джерела легітимації. Дуже важлива теза Андерсона, що цей офіційний націоналізм був реактивним у тому розумінні, що був відповіддю на розвиток націоналістичних настроїв серед підвладних народів, причому як тих, хто перебував у становищі гноблених меншин, так і тих, з яких складалося етнічне ядро імперій»¹²⁰. Україна для Російської імперії була найбільш значущою ланкою цього ядра, великою мірою забезпечувала європейський генофонд держави.

Процес «націоналізації» династії Романових вельми затягнувся і зайняв практично все ХІХ ст., а наслідки цього погіршувалися самодержавним характером їх влади. В країні практично не існувало громадянських свобод. Як зазначав маркіз А. де-Кюстін, відомий монархіст, який утік з наполеонівської Франції до Росії і якого аж ніяк не можна було запідозрити у лібералізмі: «Треба жити в цій пустелі без спокою, в цій тюрмі без відпочинку, яка зветься Росією, щоб відчутти всю свободу, що надається народам в інших країнах Європи, яким би не був прийнятий там спосіб правління. Коли ваші діти здумають ремствувати на Францію, прошу вас, скористайтеся моїм рецептом, скажіть їм: їдьте до Росії! Ця подорож корисна для будь-якого європейця. Кожен, хто близько познайомиться з царською Росією, буде радий жити в будь-якій країні. Завжди корисно знати, що існує у світі держава, в якій неможливе щастя, бо за самою своєю природою людина не може бути щасливою, не маючи свободи»¹²¹.

Власне, намагання зберегти самодержавство в його архаїчній формі і було головною причиною такої незрозумілої для європейця неволі. Романови запекліше, ніж більшість європейських династій, гальмували націоналізацію, тим самим надовго позбавивши процес формування націй, що входили до імперії, такої ключової складової,

як розширення політичного життя і становлення громадянського суспільства. Справжнього контакту і співробітництва самодержавства і суспільства у справі будівництва нації в XIX столітті не було. В інших великих європейських країнах державна влада залишала помітно більше простору для громадської діяльності, в тому числі і щодо будівництва нації, та й сама держава помітно раніше і активніше стала брати участь у цьому процесі. Коли ж після 1905 р. Микола II почав шукати союзу з російськими націоналістами, він вирішив спертися на найбільш екстремістські й одіозні організації, зорієнтовані не на будівництво чого б то не було, а на погроми.

Між моментом, коли нація «уявлена», тобто коли її образ, або «ідеальна Батьківщина», виникає у представників еліти, і моментом, коли національна ідентичність, що відповідає цьому, утверджується серед більшості членів цього уявленого суспільства й одержує політичне оформлення, зазвичай існує досить тривалий інтервал. Процес цей абсолютно не запрограмований на успіх, тобто зусилля з утвердження того чи іншого варіанта національної ідентичності можуть закінчитися як перемогою, так і невдачею, а кінцеве втілення нації-держави навіть у разі здійснення проекту може суттєво відрізнятись від первинного задуму.

Різні проекти націй можуть перебувати в конфлікті один з одним, зокрема, претендувати на одну і ту саму територію. Найчастіше це суперництво з приводу прикордонних територій, де йдеться про те, якому з уявлених суспільств належатиме ця територія. За приклад тут може правити конфлікт російського й польського образів «ідеальних Батьківщин». Зіткнення може мати і тотальний характер у тому сенсі, що один образ такої «Батьківщини» включає у себе всю територію й населення другого, заперечуючи альтернативний проект як такий. Найяскравіший приклад – конфлікт російського й українського націоналізмів¹²².

Переходячи до конкретного висвітлення подій, що відбувалися в XIX – на початку XX століття, потрібно зафіксувати: у цей час Російська імперія була однією з наймогутніших структур усієї Європи. А тому в процесі творення унітарної держави було вироблено концепцію збирання «исконно русских» земель. Теорія «Москва – Третій Рим», що з'явилася ще в XVI ст. з-під пера московських книжників, тепер почала підкріплюватись апеляцією

до правонаступності й цінностей Київської Русі, окрім того, й зверненням до єднання православного світу. Але доцентрова орієнтація цього політичного кредо наштовхнулася на досить відчутну відцентрову тенденцію. В той історичний період імперія «зіткнулася зі значним опором централізованим, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, просуваючись на Захід, Росія набула території і народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування»¹²³. Таке прагнення розбудувати сильну державу спонукало царизм поборювати авантюризм, ліквідувати регіональні соціально-економічні права, нівелювати їх територіальні відмінності. Характеризуючи курс правлячої царської династії стосовно нових підданих, М. Грушевський зазначав: «Ставлення уряду Росії до української народності взагалі було однією суцільною історією репресій. Поставивши на мету досягнення зовнішньої одноманітності замість внутрішньої єдинодушності... він з енергією і послідовністю, гідними кращого застосування, прагнув до того, щоб згладити, витравити історичні форми українського життя і національні особливості, послабити все, що виділялося порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин імперії»¹²⁴.

Ми не можемо повністю погодитися з категоричністю Михайла Сергійовича. Інший, не менш глибокий дослідник проблеми – М. Драгоманов – писав з цього приводу, що «обрусеніє не є система, котра витікає з духу національного великорусів або з спеціально російського державного ґрунту, а є, принаймні на добру частину, наслідуючи певної фази всеєвропейської державної політики. Специфічно російським елементом в теперішній системі обрусенія можна вважати певну брутальність, котра проявляється, напр., в повертанні уніатів в православ'я або в забороні української літератури. Та й така брутальність видається російським специфіком тільки для нашого XIX століття, бо в XVII–XVIII ст. відносини Людовіка XIV до гугенотів або англійського уряду до гірських шотландців були ще більш брутальні. Та навіть тепер,

коли порівняємо відносини російського абсолютного, тобто тепер архаїчного, уряду до уніатів і українців з відносинами конституційного венгерського уряду до словаків, ще хтозна-кому треба буде віддати премію на конкурсї бруталності»¹²⁵.

Але російському уряду потрібні були й місцеві кадри, а тому він ішов на певні привілеї місцевій соціальній верхівці. Тож закріплені ще у Грамоті для дворянства 1783 р. права української шляхти стали величезним стимулом для подальшого злиття російської та більшої частини української еліт. Відкривши перед верхівкою українського суспільства можливості для військової або цивільної кар'єри, царизм і забезпечив собі лояльність цієї верстви. Поступово вона звиклася з думкою, що живе не в окремій державі, а у провінції, яка вмонтувалася в політичну систему імперії. А тому в основному своєму загалі представники шляхти виступали не за повернення давніх прав для всього краю, а насамперед за власні корпоративні інтереси. Можна погодитися з думкою Д. Дорошенка, що національне відродження першої чверті XIX ст., котре розпочиналось як суто ідеологічний рух, було дворянським за своєю суттю¹²⁶.

Більш детально на цьому питанні зупинився в одній зі своїх наукових праць О. Толочко. І з його концептуальними засадами також можна цілком погоджуватися. Він, зокрема, зазначив: «Ликвидация автономии, а затем отмена административных структур Гетманщины и введение прямого имперского управления превратили украинскую шляхту в представителей имперского сословия дворян. Вскоре власти столкнулись с рядом проблем: число тех, кто в Малороссии претендовал на благородное звание, было необычайно высоко; традиционные привилегии, связанные со шляхетством, оказались не вполне совместимы с теми, которыми пользовались русские дворяне; и, что тревожило больше всего, было не так легко определить, кто в Малороссии имел право на допуск во дворянство. В результате процесс интеграции украинской шляхты в дворянское сословие империи, начавшийся в конце XVIII века, растянулся на несколько десятилетий и к началу века XIX все еще не был завершен к обоюдному удовлетворению сторон.

С 1782 года в Малороссии вместо прежней полковой администрации учреждаются губернии. Учреждение губер-

ниального строя предполагало, что внутри территории существует (словами современного рескрипта) «дворянство, вотчины и поместья в тех губерниях имеющее». Таким классом земельных собственников в Малороссии было шляхетство (вернее, люди, полагавшие себя шляхтой). К ним отныне и переходило в значительной степени внутреннее управление территории, они получали допуск к избранию во все должности, право на которые давала принадлежность к дворянству, обретали другие права и привилегии, которыми в великороссийских губерниях пользовалось родовое дворянство.

Впрочем, предстояло еще оформить надлежащим порядком полученные права: выправить от губернских собраний дворянские грамоты и дожидаться внесения Герольдией имени в какой-либо из разрядов родословной книги. Первые двадцать лет малороссийская шляхта проделывала все это без особых препятствий. В польских гербовниках Несецкого или Папроцкого разыскивалась созвучная фамилия, срисовывался «наследственный» герб и вместе со свидетельствами родственников или приятелей (а в Малороссии каждый был либо приятелем, либо родственником) о давности шляхетства предоставлялся в Герольдмейстерскую контору. В самом лучшем случае, у людей были свидетельства, что их предки служили в серьезных чинах при Гетманщине, что, по общему мнению, несомненно давало право на дворянство. Власти были поначалу снисходительны, особенных доказательств шляхетства не требовали, понимая: войны и пожары истребили родовые документы воинственных казаков. К тому же не существовало никакого общего законодательства, регламентирующего «конвертацию» шляхетства в дворянство, и правила были всякий раз сообразуемы с обстоятельствами.

Однако в 1802 году положение решительно изменилось. Герольдия стала подвергать сомнению не только достоверность предъявленных гербов, но и само благородное происхождение их обладателей. Новые, более строгие правила требовали положительных и несомненных доказательств: документов на владения, патентов на российские офицерские звания, иных свидетельств древности рода. Перерисованного из Несецкого герба было уже недостаточно, и в 1804 году Герольдия забрала 441 представленный герб. Главный аргумент шляхты – их и их предков служба

в украинских чинах – также был подвергнут сомнению. Отныне, даже подтвержденная документами, такая служба не гарантировала признания дворянства.

Неожиданный поворот дел вызвал панику в малороссийском обществе. Участие у выборных дворянских органах самоуправления – лестное и почетное – еще можно было потерять. Но непризнание дворянства влекло за собой гораздо более серьезные последствия: оно закрывало дорогу к военной и гражданской службе, детям – не позволяло поступать в кадетский корпус. И, самое главное, ставило под сомнение владение землей и крестьянами, грозило переходом в податное сословие. Помещик должен был доказывать, что отличается от своих крепостных.

Малороссийское общество почувствовало, что ему нанесено оскорбление.

Казацкая военная элита, ставшая после Хмельниччины де-факто привилегированным классом страны, пережила удивительную трансформацию в Московском царстве и затем в Российской империи. Войны и времена нестабильности открывали поистине головокружительные возможности для социального продвижения. Военные командиры, происходившие из социально и этнически разнородной среды, но в большинстве своем люди достаточно скромного племени, продвигаясь в чинах и обогащаясь по пути, вскоре начали считать себя знатью, во всем похожей на только что ликвидированную польскую шляхту. Они перенимали соответствующие манеры, образ жизни, даже некоторое подобие групповой идеологии. Московское правительство молчаливо признало за военной бюрократией Гетманщины право быть и считаться правящим классом, подтверждая это земельными пожалованиями, соболями, русскими чинами и другими отличиями. При всех превратностях отношений казачества с российским правительством, оно было достаточно последовательно: круто наказывая немногих, возвышало всех. К концу XVIII века потомки корчмарей, поповичей и разбойников, теперь – образованные в европейских университетах землевладельцы, уже ощущали себя традиционной аристократией края»¹²⁷.

Один із виразників суспільної думки тих часів В. Полетика у зв'язку з цим висловлювався таким чином: «Малороссийское

дворянство, присоединившееся добровольно к россиянам, как к единокровным и единоверным братьям своим, и служившее купно с ними так верно и так долго престолу и отечеству, могло ли ожидать за свои воинские доблести, заслуги, оказанные им и запечатленные кровью, столь обидного для себя унижения»¹²⁸.

Вихід було знайдено у тому, щоб перенести дискусію із царини адміністративних та юридичних доказів у галузь історичної аргументації. Право на дворянство впливає не з індивідуальних заслуг (древності роду чи вислуженого чину), але з колективних привилеїв усього стану. Українська шляхта являла собою традиційний правлячий клас території, чие походження і права ведуть свій початок із «доросійських» часів Речі Посполитої та привилеїв, наданих тоді польськими монархами козакам за їх військову службу. А оскільки Росія прийняла під свою протекцію територію разом із її спадковим військовим класом, й використовувала його «лицарські» послуги, вона тим самим визнавала, що у всіх відношеннях трактувала його як дворянство й повинна нині ствердити таке положення.

Уся ця діяльність ставила перед собою одну мету: добитися визнання й бути прийнятими. Але наперекір бажанням учасників, вона призвела до протилежного результату: закріплюючи легітимність свого власного, відмінного від російського, історичного нарративу, «патріоти» лише сприяли переконанню у тому, що Україна – це країна інша, з іншим народом та неподібним минулим. Короткий період їх «історіографічних пошуків» важливий не тільки тим, що створив канон розуміння малоросійської історії й самої Малоросії, але й тим, що вперше експортував цей канон за її межі, в імперський центр, зробивши її якоюсь мірою офіційним розумінням історії краю¹²⁹.

У той же час, А. Каппелер наголошував, що концепція російської нації була дуже розпливчата. До неї могли входити: а) всі піддані імперії; б) члени упривілейованих станів; в) великороси-православні; г) всі східні слов'яни (українці, росіяни, білоруси)¹³⁰.

На офіційному рівні перевага надавалася останньому трактуванню. Поняття «росіянин» було, таким чином, ширшим, ніж його сучасне значення. Воно стосувалося всіх східних слов'ян і становило основу проекту так званої великої російської нації,

коріння якої простежувалося з Київської Русі. Будучи етнічною концепцією, яка передбачала чіткі грані між росіянами й іншими народами імперії, цей проект у той же час не визнавав якісного характеру етнічних розбіжностей між велико-, мало-і білорусами, включаючи всіх їх до єдиної етнічної спільноти¹³¹. Малоросіяни і білоруси ніколи не дискримінувалися в Російській імперії на індивідуальному рівні. «Українцям і білорусам, – справедливо зазначає той же Каппелер, – які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Українці не вичленялися й не утискалися ані за конфесійними, ані за расовими ознаками». В ієрархії різних етносів імперії, яку він уявляє у вигляді системи концентричних кіл, всі православні слов'яни включалися в єдиний центр системи. Це ставлення до українців як до частини російського народу збереглося як офіційна позиція влади й переконання більшості освічених росіян протягом усього XIX ст.

Розвиток тенденцій взаємовідносин української еліти з Росією призвів до появи на цьому історичному етапі двох груп, які були вже згадані. З. Когут умовно розділив їх за підходами до проблеми на асиміляторський та традиціоналістський. Прихильники першого дотримувалися думки, що автономні ідеї вже не відповідають вимогам часу, а тому сприймали імперію як власну батьківщину, очікуючи від неї моральних та матеріальних дивідендів. А табір традиціоналістів не відзначався однорідністю. Найпоследовніше проти імперської політики виступала група, що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. Основна ж група не заходила так далеко і обмежувалася лише відстоюванням залишків і традицій Гетьманщини. В цілому політичні настрої обох напрямів не були оформлені у системну ідеологію і знаходили своє відображення в епістолярному жанрі чи полемічних трактатах, що поширювалися й були популярними серед шляхти.

Проблемою для Російської імперії стали запорозькі козаки після розгрому Січі у 1775 р. Частина їх за сприяння турецьких властей поселилась у гирлі Дунаю і створила Задунайську Січ. Інша група підкорилася Російській імперії. Було утворене «Військо вірних козаків», яке пізніше перейменоване у «Чорноморське козацьке військо». Після участі в російсько-турецькій війні 1787–

1791 рр. чорноморці були спочатку переселені на Тамань, а потім на Кубань. До речі, під час згаданої війни ними командував у більшості операцій генерал-аншеф О. Суворов, який за наказом Катерини II організував армійські підрозділи на Півдні держави і брав активну участь у реформуванні козацької організації колишньої Січі. Саме він в урочистій обстановці власноручно вручив старшині «Війська вірних козаків» прапори та інші клейноди, які були конфісковані при зруйнуванні Запорожжя¹³². Задунайці спочатку виконували роль військових підрозділів в Османській імперії, а потім, у 1828 р., перейшли під владу і протекцію Російської. Про значення цієї події для останньої свідчить той факт, що імператор Микола I дав аудієнцію старшинам в Ізмаїлі.

Ще одна важлива подія початку XIX століття має стосунок до теми, що розглядається в цій роботі. Це російсько-французька війна 1812 р., в якій брали участь і українці. На їхніх національних почуттях вирішив зіграти імператор Олександр I. Одним з перших, хто радив йому скористатися патріотичними почуттями місцевого населення для залучення його до військової служби, був губернатор київський граф Санті. Саме на тлі подій у Києві спробуємо коротко висвітлити цю історичну подію.

Але спочатку слід зазначити, що Україна цікавила французький уряд як військовий плацдарм, як постачальниця продовольства, як вигідна карта в дипломатичній грі. Готуючись до війни з Росією, Наполеон видав інструкцію про ведення розвідки з території графства Варшавського. Перший відділ спеціально створеного для цієї мети розвідбюро займався саме Україною. Виконуючи накази французького командування, його агенти повинні були влаштовувати масові диверсійні акти. Ще в 1811 р. в Києві три дні тривала пожежа, що знищила понад дві тисячі будівель. Частина затриманих за підозрою в підпалі визнала себе французькими агентами та польськими шляхтичами, які служили французам. Тому російське військове міністерство, зрозумівши неминучість військового зіткнення з Наполеоном і можливість наступу його військ на Україну, видало наказ про спорудження лінії укріплень навколо Києва, про розширення Київської фортеці. У вже згаданому році фортеця була в повній бойовій готовності. Але 1812 р., у зв'язку із загостренням ситуації, роботи навколо міста йшли повільними темпами, а тому будівництво нових укріплень не було закінчено до початку війни.

Просування французьких військ на південь від Смоленська викликало велику тривогу в Києві. Був розроблений план оборони на випадок оточення й продовжено будівництво укріплення. Тому підготовка до військового протистояння швидко просувалася (зокрема, було збудовано стратегічний міст через Дніпро). Вживалися також заходи для вивезення майна в безпечні міста. Справжньою загальною справою стало формування ополчень. На події цих часів Т. Шевченко відреагував словами: «Зашевелилось охочеконное и охочепешее ополчение малороссийское»¹³³. Ще до початку війни, враховуючи складну міжнародну ситуацію, в Україні вирішено було сформувати чотири козацькі полки. Але дворянське зібрання, якому було доручено цю справу, займалося лише паперовою тяганиною. Відповідаючи на питання Олександра I про те, як поводить ся дворянство на війні, майбутній декабрист князь Волконський сказав: «Соромлюсь, що належу до нього – було багато слів, а на ділі – нічого».

Та все ж формування козацького війська зрушило із «мертвої точки». До нього охоче, як і жителі інших областей, йшли і козаки, їх зброєю та кіннями забезпечував Київський арсенал. У середині 1812 р. було опубліковано Маніфест про створення земського ополчення. Ентузіазм, з яким селяни йшли до нього, сподіваючись на визволення від кріпацтва, налякав царя. Тільки на Київщині було створено п'ятитисячне ополчення, але всіх його ратників за наказом царя перевели в рекрути. Як і представники інших українських регіонів, кияни здійснили багато бойових подвигів як на території Російської імперії, так і за її межами (Бородіно, Лейпциг, Париж та інші бойові операції).

Не припинюючи ролі всіх верств українського населення в протистоянні з наполеонівською армією, акцент на столицю сучасної України зроблено не випадково. З цим містом пов'язаний наступний сюжет цієї праці.

Справа в тому, що Олександр I в останні роки свого життя не бажав довго затримуватися в обох імперських столицях (можливо, впливала й психологічна травма, пов'язана із вбивством його батька – імператора Павла I). За свідченнями представників імператорського оточення, під час останньої поїздки на Південь цар виношував плани адміністративної реформи. Імперію планувалося розділити на 12 намісництв із представницькими

органами. При цьому столиця держави мала перенестися саме до Києва. Вигідність такого плану була досить зрозуміла. Геополітичні інтереси Росії все більше концентрувалися на південному напрямі. Керуючи імперією з Києва, Олександр I міг відійти від згаданих «кривавих спогадів» Петербурга й персонально контролювати хід задуманих ним реформ. Але смерть 48-річного імператора в Таганрозі залишила «Київський проект» без практичного втілення.

Такі плани були реанімовані в епоху «Великих реформ» Олександра II. Головним прибічником перенесення столиці до Києва став друг імператора генерал-фельдмаршал О. Борятинський. Він вважав, що для проведення дійсно політичної реформи необхідно забрати верховну владу із оточення бюрократів, більшість із яких були остзейськими німцями. Переміщення столиці до слов'янського середовища – «матері міст руських», – на думку того ж Борятинського, повинно було змінити ставлення до влади. Київ вигідніший за Петербург з його «чужим духом» та за Москву, що закарбувалася в пам'яті жорстокими завоюваннями.

Борятинський переконував імператора в тому, що столичний статус Києва допоможе посилити позиції імперії в східному та балканському питаннях, а також допоможе мирно владнати «польські справи». В цьому разі Польщі можна буде надати незалежність, оскільки традиційні претензії поляків на українські та білоруські землі виявляться абсолютно безпідставними. Врегулювання відносин із Польщею дозволить Росії стати більш привабливою в очах європейської суспільної думки й зробить реальною ідею загальнослов'янської єдності та оформлення її у вигляді федерації.

У проектах Борятинського, як засвідчив подальший перебіг подій, було раціональне зерно. Однак федералістські ідеї фельдмаршала знайшли підтримку лише у М. Каткова й частини слов'янофілів. На основі своїх «опасных фантазий» він зіпсував стосунки із царем. Олександр II прислухався до думки впливових сановників, зокрема – П. Валуєва та М. Мілютіна, які бажали прискорити асиміляцію окраїн імперії, а тому повністю відмітали децентралізацію й федералізацію.

Утретє думка про перенесення столиці імперії до Києва виникла під час столипінських реформ (до яких ми ще поверне-

мося). Характерно, що аграрні проекти П. Столипіна найуспішніше реалізовувалися на «цивілізованих окраїнах», у тому числі й в Україні. Місцеві поміщики, налаштовані досить консервативно, розглядалися прем'єром як надійна опора царської влади. Перенесення столиці до Києва паралізувало б тут національний рух, що зароджувався. А це, у свою чергу, вело у перспективі до зміцнення внутрішнього становища в імперії. З нової столиці на Дніпрі російський імператор міг би рішучіше виступати на підтримку слов'ян на Балканах та в австрійських володіннях.

Плани Столипіна мали під собою й певні практичні підстави. Адже саме у Києві поселилася мати імператора Марія Федорівна, а м'якший, порівняно з Петербургом, клімат міг допомогти здоров'ю цесаревича Олексія. Непоганим приводом для переїзду могли стати свята з нагоди 300-річчя дому Романових. Переміщення двору в древній центр Русі логічно обґрунтовувався початком нового періоду в історії династії. Але доля гірко посміялася над Столипінім: саме тут його і вбили¹³⁴.

Та ще раз повернімося до часів Олександра I. Війна з Наполеоном справила сильне враження на українську еліту. Свіжий подих революційних ідей, утілених, зокрема, у правових нормах, сприяли формуванню на слов'янських землях нового політичного та інтелектуального клімату. В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії «мав парадоксальний характер: з одного боку, перемога над ворогом викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження й зміцнила лояльність до імперії, з іншого – пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу сперечання вирости російські масони і декабристи, українські автономісти»¹³⁵.

Якщо ж говорити про територію України, то тут 1823 р. у Новоград-Волинському виникла таємна військова організація – «Товариство об'єднаних слов'ян», у програмних документах якої із російським патріотизмом та слов'янською єдністю перепліталися також ідеї національного визволення взагалі. Разом з тим, Україні місця в майбутньому федеративному союзі не знайшлося. Як зазначає О. Реєнт, це свідчило про тодішній рівень самосвідомості національної еліти.

Значно далі пішов у національному питанні декабрист М. Муравйов – автор «Конституції», що стала програмним документом Північного товариства. Про незалежність України в ньому не йшлося. Однак у майбутній федерації передбачалося створення Української й Чорноморської «держав» з центрами в Харкові та Києві. Водночас, консервативніший вигляд мали підходи до цього питання керівників Південного товариства, зокрема П. Пестеля, що їх він виклав на сторінках своєї «Руської Правди». В ній поряд із проголошенням вірності республіканським і демократичним ідеалам знайшла відображення ідеологія макіавеллізму, що виражалося в досягненні добробуту країни шляхом тотального російщення її народів за схемою «єдина територія – єдина держава – єдина мова – єдині закони»¹³⁶.

У той час в Україну із Заходу і Росії було занесене масонство. Члени окремих лож ввійшли до організації декабристів та інших опозиційних таємних товариств, які ставили за мету боротися за права народів та їх справедливе влаштування.

Чим закінчилися виступи декабристів на півночі та на півдні імперії, загальновідомо: імператор Микола I їх жорстоко придушив. Немає потреби тут детально зупинятися на характеристиці цих трагічних подій. Відзначимо лише, що думка М. Брайчевського про декабризм як про суто українське явище, що мало, однак, загальноімперський характер¹³⁷, з нашого погляду, м'яко кажучи, сумнівна.

У середині XIX століття росіяни і українці контактували не лише всередині імперії, а й на міжнародному рівні. Так, під час з'їзду слов'янських громадських діячів у 1848 р., коли польська делегація вступила в гостру полеміку з «українського питання», на боці галичан виступив, зокрема, М. Бакунін, який заявив: «Русинское население Белоруссии, Литвы и Галиции соединится, с кем захочет, и никто не может теперь определить его будущую судьбу. Мне кажется всего вернее и желательнее, чтобы они образовали вначале с Малороссией отдельную национальную федерацию, независимую от Великороссии и Польши»¹³⁸. Це був політичний дебют українців на міжнародній арені в новій історії (хоч він і не приніс вагомих результатів).

Дещо пізніше (1854) під час Кримської війни українські землі стали найближчим тилом російської армії, що була задіяна на

півострові. До її складу влилися значні людські ресурси – рекрутів та ополченців. Зокрема, вони брали участь в обороні Севастополя.

У цей історичний період піднесення національної свідомості з'явився такий феномен, як Кирило-Мефодіївське товариство, котре виробило першу політичну програму для українства. В братстві зібрався цвіт української думки, люди, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження. Серед них був і поет Т. Шевченко, ще зовсім недавно викуплений його російськими заступниками й друзями із кріпацької неволі. Як відзначав Д. Дорошенко: «Соціяльний склад Кирило-Мефодіївського братства вже відрізняється від складу масонських лож і політичних кружків першої чверті століття: тут нема вже великих панів, багатих дідичів; членами братства були переважно діти середніх або й бідних дідичів, урядовці і навіть колишній кріпак. Це та верства, яка в сфері інтелектуального життя й ідейного провідництва виступає в 40-х роках у Росії і на Україні на зміну родовитого панства й яку в новіших часах почали називати інтелігенцією»¹³⁹.

Головною метою своєї діяльності товариство вважало утвердження національно-державної незалежності України з демократичним ладом у конфедеративній спілці з іншими незалежними слов'янськими державами. Київ мав стати центральним містом цієї спілки, в якому раз на 4 роки збирався б найвищий спільний консультативний орган. Ідея визволення слов'янських народів та їх державно-федеративного єднання мала поширюватися мирно, просвітницькою пропагандою. Члени товариства виступали за повалення самодержавства і ліквідацію кріпацтва в Росії.

Братство проіснувало трохи більше одного року. В 1847 р. дванадцять постійних учасників було заарештовано, а слідством керував сам цар Микола I. Всіх їх розіслано по різних місцях, а Шевченку, як відомо, дісталось більше всіх. Звичайно, цей розгром завдав українському національному рухові відчутних втрат.

Слід зазначити, що в другій половині XIX – на рубежі XX століття взаємовідносини між представниками двох народів і надалі розвивались у різних напрямках. З поширенням космополітичних та соціально-революційних ідей частина української молоді (та й не лише молоді) також потрапляла під їх вплив. Порівняно з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітницькі постулати

здавалися занадто скромними. Але, з іншого боку, на політичну арену виходили нові сили, виховані вже в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі. Російський уряд почав помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходило на ширшу арену політичного життя.

Справа полягала в тому, що виклик з боку інших націоналізмів сприймався урядом і російською громадською думкою як виклик «ззовні», тоді як загроза українського націоналізму для прибічників загальноросійської нації була диверсією зсередини «національного тіла». Як слушно зазначає О. Міллер: «У той момент, коли малорос приймав українську, що виключала загально-російську, ідентичність, він, на відміну від представників інших етнічних груп, ставав в очах прибічників концепції великої російської нації відступником. У рамках цієї концепції справедливим було формулювання: «одним українцем більше – одним росіянином менше». «Возмутительный и нелепый софизм... будто возможны две русские народности и два русских языка, как будто возможны две французские народности и два французских языка!», чітко визначав сутність побоювання з приводу українофільства Катков. Таким чином, сприйняття українського та білоруського національних рухів, тією мірою, якою останній проявляв себе, докорінно відрізнялося від сприйняття інших національних рухів в імперії. Боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності імперії. Боротьба ж з українським рухом безпосередньо стосувалася ще й питання про цілісність російського народу... або того, які території і яке населення становлять те ядро імперії, яке мало консолідуватися в російську націю. Тому політика Петербурга в Малоросії та Білорусі повинна порівнюватися саме з політикою Парижа в континентальній Франції і політикою Лондона на Британських островах»¹⁴⁰.

Унаслідок цієї політики виникло таке поняття, як «малоросійство». Розтлумачуючи його, І. Дзюба зазначає: «Хоч первісно поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого

патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною заповзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч у межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному історичне малоросійство було ідеологічно, культурно і психологічно перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічних аспектах»¹⁴¹.

Говорячи про кінцеву фазу в історії східноєвропейського феодалізму, слід зазначити, що поняття «інородці» вживалося в Російській імперії для означення більшості народів, які її населяли. Офіційно їх нараховувалося вісім груп, а саме: сибірські народи; самоїди; калмики Астраханської та Ставропольської губерній; киргизи; кавказькі верховинці; тубільці Туркестану; ординці Закаспійської області; євреї. Однак на початку ХХ століття П. Столипін відніс до категорії «інородці» й українців. Іншими словами, поняття «інородці» з початку ХХ століття стало використовуватися стосовно всього неросійського населення, а росіяни розглядалися як «державна нація». Таким чином, проект «великої російської нації», яку мали складати українці, росіяни і білоруси, був похований самим самодержавним урядом, а інші проекти співжиття різних націй в одній державі були абсолютно нежиттєздатними. «Інородцям», зокрема українцям, заборонялося створювати свої національні товариства, громадські організації, клуби, газети, школи, на них поширювалася ціла низка обмежень.

Переважна більшість авторів характеризує Російську імперію як конгломерат різних етносів, як «тюрму народів», якій в етнополітичному плані були властиві цілковита безправність неросійського населення, його насильницька асиміляція, пріоритет принципу «поділяй і володарюй» в усій етнонаціональній політиці царизму, формування імперського мислення, агресивне ставлення до будь-яких виявів національної свідомості «інородців».

Імперська політика Росії (як і Австро-Угорщини) щодо «некорінних» і «недержавних» народів супроводжувалася відомими міграційними явищами та денаціоналізацією. Значні анклави українців на рубежі XIX–XX століть опинилися за межами своїх етнічних земель: у Сибіру, на Далекому Сході та в інших місцях. Водночас імперські режими заохочували розселення неукраїнців (зокрема, росіян) на українських землях.

Відомий в 20-х роках XX ст. дослідник М. Корнилович виявив у 1917 р. копію заповіту Олександра II, написаного в Лівадії у 1876 р., в якому імператор заповідав своєму синові оберігати єдність монархії, рішуче боротися проти всього, що могло загрожувати цій єдності, особливо спроб окремішнього національно-культурного розвитку різних народностей, який вважався шкідливим і неприпустимим. Очевидно, відповіддю на цей заповіт були підписані Олександром III 1881 р. Маніфест про непорушність самодержавства і «Положення про заходи до збереження державної безпеки і громадського спокою», яке діяло до 1917 р. Національну політику царизму виробляли такі діячі, як К. Победоносцев, Д. Толстой, І. Делянов, котрі висловлювали вкрай реакційні погляди, з презирством ставилися до всього, що виробляло життя інших народів.

Аналізуючи національну політику царизму щодо неросійського населення на підросійській Україні, історики апелюють до кількісних характеристик етнічних груп населення імперії. Вони наголошують, що українці були одним із найчисленніших етносів Європи, який не мав своєї державності. Майже 9/10 української етнічної території знаходилось у складі Російської імперії (за даними кінця XIX століття). Торкаючись спрямування та змісту політики царизму у сфері міжетнічних відносин, переважна більшість авторів сходяться на тому, що вона мала на меті збереження цілісності монархії, зросійщення всіх народів на ґрунті гасла Миколи I: «Один закон, одна мова, одна віра». Саме це гасло лежало в основі ставлення влади до українців, яких розглядали лише як відгалуження російського народу, а українську мову – як місцевий діалект російської. Дослідники посилаються на циркуляр 1863 р. П. Валуєва за № 394, в якому стверджувалося, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може». А як вершину українофобії розглядають Емський указ Олександра II 1876 р., що

категорично забороняв друкувати і видавати українські книжки, ставити вистави й виконувати українські пісні.

У той же час, асиміляційний процес був малоефективним. Зважаючи на маразматичний характер Валуєвського і Емського документів, на місцях вони виконувалися досить непослідовно. Водночас їх репресивний характер спонукав до відродження національної самосвідомості у все ширших мас українців. Так що всілякі заборони, хоча й гальмували процес українського національного руху, врешті-решт відіграли роль тієї краплі, яка переповнила чашу народного терпіння.

До того ж, колосальна відсталість Росії від провідних європейських країн у розвитку залізничного сполучення, промисловості та урбанізації вкрай ускладнювала реалізацію асиміляторського проекту. Вона обмежувала мобільність населення і знижувала потенційний виграш від володіння панівною державною мовою. Відсталість Росії обмежувала також людські і матеріальні ресурси, які були у розпорядженні уряду.

Модернізація запізнювалася не тільки порівняно з Англією чи Францією. Не менш важливо, що вона запізнювалась порівняно з «пришестям націоналізму» на простори Російської імперії – у Франції розвиток індустріальної революції на декілька десятиріч випереджав появу націоналістичного виклику, а в Росії – навпаки.

У Росії жоден інститут, які Франція успішно використовувала для реалізації свого проекту національного будівництва (а саме: школа, армія, місцева адміністрація), ані за своїм станом, ані за рівнем державного фінансування не був у змозі виконати подібні завдання. У свою чергу, слабкість адміністративної системи зумовлювала непослідовність російської політики, яка суттєво змінювалась у зв'язку зі зміною не тільки самодержців, але й генерал-губернаторів. Незадовільний стан цих інститутів і державної машини в цілому поглиблювався обмеженістю можливостей використання суспільних ресурсів, хоча б для поповнення гостродефіцитних кадрів освічених чиновників. Це багато в чому пояснює ту непоступливість, з якою самодержавство намагалось зберегти свою політичну монополію, тобто залишитися самодержавством, навіть після відміни кріпацтва. Реформи 1860-х років, якби вони мали своє продовження у політичній сфері, відкривали можливість подолати взаємне відчуження влади і

суспільства. Перехід властей до контрреформаторської політики в 1870-ті роки, утвердження бюрократично-поліційного режиму і політичний конфлікт, який відтепер наростав у суспільстві, неминуче підривав привабливість Росії як інтеграційного центру для національних еліт окраїн імперії, в тому числі й української.

Політика царизму викликала дедалі більший спротив з боку українського та інших національних рухів, призвела до виникнення різних громадських об'єднань («Громада», «Братство тарасівців», «Молода Україна»), а згодом і перших політичних партій (Українсько-руська радикальна партія, Революційна українська партія). На базі останньої сформувалися Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціал-демократична спілка, Українська народна партія та інші. Оскільки на підросійській Україні легальна діяльність будь-яких політичних партій до 1905 р. була заборонена, а українська політична думка жорсткою переслідувалася, національно-культурним притулком для українства, за визначенням С. Єфремова, стала Галичина, де відкрито діяли політичні об'єднання, видавалися часописи і газети. Окрім українських, на теренах України діяли також російські, єврейські, польські та інші партії як демократичного, так і реакційного спрямування. Зокрема, це був «Союз русского народа», газета якого «Киевлянин» допускала грубі випадки проти українського національного руху.

Часткова лібералізація суспільно-політичного життя в ході революційних подій 1905 р. розглядається в новітній історіографії як реакція царизму на зростаючий національно-визвольний рух, одним з видів якого стало утворення Української думської громади в I і II Державних Думах, її вимоги щодо надання автономії Україні та щодо запровадження української мови в школах, судах і місцевих адміністративних органах. На основі статті М. Грушевського «Наші вимоги», в якій йшлося про національно-територіальну децентралізацію Російської імперії, була розроблена Декларація про автономію України. І хоч текст цього документа досі не віднайдено, на підставі інших джерел можна стверджувати, що Декларація закликала до чіткого розмежування повноважень центральних і місцевих органів, передбачала забезпечення в Україні прав національних меншин на підставі спеціального закону. Але достроковий розпуск Думи перешкодив реалізувати ідеї Декларації.

Аналогічно до долі українства, яке опинилося у складі Російської імперії, склалася доля інших неросійських народів. Це підтверджують численні публікації, присвячені Криму, який у 1783 р. було приєднано до Росії. Кримський півострів, на якому поряд із татарами, караїмами проживало багато українців, з 1797 р. увійшов до Новоросійської, а з 1802 р. до Таврійської губернії. Становище кримських татар як державоутворюючої нації Кримського ханства змінилося, оскільки і на них було поширено статус «іногородців». Царизм здійснював широку програму боротьби з ісламом, руйнування мечетей, закриття національних шкіл, нищення старовинних рукописів, пам'яток культури, зміни етнічного складу Криму, збільшував там російську присутність, заохочував переселення туди представників інших народів.

Свою опору в проведенні великодержавницької політики на окраїнах царизм розглядав насамперед росіян. З другої половини XVII століття помітно стала зростати міграція росіян в Україну, особливо на Лівобережжя, Причорномор'я і в Крим, зумовлена двома чинниками: збільшенням військових залог після Березневих статей 1654 р. і стихійною втечею старовірів, які зазнавали переслідування через так звані реформи Никона. Після зруйнування Запорозької Січі та ліквідації Гетьманщини російська експансія набула політичного характеру, хоча із зазначених вище причин була малоефективною. Наприкінці XIX – на початку XX століття росіяни становили понад 8 відсотків населення України. Більшість із них проживали в містах Півдня та Слобожанщини. Їх чисельність зростала у зв'язку з розвитком промисловості і транспорту, спорудженням металургійних підприємств, вугільних шахт, залізниць тощо. Царизм цілеспрямовано підтримував і захищав інтереси росіян, надавав їм різноманітні привілеї, особливо дворянам, поміщикам, військовим і чиновникам, розглядаючи їх як свою опору в проведенні русифікації та асиміляції українців і представників інших етносів.

По-іншому склалася доля росіян, переважно старообрядців, які опинилися у районах прутсько-дністровського межиріччя і Хотинського повіту Північної Буковини, а також у Бессарабії. За правовими нормами Австро-Угорщини вони вільно сповідували віру, заснували окремі села і вели господарство, користуючись тими правами, які мали й інші етнічні групи¹⁴².

Поширеною є думка, що царизм значною мірою штучно стримував економічний розвиток українських губерній, розглядаючи їх як сировинний придаток імперії і ринок збуту російських товарів. Але задля справедливості слід відзначити й позитивні тенденції в економічному відношенні. Це стосується насамперед сільськогосподарського виробництва і пов'язано з аграрною реформою П. Столипіна.

Справа у тому, що українське село мало низку особливостей, які відрізняли його від російського. Так, в Україні індивідуальне селянське землеволодіння переважало над общинним. Селянські громади були слабкими й не відігравали тут такої ролі, як у російському селі. Громадська форма землекористування в Україні не прижилася, а там, де її примусово насаджували, викликала активний спротив населення.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на межі ХІХ–ХХ століть 93 % українців залишалися селянами, що суттєво впливало на суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу.

П. Столипін протягом 1905–1910 рр. став запроваджувати нову аграрну реформу, головною метою якої було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб піднести продуктивність сільськогосподарського виробництва. Розрахована на 20 років, реформа передбачала закріплення в приватну власність по всій імперії усіх ділянок надільної общинної землі, якими користувалися селяни.

Унаслідок цієї реформи сільська громада (община) була позбавлена права виступати єдиною незаперечною розпорядницею в справі перерозподілу орних земель і пасовищ. Кожен селянин дістав право продажу свого земельного наділу або купівлі землі. Виходячи з общин, заможні селяни могли вимагати об'єднання належних їм у різних місцях земельних угідь в одне рівноцінне, яке називалося «відрубом», а то й взагалі виселятися за межі села та створювати своє окреме хутірське господарство. Новостворений Селянський банк надавав «відрубникам» і «хуторянам» грошові кредити для господарського облаштування.

Столипінська аграрна реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян (найбільше на Правобережжі й

Півдні України), мала цілком позитивні наслідки. До 1917 р. 65 % землі перебувало у власності селян. Ця реформа сприяла розвитку ринкових відносин, ширшому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільського господарства. Але значна кількість бідняцьких господарств була малопродуктивною й малотоварною, що зумовлювалося невисокою середньою врожайністю зернових. У той же час, реформа не зачепила поміщицьких землеволодінь.

Одним із важливих її елементів була міграційна політика уряду, про яку вже згадувалось вище. Але чверть переселенців повернулася назад. Незвичні природно-кліматичні умови, брак реальної допомоги з боку урядовців не дозволили їм закріпитися на освоєваних землях. Тому повного успіху заходи щодо переселення селян не мали¹⁴³.

Останній період існування Російської імперії – час Першої світової війни, коли Росія планувала силою зброї відвоювати західні східнослов'янські території (в першу чергу Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття), а Австро-Угорщина та Німеччина воліли приєднати до себе нові східні землі. Внаслідок свого географічного положення Україна, як і в попередні століття, знову потрапила у вир подій, а еліта українства розділилася на кілька таборів.

Інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху й сприятиме демократичному розв'язанню українського питання. Так, Симон Петлюра у своїй статті «Війна та українці» взазначав, що серед українців немає австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов'язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенні війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще і українське питання буде поставлене на порядок денний¹⁴⁴.

На це Головна українська рада у Львові відповідала: «Історичний ворог України не може спокійно дивитися, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би принести українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів

українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії, при тій державі, в якій українське національне життя найшло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше виб'є година визволення України¹⁴⁵. Були й такі, що виступали з гаслами типу «Геть війну!» і просто дотримувалися нейтралітету.

Стосовно Правобережної України – тяжкі наслідки воєнних операцій підсилювалися ще й тим, що території переходили з рук у руки, а в результаті цього страждали насамперед маси простого народу. Для всієї Російської імперії це була катастрофа: вона програла війну і припинила існування.

Що ж до українського руху, то він «переходив у нову фазу практичних зусиль у справі завоювання за допомогою зброї права на відродження національної державності». Причому вся попередня діяльність учасників українського руху на дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царині не минула марно.

У складних умовах бездержавності, різноманітних зазіхань з боку шовіністичних кіл сусідніх народів невпинно кристалізувалася національна свідомість широкого загалу українського суспільства. Засвідчена численними інтерв'ю до світової громадськості й урядів іноземних держав, воля українців до самовизначення мала як противників, так і тих, хто співчував. Зусиллями кількох поколінь борців у XIX – на початку XX ст. «українське питання перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя, а український народ – з об'єкта на суб'єкт міжнародного права»¹⁴⁶.

Але на цій констатації стану «українського питання» в XIX ст. зупинятися не можна. Це, зокрема, пов'язано із популяризацією «неукраїнської ідеї» останнім часом у російських ЗМІ: «исконнорусские земли» простягалися від Карпат до самих окраїн східнослов'янського світу; українців, як окремого народу, взагалі не існувало – їх змодельювали австрійці під час Першої світової війни (а продовжили цей процес поляки); формування української мови полягало у введенні кількох літер до нового алфавіту, і на цій основі з'явився новий народ і т. д. Один із новоявлених теоретиків «Проекту – Україна» (виконаного для офіційної телевізійної мережі російських каналів на початку 2015 р.) навіть заявляв, що новий народ упродовж короткого часу можна сформувати навіть у межах

сучасної Архангельської губернії, використовуючи для цього вищезгадану польсько-австрійську методику столітньої давнини. Чому не було цього «генія», коли в СРСР протягом семи десятиліть усім нам нав'язували існування «нової спільності – радянського народу», і цього так і не вдалося зробити, якщо це так просто здійснити? Ідея «заміни трьох літер» – не що інше, як виконання кремлівського замовлення «нового бачення» не лише для власних співвітчизників, але й для представників інших етнічних спільнот у межах східнослов'янської ойкумени. Окрім того, як і в попередні часи, відбувається маніпуляція назвами «руський» і «російський», які в сучасній українській мові відрізняються чіткіше, ніж у російській (у давньоруські часи в назві «русский» між двома буквами «с» завжди ставився м'який знак – «руський»).

Або ж, ставлячи на перше місце в цьому етнічному процесі мову, а не самосвідомість конкретної історично сформованої спільноти, слід спиратися не на безапеляційну точку зору доморощеного філолога, а враховувати думку відомого російського науковця Д. Зеленіна, котрий ще у 1927 р. в Берліні опублікував фундаментальну працю під назвою «Східнослов'янська етнографія» (російською мовою її перевидали лише у 1991 р.), у якій зазначив: «Восточных славян обычно подразделяют на три основные группы: русские, белорусы и украинцы (по прежней терминологии – «русские южной Руси», «малороссы»). Эта классификация – не столько этнографическая, сколько историко-политическая. Русские – славянское население древнего Московского государства, украинцы – славяне древнего Киевского княжества, объединившегося с Москвой в 1654 г. во времена гетмана Богдана Хмельницкого, белорусы (или же «русские западной Руси») – те восточные славяне, которые в конце XIV века были включены в состав Литовско-Русского государства.

С этнографической и диалектологической точки зрения такое деление восточных славян на три ветви неудовлетворительно, так как при этом не учитываются резкие различия между обеими группами русских. Южнорусское население... этнографически и диалектически отличается от севернорусского... значительно больше, чем от белорусов. Поэтому с полным правом можно говорить о двух русских народах: севернорусском (окающий говор) и южнорусском (акающий говор)»¹⁴⁷. Тож перед тим, як «лізти зі

своїм статутом у чужий монастир», слід розібратися із власними проблемами, в тому числі і щодо самоідентифікації.

Фундаментом об'єктивного й політично незаангажованого бачення непрості етнічної проблеми можуть бути саме погляди представників нової вітчизняної прогресивної інтелігенції XIX ст., коли «український шлях» викристалізовувався дедалі чіткіше. Тому слід хоча б коротко зупинитися на поглядах М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова, В. Антоновича та деяких інших яскравих особистостей. Загалом же треба зазначити, що у цей час письменники, журналісти та історики вперше почали вести мову про Україну як про сучасну національну державу. Вони побачили зв'язок, спочатку досить опосередкований, між єдиною мовою та культурою й правами на політичний суверенітет.

Перший із вищеназваних, М. Максимович, який став «піонером» у процесі нового патріотичного руху, використовував у своїх працях українського характеру відповідну термінологію. Це насамперед історично-географічні назви «Україна», «козацька Україна», «Україна Придніпровська», «малоросійська Україна», «Південна Русь», «Кієво-Переяславська Русь», «земля Кієво-Переяславська», «Малоросія» та ін.

Також знаходимо у його творах етновизначальні терміни: «українці», «православні українці», «ширий українець», «українець татарського походження», «народонаселення українське», «черкаси», «православний західноруський народ», «південноруський народ», «придніпровський люд», «кіївський народ», «народ український», а також «волинський і галицький», «народ малоросійський» та ін.

До окремої групи слід віднести терміни, пов'язані із тогочасною військовою справою: «козацтво українське», «українські козаки», «південноруське козацтво», «запорозькі козаки або черкаси канівські», «українські та запорозькі козаки», «малоросійська козаччина», «українське військове козацтво» та ін.

Другий із вищеназваних – П. Куліш – був спочатку товаришем, а потім опонентом М. Костомарова та Т. Шевченка. Всі троє були серед засновників уже згаданого Кирило-Мефодіївського товариства, елементом ідеології якого був український націоналізм. У літературній спадщині «гарячого Куліша» (як його часто називали

друзі) «малоросійські» та «українські» терміни практично використовувалися у рівних пропорціях:

– «Малоросія», «малоросіяни», «малоросійське простонароддя», «малоросійська народність», «малоросійський поселянин», «малоросійські козаки», «малоросійська національність», «малоросійське плем'я», «малоросійське населення»;

– «Україна», «українські староства», «українські переселенці», «верхня Україна», «Брацлавська Україна», «Польська Україна», «вільна козацька Україна», «український народ», «українці».

М. Костомаров у одній зі своїх робіт середини згаданого століття зазначав, що представлений ним народ нині називають «малорусами, українцями, черкасами, хохлами, русинами і просто руськими» (але не росіянами – *Авт.*). Далі це загальне положення у своїх окремих працях він розглядав більш детально й конкретно. Зокрема, для найменування літописних племен середньовічних часів він використовував такі назви, як «південноруські народці», «руси-поляни», «південноруські слов'яни», «русини» або ж «слов'янські народи, підвласні Києву».

У той же час, між термінами «Руська земля» та «Україна» ставиться знак рівності; «великоруська» та «малоруська» або ж «південноруська» народності – це різні спільноти, початок розділення котрих сягає ще часів існування склавів, антів і венедів. У пізніші часи виділяються такі групи, як «суздальці», «москвичі», «смоляни», «кияни», «волинці», «чорноруси» – всі вони загалом «руси», але мають різне походження: «В старину північно-східна Русь звалася Руссю лише у загальному значенні, у своєму ж приватному житті мала власні найменування, так, нині південноруський народ міг назватися Руським у загальному значенні, але в приватному, власне народному, повинен був знайти собі іншу назву», – зазначав він.

«Руська» термінологія в працях М. Костомарова представлена у достатній кількості варіантів: «руський край», «руські», «руські люди», «міста руські», «землі руські», «руська церква», «руське православ'я» (але не «російські»); також «землі південноруські», «пани південноруські», «малоруські літописи» та ін. Усі вони використовувалися під час опису історичних подій у південній зоні розселення східних слов'ян. При цьому «український» та «запорозький» регіони чітко відрізняються у нього за терито-

ріальною ознакою. Перша із назв використовувалася частіше: «Україна», «українські шляхтичі», «козацька Україна», «український народ», «всі українці були рівними козакам». Часто використовувалася автором і «малоросійська» назва: «малоруський народ не любив москалів», «малоруси», «Мала Росія», «Малоросія» та ін.; і набагато рідше автор використовував термін «черкаси».

Цілковите навернення до «української» термінології знаходимо у тексті «Закону Божого» – програмній роботі Кирило-Мефодієвського товариства, – де у чверті усіх параграфів лише вона й використовується. Така сама ситуація простежується і у тексті відозви до широких народних мас «Брати українці», теж написаної М. Костомаровим.

Загалом спостерігається наступне: у наукових працях цього автора руська/малоруська/українська термінологія представлена як тотожні поняття. Але це не стосується його публіцистичних творів, у яких для широкого загалу використовується лише «український» варіант означеного тогочасного автохтонного населення.

Далі коротко зупинимося на поглядах М. Драгоманова щодо використання ним самоназв рідного народу. Він, без жодного сумніву, був одним із лідерів у розкритті української суспільної думки XIX ст., коли для викладення власної точки зору в науковій полеміці із російськими колегами використовувалася «руська» (але не «російська») термінологія, а під час внутрішнього користування – «українська». Автор часто згадував такі терміни, як «південноруська територія», «Південна Русь», «Русь», яка, з його точки зору, вже у XIII ст. замінюється назвою «Україна». Тож цілком зрозумілою є фіксація на сторінках його праць таких назв, як «південноруси», «південноруська народність», «південноруське суспільство», «руська народність», «південноруське козацтво». Взагалі, слід зазначити, що «південноруський» термін був доволі популярним у багатьох наукових доробках згаданого століття.

Перехід до «української» назви відбувався під час звернення до широких народних мас. Говорячи про українські терени, М. Драгоманов характеризував місцевих людей, «що звать себе українцями, русинами, русняками, а іноді просто людьми, «од книжників зовуться малорусами, малоросіянами, рутенами і т. д.». Тут суттєвим є те, що він роз'яснював, у яких випадках використовується «українська», а у яких «руська» термінологія, і

до того ж ким. «Українська земля» – там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру, котру здавна більше знають писемні люди з усіх наших україн», – наводив він ще одне уточнення.

У цілому ж бачення М. Драгомановим тяглості історичного процесу через самоназви автохтонів проявлялося в сентенції: «Земля, де тепер живуть люди, що говорять як писано цю книжку, колись звалася Русь, а потім Україна, або Мала Русь, бо великою Руссю звать тепер Московщину». І потім уточнював, що батьки наші слов'яни Руссю звалися ще тисячу років тому.

Розглядаючи історичні питання, він не забував і про постать Т. Шевченка в «українському» контексті. Той «настільки великий чоловік для українства, що зовсім не диво, коли на його так часто оглядаються українці й неукраїнці, коли зайде розмова про українську справу». Та, як справжній дослідник, він ставився й досить критично до еволюції поглядів цієї геніальної особистості.

Слід ще раз вказати на використання ним «малоросійської» термінології, враховуючи при цьому його ж заяву, що він є першим «панмалорусистом»: на це, зокрема, вказує використання ним таких назв, як «Мала Росія», «Малоросія», «малоросійсько-козацький епос». Але для нас більш важливим є те, що «українська» назва використовувалася під час спілкуванням з широким загалом читачів (як, зрештою, і у працях М. Костомарова), а «малоросійська» – у спілкуванні із частиною «книжників» – російських науковців тих часів, а також з іншими представниками інтелігенції імперії. Таке поступове поширення «української» термінології у другій половині XIX ст. в середовищі автохтонів, безумовно, впливало й на загальну громадську думку місцевого населення Півдня Східної Європи.

Також не слід забувати ще про одного фундатора української ідеї тих часів – В. Антоновича, який, насамперед, у своїх наукових працях віддавав перевагу назві «Україна» і набагато рідше використовував терміни «Малоросія» та «Південна Русь». Але ним, під час цитування інших авторів, все ж згадувалися «Малоросійська Україна», «Україно-малоросійські поля», «Задніпровська Україна». В цілому ж слід зазначити, що «український» термін частіше вживався ним щодо правобережних районів Дніпра. «Південноруський» також траплявся у достатній кількості випадків: «народ

південноруський», «південноруське посполство», «руські воєводства Речі Посполитої», «русини з Червоної Русі» (тобто з Галичини). Слід також вказати на використання термінів «малоросійські літописці», «українські пани», «гетьман малоросійський», «козаки Низові та Українські», «малоросійські й запорозькі відважні юнаки».

Часто в окремих працях «Україна» та «Малоросія» (з похідними від них) згадуються практично в однаковій кількості разів, але іноді на перше місце виходить «Південно-Західний край». До цього ще слід додати назви «Південно-Західна Русь» та «Південна Русь» (або просто «Русь»). Окремо слід зупинитися на його розумінні проблеми польської, українсько-руської та великоруської національностей. Стосовно двох останніх, то автор вживав назви «руське суспільство», «українське питання», «українські видання», а також «південноруські» край, молодь, народність.

Подальше формування української ідеї в часи діяльності В. Антоновича увійшло у нову фазу розвитку, тож йому треба було висловити власне бачення щодо цього. Він цілком логічно пояснював, що нові явища ідеологічного порядку з'являються лише тоді, коли складаються відповідні обставини та умови у реальному житті. Вірогідно, з таких позицій і був зафіксований якісний момент у процесі формування національної української ідеї.

Нагадаємо ще раз, що саме тоді з'явилися Валувеський циркуляр 1863 р. та Емський акт 1876 р. – імперія відчула реальну загрозу у бажанні українців зробити новий крок в ідеологічному становленні власного народу, що нині і намагаються реанімувати кремлівські виконавці у свій відмові мати власну ідентичність майже 50-мільйонному загалу. Тоді ж офіційні публіцисти охрестили частину інтелігенції Південноруського краю «українофілами» (нині – «бандерівцями і фашистами», які одурманюють довірливий люд), що несли національну ідеологію в широкі народні маси. На той час розпочалося українське відродження, яке треба було зупинити. З точки зору офіційних імперських кіл, малоросійської мови не існує, малоросійська література не має майбутнього і вона взагалі не потрібна (повні паралелі із вищезгаданим сучасним російським напрямом «Проект – Україна: «все возвращается на круги своя»).

З усім цим досить коректно й науково обгрунтовано полемізував В. Антонович: «Українофільство витікає не із моди, не з капризу, не з наслідування кому б то не було, а із розуміння факту дійсно існуючого; від факту тим більш наочного, чим більше він освічується світлим знанням. Чи приємний, або неприємний факт; чи бажаний він носію тієї або іншої штучної теорії чи комбінації або ж не бажаний, він тим не менш існує, і може бути всебічно доведений», – справедливо зазначав він¹⁴⁸.

Ще один об'єктивний факт, на протидію сучасній російській пропаганді, що нібито українство штучно було створене австрійцями, а потім розвинуте поляками у роки Першої світової війни: задовго до того національну ідею плідно розвивали не на землях сучасної Західної України, а у її Центрі та на Сході. Але подібні думки висловлювалися і у Карпатському регіоні. Зокрема, це робив Л. Цегельський, який провадив свою діяльність на межі ХІХ–ХХ ст. у Львові: «Як відомо, давнє ім'я нашого народу було «Русь» та «русин». Так звали його наші предки від ІХ ст. аж до самої Хмельниччини і ще якийсь час після неї. Під словами «Русь», «русини» розуміли тоді наші прашури (а також сусіди) тільки «Україну» й «українців» у той час, на означення москалів («русских») та їх краю вживали тільки слів «москалі» і «Московщина». Чужинці (німці, французи, англійці і т. д.) звали нас і тільки нас від ІХ ст. аж до половини ХVІІ ст. словами «Rutheni», «Russi», «Rusci», а наш край звали «Ruthenia», «Russia», «Rucia», в той час як москалів і Московщину звали «VonMosci», «Moscoviti», «Moscovii» і «Moscovia».

Тільки після Хмельницького (в ХVІІ ст.), а особливо після Мазепиного розгрому під Полтавою (в ХVІІІ ст.), стали в нашого народу відмирати назви «Русь» і «русини», а натомість прийматися назви «Україна» та «українці». Слово «Україна» не набагато молодше слова «Русь» та означало спершу майже ту саму землю, яка первинно звалася «Русь», тобто околиці по ріці Росі та Росаві... Поширюватися ця назва, одначе, починає щойно в ХV та ХVІ століттях, разом із початком та розвитком української козаччини. Козаччина зародилась там, де раніше – «Русь»: по ріках Росі й Росаві, на «Україні». Разом з тим, коли козаччина поширилась на південь у степи, на схід – на Лівобережжя, та на захід – на частини Волині й Поділля, поширяла ся й назва «Україна», а за нею й назва «українці»...

Водночас з тим, як поширились у нас назви «Україна» і «українець», відмирили старі назви «Русь» і «русини». Ще за Хмельницького й Виговського (половина XVII ст.) говорили й писали про нас «Русь», «руський народ», «руське князівство», «русини». Але коли Україна увійшла в спілку і тісніші взаємини з Москвою та москалями, тоді й починають у нас слова «Русь» і «руський народ», як означення нашого краю і народу, відмирати – насамперед, з тієї причини, щоби відрізнити нас від москалів, які звались «руськими людьми»...

Слово «Русь», як означення нашого народу й землі, залишилося ще тільки на Волині, Поділлі, Холмщині та Галичині – там, де наш народ мав до справи тільки з Польщею, і не зустрічався ще з «руськими людьми», тобто з москалями. А коли москалі зайняли Волинь, Поділля і Холмщину (наприкінці XVI ст.), то й там слова «Русь» та «русини» зникають. Тепер їх ще уживають як означення нашого народу й землі лише в Галичині, Буковині під Австрією та в сусідніх з ними околицях Угорщини, де наш народ не мав і досі не має до справи з «руськими людьми» (москалями) та міг без баламутства вживати своє давнє ім'я. Однак і в Галичині за останніх двадцять літ добре прийнялись назви «Україна» і «українці»¹⁴⁹. Автор, який вперше видав свою працю у 1901 р., ще не мав достатньої інформації щодо цієї теми, якою нині володіємо ми. Але в цілому (за винятком певних хронологічних нюансів) він також правильно охарактеризував основний шлях етнічного розвитку автохтонного населення Східноєвропейського Півдня.

Проаналізувавши погляди усіх вищезгаданих визначних особистостей, слід відзначити, що протягом значної частини XIX ст. єдиної «української» термінології ще не існувало, хоча у другій половині цього ж століття вона починає переважати у наукових дослідженнях, і, що особливо важливо у цьому випадку, у зверненнях до широких народних мас.

Своєрідний та досить важливий прорив стався на вітчизняній інтелектуальній ниві, коли тут з'явилася постать Т. Шевченка. Поет, як писав М. Грушевський: «можна сказати й рішив се питання, як мають себе називати його земляки»¹⁵⁰. Символічним є його походження із селян-кріпаків. Тож можна стверджувати, що

коли українська ідея й нова самоназва дійшли від інтелектуальних верхів до народних низів, тоді й відбувся історичний та одночасово власний вибір автохтонів у становленні свого етносу й кінцевої відокремленості через власну, і при цьому єдину, назву серед інших людських спільнот (у тому числі і у плані сучасного наукового визначення).

Навіть поховання Т. Шевченка у 1861 р. перетворилося на вибух українського патріотизму, який підтримали й представники інших слов'янських народів: адже на відспівуванні в церкві Академії мистецтв у Петербурзі були присутні, окрім Костомарова, Куліша і братів Лазаревських, також Некрасов, Лєсков, Достоевський, Салтиков-Шчєдрін, Пипін, Панаєв та багато інших відомих особистостей. Один із них – російський письменник М. Лєсков – у своїх спогадах про цю сумну подію зазначив: «Сам день його похорону назавжди залишиться знаменним в історії українського письменства й громадськості. Найулюбленіша мрія поета здійснилась і голосно заявила про своє існування»¹⁵¹.

Надалі використання сучасної «української» назви стало повсюдним, про що свідчать твори та окремі виступи М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова та багатьох інших вітчизняних політичних діячів, науковців, представників творчої інтелігенції початку ХХ ст. І навіть ще більше: «Надо сказать, что РСДРП (б) первая среди общероссийских партий заменила в политическом лексиконе термины «малоросс» и «Малороссия» на получившие «право гражданства» в 1917 г. определения «украинец» и «Украина». Достаточно вспомнить даже названия ленинских статей: «Украина», «Украина и поражения правящих партий России», «Манифест к украинскому народу с ультимативными требованиями к Украинской Раде» и пр.»¹⁵². А нині і це в Кремлі ставиться під сумнів.

Та детальніше розмова у цьому напрямі піде вже далі.

РОЗДІЛ 5.

У ПОШУКАХ ВЛАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ НІШИ («УКРАЇНСЬКА ІДЕЯ» У ХХ ст.)

Українська цивілізація є своєрідним феноменом світової історії. Державницькі періоди українського буття були надто короткочасними та невизначеними (держави Богдана Хмельницького, УНР, Українська РСР у складі СРСР та сучасна незалежна Україна). Переважно більшість новітнього часу українські землі та населення були інкорпоровані до іноземних політичних систем (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська та Австро-Угорська імперії, СРСР). За таких умов формування національної провідної верстви та політичної еліти було вкрай ускладнено. А загальновідомо, що саме ці інституції у розвинених країнах виконують функції гаранта збереження та розвитку цивілізаційних цінностей нації.

Ще одним фактором, який суттєво впливав та впливає на формування цивілізаційних пріоритетів України, є її геополітичне становище. Видатний вітчизняний мислитель В. Липинський з цього приводу зазначив: «З огляду політичного, наше географічне становище – найгірше в Європі. Навіть Московщина в положенню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та болотами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалувались з Азії в Європу і уступали під натиском Європи на Азію різні кочовничі орди, починаючи від колишніх і нинішньої большевицькою кінчаючи. Крім того Московщина прилягає до моря, яке на другім боці має вже Європу: колишню вітчизну Варягів, Фінляндію, Швецію, Германію. Ми маємо море, другий бік якого – по знищенню Візантії, джерела нашої колишньої культури – став одною з найменше культурних частин Азії. Врешті Московщина, вся без виїмку, знаходиться в географічно неподільнім впливі культури східної так, як напр., Чехія знаходиться в географічно неподільнім впливі культури західної. Ми-ж цю границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбуваються весь час пересування цієї рухомої границі то дальше на Схід, то дальше на Захід»¹⁵³.

Дослідник акцентував увагу на тому, що наслідком такого стану речей стала значна розбіжність між культурними і світоглядними засадами різних регіонів України. Ментальні протиріччя між Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною настільки великі, що не рахуватися з ними неможливо. Будь-які спроби механічного об'єднання України за допомогою велеречливих «соборницьких» декларацій призведуть лише до посилення взаємного недовір'я та непорозуміння. Соборність може стати реальністю тільки гармонійним взаємним перехресцями двох сил: досередкової – морально і матеріально авторитетної, єдиної і всенациональної центральної державної влади, і відсередкової сили найширших автономій регіонів України, спаяних в одну цілість сильною державною владою.

Другою геополітичною причиною тривалого періоду бездержавності українського народу В. Липинський вважав найродючішу в Європі землю. «Легкість боротьби з дуже сприяючою людині природою, – пише він, – розвивала в людях, які від кількох поколінь пожили на Україні, лінивість і нездатність до постійного, довгого і методичного зусилля. Внаслідок цього вироджувались і не могли розвиватись такі політично творчі організаторські прикмети, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до жертв і самопожертви»¹⁵⁴. Без подолання цих «родових» вад українства вчений не бачив можливості створення суверенної держави.

Третя причина української недержавності, за В. Липинським, полягала в постійному перемішуванні рас і народів на її території. Основною прикметою українців, вважав він, «є повний брак патріотизму і ненависть до своїх власних земляків. В історії вона мала різні форми: князівської, магнатської, шляхетської, козацької, отаманської та інтелігентської «партійної» гризні та анархії серед українських верхів, і такої самої анархії – боротьби села з селом, кутка з кутком, і взаємної ворожнечі та взаємного недовір'я – серед українських низів»¹⁵⁵.

«Уже в самих початках нашої сучасної історії, і самих зачатках нашого громадянства, – наголошує вчений, – ми бачимо на Україні життя окремими дворищами, а не родами – життя, зв'язаними тільки спільністю територій, а не спільністю крові,

племенами. Расової єдності (за винятком може найбільш глухих кутів північно-західної лісово-болотистій полоси) вже тоді не було на нашій землі між Полянами, Сіверянами, Деревлянами, Дулібами, Тіверцями; все це були назви територіяльні, а не родові: назви, впливаючі з місця осідку людей, а не з їх кровного споріднення та спільного походження. Що-ж допіру казати про часи пізніші, коли всі ці племена були залиті страшною лавиною кочових орд зі сходу і все новими хвилями осілої колонізації з північного заходу. Для найбільшої частини України остається типовою характеристика німецького літописця, дана в початку XI століття київської землі, як країні «біглих рабів і метких Данців». Пасивні маси, втікаючи «на свободу» від економічного і державного примусу на більше родючі і менше цьому примусові підлеглі, «окраїнні», українські землі – і ріжні між собою не об'єднані, войовничі і авантюристичні елементи («Данці») з цілого сусіднього європейського та азійського світу – це предки тих, що сьогодні живуть на Україні»¹⁵⁶. Автор підкреслює, що внаслідок специфічного геополітичного становища України, «нема мабуть більше безглузлого, і більше позбавленого всякого змісту, виразу, як: «чистокровний Українець» – в протиставленню до інших місцевих людей – «нечистокровних»»¹⁵⁷.

З вищенаведеного автор «Листів» робить висновок: «Залежні од нас динамічні причини нашої недержавности зводяться всі разом до одної: неуміння українських людей, без огляду на те, за кого вони себе вважають і як вони себе національно називають, здобути та зорганізувати на своїй землі свою власну владу і цю владу своїми власними силами удержати»¹⁵⁸.

Послідовний державник, В. Липинський нещадно критикував націоналістичний постулат про «первинність» нації, яка, буцім-то, і має будувати власну державу. Він вважав, що спочатку у світовому геополітичному просторі постає відповідна держава, а вже потім у процесі свого функціонування вона продукує політичну націю. «Завжди спочатку буває держава, а потім нація, – зазначає вчений. – При допоміж дитини породити матір – неіснуючою ще і фіктивною «українською нацією» будувати реальну українську державу – можете намагатись тільки Ви, націоналісти українські, яких націоналізм єсть лише виразником вродженої анархічної вдачі, злоби, нікчемности і хаосу в думках».

Думки В. Липинського поділяв відомий дослідник геополітичних проблем О. Бочковський. Він справедливо зазначав, що «чим далі на схід Європи, тим більше запізнювалася її етногенна стабілізація і повільніше відбувалося утворення народів. І це тому, що тут, і особливо в південно-східній її частині, передовсім в Україні, міграція азійських народів дуже затягнулася і гальмувала розвиток етногенезису. На Україні, наприклад, міграція закінчилась щойно у XVIII столітті, коли у Західній Європі процес кристалізації історично-державних народів був завершений, і вона стояла на порозі своєї націогенетичної фази, тобто формування модерних та пробудження і відродження так званих неісторичних, політично і державно поневолених народів. Великою французькою революцією (1789 – 1794 р.) завершується ця доба західноєвропейського етногенезису і розпочинається ера націогенезису, тобто перетворення цих народів у модерні нації»¹⁵⁹.

Конкретні історичні події та глобальні процеси, які відбувалися на території Східної Європи в кінці XIX – на початку XX ст., привели й до ґрунтовних розробок на ниві українства як європейського явища. З'явилася ціла плеяда політиків і науковців, які вивели розробку цієї проблеми на новий фундаментальний рівень. Їхні ідеї та концепції значною мірою не загубили своєї актуальності й сьогодні. Оскільки ж ідеологія є одним з наріжних каменів державотворчого і цивілізаційного процесів, її аналіз є вельми актуальним для визначення аксіологічних коренів політичного процесу в Україні.

У зазначений період українську політичну думку репрезентувало чимало оригінальних мислителів, у яких підходи до проблем цивілізаційного державотворення багато в чому були відмінні. Такі постаті, як М. Драгоманов, М. Грушевський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов небезпідставно вважаються діячами європейського гагунку. Так, М. Драгоманову були властиві певні ліберальні погляди (хоч вони з часом зазнали відчутних змін), які, в свою чергу, відбивалися на його переконанні, що політичне життя значно ширше від державних стосунків. Ідея сильної держави сприймалася ним з великим упередженням. Надмірна концентрація влади, вважав він, неодмінно веде до відчуження централізованої влади від загальнонаціонального життя. Будучи переконаним федералістом, М. Драгоманов доводив

на прикладах історії, як загальнонаціональні інтереси у цьому випадку неминуче перетворювалися на зовнішню машкару, за якою приховувалася (а інколи й не приховувалася) необмежена воля диктатора або самодержця. Найяскравішим доказом тут була історія Росії, яка збирала землі і концентрувала їх навколо єдиного центру, а потім знищувала рештки місцевого самоврядування.

Державництво М. Грушевського ґрунтувалося на вивченні проблем нації та національності в історичному контексті. Сам факт існування українського народу важив для нього незрівнянно більше, ніж будь-які історичні прецеденти, серед яких його опоненти виділяли Київську Русь або Галицько-Волинське князівство. «Мы исходимъ, – писав він, – прежде всего из того факта, что украинскій народъ, около 5/6 котораго (в числе свыше 25 миллионов) занимаетъ в Россіи скромную территорию с ясно выраженными этнографическими границами, – по своимъ психофизическимъ свойствамъ, по исторически сложившимся особенностямъ, своего частнаго и общественнаго быта, по складу экономическихъ отношений, по культурнымъ и общественнымъ традиціямъ, представляетъ вполне определенную этнографическую и национальную особь, которая... должна найти благоприятныя условия для своего культурнаго и общественнаго развития и національнаго самоопределенія»¹⁶⁰.

Націонал-радикали, навпаки, висували на перший план позаісторичний характер нації. М. Міхновський, автор відомої праці «Самостійна Україна», публічно заявив про законне право українського народу самостійно розв'язувати свої проблеми, пропонував обличити розмови про історію походження українців і росіян, а закликав до боротьби за визволення, при цьому виправдовуючи будь-які її форми. «...Доки хоч на однім клапті української території пануватиме чужинець, – писав він, – доти українська інтелігенція не покладе оружжя, доти всі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою. Потреба боротьби впливає з факту нашого національного існування»¹⁶¹.

Автор «Самостійної України» закликав український народ всіляко плекати й розвивати націоналістичну ідеологію, вбачаючи в ній єдиний порятунку від сваволі імперської влади. «Головна

причина нещастя нашої нації, – пише той же М. Міхновський, – брак націоналізму серед широкого загалу її. Націоналізм – це велетенська і непоборна сила. Під її могутим натиском ламаються, здається, непереможні кайдани, розпадаються великі імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу були під чужинцями-гнобителями... Націоналізм єднає, координує сили, рве до боротьби, запалює фанатизмом поневолену націю в її боротьбі за самостійність. Націоналізм – ангел помсти для пануючих і визискуючих націй. Націоналізм, родючи альтруїзм поміж членами поневоленої нації, рівночасно родить пекучу ненависть до тих, що її поневолили. У нас на Україні націоналізм дуже припізнівся, наша нація, виключаючи небагатьох, не націоналістична. Вона не має тої могутчої зброї для захисту своїх інтересів і через те вона перебуває в найтяжчому рабстві... Та в останні часи хвиля націоналізму розливається щораз більше по Україні. Ця нова течія зараз повинна виповісти тяжку боротьбу старим течіям. Велика частина української інтелігенції, засліплена «московською наукою», твердо обороняє свої позиції єдності з московськими революційними і ліберальними течіями. Але це не змінить логіки подій і законів еволюції національного поступу. Кінець цього уже останнього москалефільства можна побачити в недалекій будуччині. Українська нація мусить піти шляхом націоналізму, перейде його і повалить все, що стоятиме перепорою на цій дорозі»¹⁶².

У чому тут можна погодитися з М. Міхновським, а в чому з ним посперечатися? З нашого погляду, автор абсолютно справедливо висунув тезу про те, що українському народові слід іти до незалежності второваними шляхами західної цивілізації. Це був на той час справжній прорив у суспільній думці, що панувала серед усіх течій слов'янської частини імперії. Навіть соціалісти, які обстоювали гасла всесвітньої солідарності трудящих й найширшого інтернаціоналізму, підсвідомо вважали, що Росія й приєднані до неї слов'янські народи мають якусь окрему історичну місію й еволюційні зміни у світі їх не стосуються. Ця вада менталітету дуже дорого коштувала і росіянам, і українцям, і білорусам.

Міхновський з жалем констатує брак націоналізму в українській нації, виводячи з цього всі її нещастя. Але поняття «українська нація» він сприймав у дещо ідеалізованому вигляді. В той період (як, зрештою, і в наші дні) формування української нації ще не

завершилося й тільки починався процес перетворення етносу в народ. Певна інтеграція цього етносу відбулася ще в XVI–XVII століттях внаслідок включення його в чужорідне державне утворення (Польща) і як свосередна реакція на цю чужорідність (передусім – релігійну). Міхновський значною мірою сприяв переоформленню національної ідеї з релігійних реїок на гасла «суверенного народу» та «самостійної держави». Це був шлях, яким пройшли народи Європи, створюючи свої національні держави.

Але для того, щоб діяти за європейським сценарієм, необхідно було пройти відповідні стани соціального розвитку, які перетворюють населення на народ, трансформують доволі інертну і аморфну масу у громадянське суспільство, об'єднане не так спільним минулим і сучасним, як спільним майбутнім – переконливо привабливим для всіх громадян проектом спільного життя у власній державі. Певна річ, за тих умов об'єднати такою ідеєю населення, яке практично не мало національної еліти і лише у селянській масі відчувало себе українським, було надзвичайно важко. І Міхновський зробив ставку на романтичний націоналізм, який свого часу сприяв консолідації німецької та італійської націй.

Проте він не взяв до уваги того, що в Німеччині та Італії націоналізм поєднувався з боротьбою за загальнолюдські права та свободи, які завжди ставилися на перше місце. В нашому випадку ці фактори були проігноровані. І тепер, коли Україна намагається будувати своє майбутнє, виходячи з європейських стандартів, помилки романтиків націоналізму особливо помітні.

Вони яскраво проявилися у складеному Міхновським «Декалозі» українського націоналіста:

«1. Одна Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри і жиди – це вороги нашого народу, як давно вони панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайдів.

4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.

7. Не зробися ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Допомагай своєму землякові поперед усіх і держись купи.

10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо цим додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш»¹⁶³.

З цього документа видно, що М. Міхновський не зумів розділити творчі й руйнівні складові націоналізму. Він ототожнював гніт, що його відчувало пошматоване між імперіями населення України, гніт системи з суто національним, що було, принаймні у випадку з Росією, помилковим. Гасла, проголошені Міхновським, не вели до свободи людини та демократії, а ще більше обмежували їх. Він не враховував того, що на Заході у новітні часи панував принцип: «Здоровий глузд – проти голих емоцій, логіка – проти стихії». Історія довела, що лише такий принцип міг мати для України позитивні наслідки, а «чиста» національна ідея у мультинаціональному суспільстві небезпечна не тільки для іногородців, а й згубна для власного народу.

У «Самостійній Україні», яка вийшла друком у Львові 1900 р., М. Міхновський вперше розглянув проблеми взаємовідносин України і Росії з позицій державності. Він в емоційній формі характеризує утиски українського народу в царській Росії. «Яким правом, – пише він, – російське царське правительство поводитьсь з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами?.. На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть

у церкві панує мова наших гнобителів? Яким правом правительство російське здерті з нас гроші витрачає на користь російської нації, плакаючи і підтримуючи її науку, літературу, промисловість та ін.? І, нарешті, найголовніше, чи має право царське правительтво взагалі видавати для нас закони, універсали та адміністративні засади?»¹⁶⁴.

Відповідаючи на ці запитання, автор доводить, що Росія порушує майже всі статті Переяславської угоди 1654 р., зводячи нанівець українську автономію. З цього робиться висновок про те, що невиконання договору однією стороною позбавляє іншу юридичного обов'язку дотримуватися його положень. А отже, «єдина неділима Росія» для України не існує.

Окреслюючи першочергові завдання нової української інтелігенції, яку М. Міхновський вважав рушійною силою національної революції, він констатував: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок...»¹⁶⁵.

Брошура М. Міхновського була першою спробою оформити скривджені національні почуття українців у рамках політичної програми. Власне, її важко назвати програмою, бо питання тактики і стратегії політичної боротьби окреслені в «Самостійній Україні» дуже побіжно. Скоріше, ми можемо розглядати твір Міхновського як дзеркало тих переживань, які нуртували в свідомості молодих українців, окрилені ідеями національного визволення напередодні революційних потрясінь початку ХХ століття. Звідси – переважаючий вплив емоційного чинника, певний брак неупередженого аналізу, виразні шовіністичні акценти.

Але всі ці очевидні вади документа не можуть вплинути на загальну позитивну його оцінку щодо чіткої постановки питання про незалежну Українську державу, а отже, й відродження повноцінної української цивілізації. Заслугою М. Міхновського перед Українською державою слід вважати те, що він публічно заявив про законне право українського народу розв'язувати свої проблеми. Головним ворогом України М. Міхновський вважав Росію. Він застерігав захоплених соціалістичними ідеями земляків, що навіть у разі повалення самодержавства Україна залишиться в

колоніальному стані, якщо не вийде зі складу імперії під час революції. Тому пропонував йти до незалежності протореними шляхами західних цивілізацій, використовуючи творчі потенції націоналізму європейського типу.

Слід також зазначити, що на початку ХХ століття в Україні найвпливовішою ідеологією був соціалізм. Від перших спроб утворення політичних партій у Наддніпрянській Україні та визвольних змагань 1917–1920 рр. (окрім недовгого періоду Гетьманщини) всі українські (і псевдоукраїнські) уряди в Наддніпрянщині були соціалістичними. Інтегральний націоналізм Донцова в цілому не мав значного впливу. Консерватор Липинський на своїй Батьківщині був лише самотнім голосом у пустелі (про них докладніше мова піде далі). У часи Центральної Ради проблеми «буржуазних» міністрів, яка так турбувала російський Тимчасовий уряд на початку його існування, просто не існувало, оскільки практично не було несоціалістичних політичних діячів у Києві.

Культ соціалістичного інтернаціоналізму в Україні призвів до того, що чимало українських соціалістів боялися навіть думати про моделювання майбутньої української державності, оскільки перебували під постійним тиском – як внутрішнім, так і зовнішнім. Українські та російські партійці стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій важливе місце займали вимоги національно-територіальної автономії. Саме ці вимоги викликали шалений опір російських колег, які традиційно сприймали Україну як невіддільну частину Росії. Тому так легко записували українців до стану контрреволюціонерів, дрібнобуржуазників тощо. І як наслідок – останні почали на всі боки відхрещуватися від звинувачень у сепаратизмі, самостійництві й лякатися навіть тіні незалежної Української держави. Зокрема, вони на початку століття являли собою класичний приклад соціально-некомплектного народу, тобто народу, де чужа домінація отримала структурний характер у тому сенсі, що навіть на територіях, де ця група становила переважну більшість населення, майже всі визначальні ролі в суспільному розподілі праці, крім найменш престижних, були зайняті представниками інших народів¹⁶⁶. Після Валувського циркуляра 1863 та Емського указу 1876 рр. підросійські українці не мали легального доступу до рідномовних школи та літератури (до 1905 р.). І навіть у невеликих

містах, де у 1870 р. міщани розмовляли місцевими українськими говірками, на початку століття «переважала мова російська або суміш російської й української»¹⁶⁷. Навіть у 1917 р. українці ще були переважно селянським народом, мало втягненим у індустріальний розвиток свого краю. Профспілки та робітничий клас були російськомовними. Так само міська торгівля та панський масток.

Закономірно, що з десятками мільйонів селян, двома десятками тисяч інтелігенції та індивідуалами серед інших класів тільки та ідеологія мала шанс здобути масову підтримку, яка могла дати артикуляцію національним та соціальним домаганням селянства, котре ще носило на собі залишки кріпацтва. Більш того, з другої половини XIX ст. у Європі взагалі домінував масовий соціалістичний рух, ідеологія якого здавалася найбільш «прогресивною», «модною», у контексті якого поневолені народи могли сподіватися знайти союзників у спільній боротьбі за свободу та справедливість.

У 1917 р., згідно з соціалістичним проектом, у російській державі вищі класи втратили свою політичну роль, поступившись місцем на політичній арені «представникам трудящих». Такі «трудящі» в Україні фактично склалися з двох груп, які дуже мало розуміли одна одну: україномовне селянство (близько 80% тодішнього населення) та переважно російськомовний міський пролетаріат і солдати. В Україні розвивалися практично дві революції, цілі яких, поза ілюзорну схожість соціальних гасел, були, по суті, різні. У середовищі російськомовного робітничого класу революція в Україні мала всі загальні ознаки російської революції – ради робітничих і солдатських депутатів та місцеві організації головних російських політичних партій. Тут розвивався лише місцевий варіант загальноросійської революції.

Три політичні партії домінували в організованому українстві, Центральній Раді і Директорії Української Народної Республіки – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і напівліберальна Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). УСДРП мала найбільш досвідчених партійних діячів, але прагнула представляти дуже нечисленну суспільну групу – україномовних пролетарів. Інші дві партії фактично постали й прийняли платформи тільки в 1917 р. Найсильнішою партією була УПСР, що походила від гуртка, який в 1903 р. прагнув примирити доктрини

Драгоманова й Маркса. Вона була побудована на базі селянського кооперативного руху¹⁶⁸. УПСФ організувалася на основі Товариства українських поступовців з переважно колишніх культурних і наукових діячів і являла собою найпрагматичніше крило українського руху.

Українські соціалісти, як і всі соціалісти взагалі, вірили, що революція – це просто поширення демократії на сферу економіки. Спершу треба встановити громадські права за так званою моделлю «буржуазної демократії», а тоді з підтримкою трудящої більшості населення забезпечити працюючих через розподіл економічних благ від багатшої меншини до бідних та усуспільнення засобів виробництва. Вони ненавиділи «експлуататорів», вважали неминучою протидію їм у формі так званої класової боротьби, були готові застосувати насильство проти «нетрудящих» прошарків населення. Та для соціалістів була просто неприйнятною думка, що можуть виникати серйозні сутички та кровопролиття між самими трудящими та їхніми представниками. Вони щиро вірили, що зліва ворогів немає і не може бути. Ця політична культура зробила українських соціалістів дуже уразливими внутрішньо і відкритими для атак з боку російських революціонерів. У середині українського руху це ставало приводом для постійних сварок, розколів та боротьби за імідж справжніх соціалістів за принципом: хто більший, хто революційніший. Для російських проімперських настроєних радикалів сприйняття такої політичної культури стало могутнім інструментом у боротьбі з національними рухами. Будь-хто в будь-яку мить міг бути оголошений націоналістом, реакціонером і на цій основі піддаватися політичному ostracismu.

Члени УСДРП, як і російські меншовики та європейські соціал-демократи, взагалі, вірили в повне усуспільнення (одержавлення) фабрик, заводів та еволюцію сільського господарства до великомасштабного суспільного рільництва. Дивлячись, як і всі ортодоксальні марксистки, на селянство як на приречений дрібно-буржуазний прошарок, який капіталістичне фермерство неминуче витисне у небуття, вони вважали, що переділ землі від культурних маєтків до одноосібника-селянина був би небезпечним реакційним кроком.

УПСР, навпаки, була партією свідомих селян і сільсько-господарських діячів, які поставили аграрну реформу на користь

селянам у центрі своїх вимог. Як і російські соціалісти-революціонери, вони передбачали знищення приватної власності на землю й створення Земельного фонду, який контролювали б самі селяни і який мав би наділяти державні, церковні, поміщицькі землі одноосібникам. Вони вважали бажаним утворення великих зразкових господарств як огнищ майбутнього соціалістичного господарювання, але при цьому наголошували, що «всі землі на Україні переходять без викупу в користування всього трудового народу, який порядкує ними через сільські громади, волосні, повітові, крайові та всеукраїнські земельні комітети, обрані трудовим народом на основі загального, рівного, прямого і таємного виборчого права»¹⁶⁹. УСДРП успішно блокувала цей проект УПСР, погодившись з ним лише в IV Універсалі.

Отже, основні політичні баталії в Україні у 1917 р. велися не навколо моделей майбутньої української державності (про це ніхто серйозно не думав, вважаючи, що соціалістична революція одним ударом перетворить імперію на сім'ю рівноправних братніх народів), а навколо соціалістичної трансформації суспільства.

Аж до кінця 1917 р. ніхто з головних діячів серйозно не думав про повне відокремлення України від Росії. Вони до останнього моменту хотіли перетворити Росію-імперію на федерацію, де Україна мала б повну внутрішню суверенність та окремі від російських Установчі збори для розв'язання всіх внутрішніх українських політичних питань.

В Україні роль батька нації і держави у цей час взяв на себе Михайло Грушевський – видатний історик, філософ, літературний критик. Людина надзвичайних здібностей і авторитету. І вкрай трагічної долі, через особисті обставини, а ще більш тому, що справа, за яку він боровся, виявилася приреченою через зовнішню ізоляцію, брак політичної культури й відповідну цивілізаційну ситуацію. Українські соціалісти, а може, насамперед сам Грушевський, просто не розуміли, що таке держава. Держава не лише, як твердили марксиста і підспівували леніністи, інструмент класового поневолення – це насамперед інструмент самозахисту нації.

Михайло Сергійович вважав, що завдання провідників українства полягає в тому, щоб гасити, нейтралізувати всяку обопільну ворожнечу, робити все для розвитку різноманітних культур в Україні, не загострювати відносин гвалтівною українізацією, але й

не поступатися принципом державності і становищем української мови як мови державної. З цивілізаційного погляду ці постулати не втратили своєї актуальності і в наші часи.

Він, висуваючи «грандіозні завдання» перед Україною, тут же застерігав, що «ми відокремлюємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти лише правління на основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністерські тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалин, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократій таким чином будуть дуже обмежені». Тобто, згаданий політик, сам того не відаючи, на самому початку існування держави обмежив її можливості як інструменту оподаткування, перерозподілу соціальних благ і виконавця соціальних програм. Така позиція мала би призвести і, звісно, призвела до повсюдної анархії, виникнення різноманітних «незалежних республік», врешті-решт, – до некерованого хаосу в новоствореній державі.

Грушевський не відкидав повністю роль армії, але вважав нормальною формою охорони держави всенародну міліцію. На армію він дивився як на явище перехідне, тимчасове, яке в будь-яку мить буде готове перейти від армійської до міліцейської системи. Утримування постійного війська він вважав «марнуванням часу», стверджував, що треба все зробити, щоб в якомога коротший час втиснути всю «технічну підготовку, доведену до рівня сучасних вимог, а потім усе далі здійснювати через учбові збори, організовані в різні пори року так, щоб вони найменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці»¹⁷⁰.

Велику увагу у своїх працях він приділяв майбутньому територіальному устрою. Будучи переконаним федералістом, Грушевський думав над тим, яка модель дасть найкращі можливості для справжнього демократичного самоврядування. Він вважав, що існуючий поділ на повіті та губернії не придатний для такого завдання. повіт – замала одиниця, щоб в її рамках можна було б організувати ширшу самодіяльність громадянства у всіх сферах життя, а губернія – надто механічне і штучне утворення, надто велике, яке фактично розпадається на окремі частини, органічно не пов'язані одна з одною. На його думку, оптимальним варіантом могло бути утворення округів з населенням приблизно до мільйона чоловік, спроможних організувати «справу санітарну, і

шляхів, і сільськогосподарську, і земельну, і промислову, і культурну. У своїм районі вона буде спроможна організувати і сіть середніх шкіл, і якісь вищі школи, добрий музей, і порядний театр – все те, чого звичайне повітове місто своїми засобами зробити неспроможне». Такий територіальний устрій дасть змогу кожній окрузі посилати до Всенародних зборів України не менше десяти депутатів, таким чином стануть можливими і пропорційні вибори, і партійне групування. З іншого боку, оскільки округа достатньо невелика, то всі її частини будуть пов'язані і між собою, і зі своїм центром, всі громадські, політичні й культурні сили будуть на виду й на обрахунку, і все суспільне будівництво відбуватиметься за активної участі й під контролем громадськості. Грушевський запропонував план такого устрою, виходячи уже з усталеного на той час економічного і культурного районування, а також з історичних обставин і історичних назв, нехтувати які він вважав справою небезпечною, оскільки вони склалися «не капризом дипломатів чи урядовців, а виростили з умов географічних, природних – ці умови не змінюються так легко»¹⁷¹.

Грушевський не боявся небезпеки місцевої ідентичності, навпаки, він вважав, що самоусвідомлення усіх гілок українства як нащадків історичних українських племен древлян, полян, сіверян, волинян тощо, розмаїття культур і дух місцевого патріотизму дадуть могутній імпульс для розвитку цих регіонів.

Михайло Сергійович рішуче відкидав будь-які звинувачення в сепаратизмі і націоналізмі, але вважав, що майбутня Українська держава повинна будуватися на основі домінуючого українського національного елементу¹⁷².

Грушевський і його соратники мислили глобальними категоріями. Будучи переконаними соціалістами, вони брали, як бачимо, відповідальність не лише за Україну, а й за долю усїєї колишньої Російської імперії, всіх її народів. 21–28 вересня 1917 р., виконуючи Квітневу постанову Українського Народного Конгресу про встановлення зв'язків з народами Росії, що домагалися, як і український народ, перебудови Росії на федеративних засадах, Центральна Рада провела у Києві так званий «З'їзд народів». У ньому взяли участь представники татар, грузинів, латишів, литовців,

євреїв, білорусів, естонців, молдаван, бурятів, донських козаків, а також представник Тимчасового уряду. Це ще раз підкреслює, з одного боку, цивілізаційні претензії України у період після повалення самодержавства в Російській імперії, а з другого, виявляє наївність ідеалістичних сподівань української влади на незворотність демократичних процесів того часу.

На з'їзді зазначалося, що ідея федералізму глибоко запала в свідомість численних націй Росії і що з ґрунту федералізму колишні в'язні російської тюрми народів могли зійти лише в бік цілковитої самостійності. Спеціальною постановою з'їзд висловився за докорінну перебудову Російської держави на принципах децентралізації, федеративного устрою, демократизму, визнання рівності прав усіх народів, а у тих випадках, коли національності, як, наприклад, євреї, розпорошені по всій державі, за надання їм екстериторіально-персональної автономії. З'їзд також висловився за рівноправність усіх мов, скликання Установчих зборів на демократичних принципах.

Тут також було обрано Раду народів, якій доручено керувати спільною боротьбою всіх народів за «храм волі народів» – Російську федерацію. Головою Ради було призначено Михайла Грушевського. Федералістичні традиції в українській політичній думці того часу виявилися досить живучими і стійкими. Українським соціалістам довелося пройти довгий і трагічний шлях розчарувань, аби позбутися своїх ілюзій стосовно можливості жити самостійним і демократичним життям у рамках єдиної Російської держави. Вони переоцінили інтернаціоналістські тенденції соціалістичної ідеології і недооцінили живучість та агресивність російського національного міфу щодо України. З'їзд народів жодних наслідків не мав і не міг мати, російські радикально настроєні політики швидко просувалися до прийняття ідеї централізованої Російської держави, і в цьому пункті не було практично ніякої різниці між лєнінською проповіддю «зближення і злиття націй» та гаслом «єдиної і неділимої» білого генерала Денікіна.

Усе ж Грушевський зробить ще одну відчайдушну спробу після Жовтневого перевороту у Петрограді. У III Універсалі Центральної Ради, написаному ним особисто, проголошувалося: «Не відділяючись від Республіки Російської і зберігаючи єдність її,

ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів»¹⁷³. Центральна Рада не виступила проти більшовицького уряду, але й не визнала його офіційно як представницький уряд Росії. В решті, для такого визнання й не було жодних підстав, якщо виходити з твердої федералістської позиції Центральної Ради і її Голови.

6 грудня Генеральний Секретаріат звернувся до Ради Народних Комісарів і до крайових комітетів, які репрезентували різні регіони Росії, з нотою, в якій пропонувалося вжити негайних заходів для створення соціалістичного уряду Росії на такій платформі:

«Заключення загального демократичного миру та скликання в своїм часі Всеросійських Установчих Зборів. У разі вашої згоди, Генеральний Секретаріат просить не відмовити і негайно повідомити безпосереднім проводом, до якого речення ваші представники могли б прийти до Києва для участі в нараді, яка скликається Генеральним Секретаріатом з вище вказаною ціллю»¹⁷⁴.

З цієї пропозиції УНР також нічого не вийшло, оскільки Росія на той час уже стояла на порозі громадянської війни, поділена на різні ворожі табори, сповнені смертельною ненависті один до одного. Українська Центральна Рада для реалізації свого мрійницького проекту об'єднати те, що за своєю суттю не піддавалося до об'єднання, практично не мала прихильників у Росії. Усе, чого вона домоглася, це накликала гнів ленінських червоних гвардійців.

Відповідь Леніна – ультиматум (19 грудня), а через шість днів група більшовиків створює «Народний секретаріат УНР» в Харкові та отримує військову допомогу «старшого брата». Через місяць більшовики уже в Києві. Врешті беззахисна Україна змушена була, укладаючи мирну угоду з Центральними державами, просити їхньої допомоги проти більшовицької інвазії.

Утім, держава, створена IV Універсалом, була вже на першій своїй стадії приречена, оскільки цей Універсал відстоював есерівську позицію щодо аграрної реформи, а це унеможливило виконання Берестейської угоди щодо продажу хліба німцям. Закономірно, що німці, які мали реальну військову силу в Україні, шляхом гетьманського перевороту перебрали на себе владу

політичну. Пізніше сам Грушевський ще раз поставить свої соціалістичні ідеали вище державності. У 1920 р., коли російськомовні більшовики боролися проти Директорії УНР на чолі з Петлюрою, він написав листа секретарю ЦК КП(б)У Косіору з наївним проханням до більшовиків України передати владу українським партіям, які стояли на радянській платформі¹⁷⁵.

Директорія зіткнулася з тими самими проблемами, що і уряд Грушевського. З одного боку, сильний тиск так званих буржуазних держав Антанти, які взагалі були проти будь-якого соціалістичного експериментаторства, з другого боку – Радянська Росія, яка прагнула контролювати Україну. І, нарешті, був Денікін, який також з допомогою Антанти хотів реставрації «єдиної неділимої».

У цьому пункті історії українську державність могла би врятувати лише консолідація усіх проукраїнських сил, безумовні поступки і компроміси усіх політичних партій, рухів, лідерів заради однієї мети – незалежної держави й розвитку її власної цивілізації. Проте було вже запізно. Політичний розкол в Україні дійшов своєї критичної межі. В середовищі селян були сильні позиції боротьбистів, котрі підтримали радянську платформу, російськомовні робітники в своєму основному загалі залишалися байдужими чи ворожими до українського руху.

Гетьманщина була знесена величезним селянським повстанням на чолі з Петлюрою, що знищило рештки української армії Скоропадського. Після падіння гетьманського уряду сільські повстанці просто поверталися до домівок, і перероджена УНР залишилася майже без оборони. Петлюра був змушений створювати армію майже з нуля. Тож він почав призначати отаманами Української Народної Республіки будь-кого, хто міг командувати, мав зброю і виявляв лояльність до уряду Директорії, сам же присвоїв собі титул Головного Отамана УНР. Винниченко мало що перебільшував, коли написав, що буквально будь-хто міг стати отаманом, треба було тільки оголосити бажання боротися з більшовиками – і Петлюра послав би грамоту й пару мільйонів новонадрукованих українських карбованців¹⁷⁶. Ніякого оперативного контролю над цими отаманами не було. Результатом став епізод Української революції, відомий під назвою «отаманщина».

У середині 20-х років націоналістичні ідеї трансформувалися у рух, що виник на західноукраїнських землях, які увійшли до складу Польщі. Його ідеологією став «інтегральний», або чинний, націоналізм, автором якого був Дмитро Донцов.

На початку своєї політичної та публіцистичної діяльності цей політик віддав данину соціалістичним ідеям і навіть входив до Української соціал-демократичної партії. Але ще перед Першою світовою війною у його творчості з'явилися виразні антиросійські тенденції, які зміцнювалися паралельно із відходом від товаришів по партії. Він наголошував на небезпеці для України наслідувати приклад північної сусідки й закликав українство повернути очі на Захід.

На основі цього висновку Донцов пропонував пов'язати геополітичне майбутнє України з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Зокрема, напередодні очевидного конфлікту цих держав з Росією та її союзниками він закликав (у разі поразки останніх) до створення в межах Австрійської імперії «Українського коронного краю».

Вступаючи в третє десятиліття ХХ сторіччя, Україна опинилася в дуже складній ситуації. Галичина була у складі Польщі, в якій режим Пілсудського проводив жорстку політику щодо української етнічної меншості. Значні території відійшли до Румунії та Чехословаччини. Українська «державність» у всім відомому вигляді постала в формі УРСР. Звичайно, говорити про те, що остання могла самостійно вирішувати питання створення громадянського суспільства й повноцінної національної цивілізації, ми не маємо жодних підстав.

Нелегку кризу переживала українська державницька ідея в середині 20-х років. На думку Донцова, її соціал-демократична модель була скомпрометована непослідовною, великою мірою руйнівською політикою Центральної Ради, а монархічна – такими самими діями гетьманського уряду Скоропадського. Необхідно було знайти нові імпульси для реанімації волі українського народу до суверенності. Донцов закликав забути минулі невдачі, позбутися традиційного українського комплексу меншовартості й нарікань на нещасливу долю. Натомість він пропонував рішуче долати всі перешкоди, не зупиняючись перед жертвами. «Хто дивиться на життя як на процес (Werden), той не відділяє різно

вчора від нині, – читаємо в одній з його статей 1923 р., – людину від низших так само, як і від висших істот. Там, де ніщо не устанилось, де все тече, там бог може стати безсилим, як людина (Прометей!), а вчорашній підвладний – богом (як Зевс по подоланню Титанів). Там енергія не є ще бездушною силою, а все ще можна змінити власним зусиллям і боротьбою. Тому всяке лихо, біда викликає тут гнів і протест, як в скутого Прометея. Сама смерть не викликає рефлексій суму. Там, де сутю є непогамоване стремління людського духа, там навіть смерть може стати тріумфом, як для еретиків на кострищі, в яких навіть вогонь не зміг знищити нездоланної думки. Там граються зі смертю, переконані, що безсмертний людський дух і поза її межами знайде нові краї, нове небо, може нового Бога...»¹⁷⁷.

Цього Бога він шукав в умовах, коли дедалі більшого поширення набували ідеї тоталітаризму, що їх уособлювали насамперед російський більшовизм, італійський фашизм та німецький націонал-соціалізм. Політичні успіхи цих радикальних рухів у своїх країнах давали змогу сподіватися, що внесення їхніх постулатів до стратегічних концепцій будь-якої національної ідеї матиме позитивні наслідки. Ставку на це і зробив Д. Донцов, який з 1921 р. проживав у Львові. Квінтесенцією його теоретичних розробок став відомий твір «Націоналізм»¹⁷⁸.

Як і раніше, публіцистично застосовуючи ідеї філософського ірраціоналізму – Шпенглера, Гартмана і особливо Ніцше, а також інших філософів – до України, автор «Націоналізму» закликав раз і назавжди відмовитися від раціонально-осмисленого світосприйняття. Натомість пануюче місце в ньому мала посісти воля до життя¹⁷⁹. Виявлення волі, інтерпретував Донцов, ідеї «філософії волі» – «це ніщо інше, як насолода розросту, виступлення поза власні границі»¹⁸⁰. Бо «експансія – не тільки самоутвердження власної волі до життя, а й заперечення її в інших»¹⁸¹. Звідси виводилися дві перші підстави чинного націоналізму: «зміцнювати волю до життя, до влади, до експансії» та «стремління до боротьби та свідомість її конечності».

Донцов окреслює як наступну вимогу вольового націоналізму – романтизм і догматизм у сприйнятті пропонованої ідеології. Перший має живитися легендою «останнього бою», запереченням того, що є, і захоплюючою картиною катастрофи, яка принесе

нове. Другий – «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху»¹⁸².

Об'єднуючи ці поняття, Донцов зазначає: «Ілюзіонізм є синтезом обох: він протиставляє «смиловому» – ірраціональне... доказам – голу афірмацію... він не дискутує... хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній». Все це умотивовує «його войовничість, антипацифізм»¹⁸³. Тому одним з головних вимог чинного націоналізму до його послідовників він вважав фанатизм і аморальність. На його думку, національна ідея мусила бути «аморальною», тобто не мала керуватися принципами загальнолюдських цінностей. Здійснювати ж таку політику має фанатик, що «узнає свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси його агресивність і нетерпимість до інших поглядів»¹⁸⁴.

П'ята – «синтетична» вимога проголошеної доктрини полягає у піднесенні до рівня державної політики імперіалізму. «Імперіалізм, – заявляє Донцов, – це не тільки здирство, а й одночасно виконання громадських справ у громадських інтересах націями, покликаними і управленими до того... Є вищі і менш варті народи, ті, що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють... Право сильних рас організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації»¹⁸⁵.

Вищезгадане право пропонувалося здійснювати через «творче насильство ініціативної меншості», яка має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Це – шоста з вимог, на яких побудував свою теорію автор «Націоналізму». Він певен, що «цей засіб (насильство) не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути. Агресія, через яку нова ідея приходить до життя, не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї»¹⁸⁶.

Підводячи підсумки свого основного твору, Д. Донцов твердив: «Мусимо провести основну переоцінку вартостей. «Фанатизм», «інстинктивні почування», «емоційність» замість «розумовості», дух національної нетерпимості, – все, що опльовували в нас, повинно реабілітувати свіже і молоде українство»¹⁸⁷. І, слід сказати, ці гасла, подані під флером боротьби за справді святу мету – визволення Батьківщини, притягали до себе

галицьку молодь, яка за авторитарного польського панування була поставлена в умови, що, по-перше, ускладнювали для неї здобуття відповідної освіти, престижної роботи, обмежували правовий статус, а по-друге, змушували боротися за свої національні та загальнолюдські права насильницькими методами.

Тоталітаризм у 1920–1940 роки правив політичним балом в Європі, і Донцов, фактично, спробував за допомогою своєї книги підпорядкувати його ідеології український національний рух. Слушно, на нашу думку, пояснив феномен успіху «Націоналізму» в молодіжному середовищі один з лідерів ОУН (Організації Українських Націоналістів) С. Ленкавський. Завданням політичних діячів, які намагалися очолити рух спротиву в Галичині, було, за його висловом, опанування течій, «що нуртують у душах покоління, яке шукає шляхів. Донцов намагається ті психічні процеси, що вибухають стихійно, як негація наявної дійсності, скріпити й дати їм теоретичне обґрунтування та на їхній основі перетворити душу нового українця. Ґрунт, на якому зросла ця ідеологія, наскрізь психологічний»¹⁸⁸. На хвилі цієї «негації», використаної творцями майбутньої ОУН, і виникла 1929 р. ця організація. Формально не належачи до ОУН, провідним її ідеологом став Д. Донцов. І хоча політична частина донцовського «інтегрального націоналізму» базувалася на класичних доктринах фашизму, ОУН скоріше нагадувала аналогічні формування в країнах Східної Європи.

Таке кредо Донцова дорого коштувало ОУН, яка, принаймні до 1943 р., беззастережно сприймала його ідеологію. Український політолог А. Білинський вважає, що у згаданий період догмати Донцова склали «зміст, який в цілості перейняла ОУН. В усіх довоєнних писаннях ОУН славилася Донцова як ідеолога українського націоналізму... «Донцовізм» проголосила ОУН своєю політичною релігією»¹⁸⁹.

Та він був не єдиним оунівським ідеологом. Свою модель націократичної Української держави в середині тридцятих років запропонував Микола Сціборський – на той час, фактично, друга після Є. Коновальця людина в ОУН. 1935 р. він видав у Парижі книжку «Націократія», в якій окреслив своє бачення української державності. У цій роботі було піддано гострій і подекуди справедливій критиці демократичний, соціалістичний, комуністич-

ний та монархічний суспільні устрої. Натомість дуже схвально трактувався фашизм італійської моделі. Для нього «фашизм – це насамперед націоналізм – любов до власної батьківщини й патріотичні почування, доведені до самопосвяти й культу жертвовного фанатизму»¹⁹⁰.

Тут-таки М. Сціборський роз'яснює і сам термін «націократія»: «Націократією називаємо режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціально-корисних верств, об'єднаних – відповідно до їхніх суспільно-продукційних функцій – у представницьких органах державного управління»¹⁹¹. Здавалося б, життєздатна схема, яку цілком можна реалізувати. Але за однієї умови, а саме – наявності не абстрактної, а реальної політичної нації. Націократи ж вирішили це питання дуже просто: вони, не надто дбаючи про аргументацію, заявили, що «нація – це вічність», а отже, бажане оголосили дійсним. Звідси впливає їхня неспроможність до будь-яких дискусій стосовно реальності пропонованого ними устрою. «Рішучим є те, що націоналізм – це не плитка партійна теорійка; це універсальний і непримиримий у своїй внутрішній рації світогляд. «Погоджувати» його з якимись методами «конгресових дискусій» і торгів немислимо. Поєднання ідеологічного наставлення націоналізму з політичною тактикою «всеукраїнських конгресів» – було б для нього рівнозначне самогубству»¹⁹².

Згідно з моделлю М. Сціборського, формою суспільної організації є для націократії державний синдикалізм. Націократія відкидає участь політичних партій у державному управлінні. Вона обстоює диктатуру, опорою якої має стати ударний, бойовий загін революції – організований націоналізм. Оскільки ж він був одним з найвпливовіших членів проводу ОУН, зрозуміло, яка організація малася на увазі. На відміну від фашистської доктрини, яка визнає диктатуру єдиною формою організації суспільства, Сціборський наголошував, що в націократичній державі влада диктатора буде тимчасовою. «Покладаючи на диктатуру надзвичайні історичні завдання в переконанні, що лише вона зможе їх виконати, націоналізм водночас усвідомлює собі небезпеку її самоконсервації і застарілості, коли вона стане ціллю для самої себе... У відмінність до інших авторитарних концепцій, він визнає диктатуру не за незмінний принцип, лише за виправданий доцільністю тимчасовий період»¹⁹³.

Націократична Українська держава уявлялася Сціборському так: народні маси беруть участь у громадянському та політичному житті через представництво в органах місцевої самоуправи та в синдикалістських організаціях. Держава за адміністративним принципом має поділятися на краї, повіти й громади, що керуються власними органами самоуправи. Вибори до останніх відбуваються на засадах прямого, загального, рівного й таємного голосування. У всіх ланках адміністративного поділу є також загальнодержавні, адміністративні, господарські та інші установи, що виконуватимуть своє призначення під безпосереднім керівництвом державного уряду. Законодавчою установою є Державна Рада, яка обирається за тими самими принципами, що і місцеві, з кандидатів, визначених синдикатами. На чолі нації та державної організації стоятиме Глава держави.

Сціборський декларував, що ОУН змагається не за панування над нацією – «лише за панування самої нації – ось місія, що перед нею стоїть і стоятиме організований націоналізм»¹⁹⁴. Однак згодом, коли фашистські режими в європейських країнах ще більш зміцніли, ОУН відкинула будь-які реверанси щодо свого слугування народові.

Стрижнем політичної програми ОУН стала монопартійність, тоталіризація усіх державних структур. На її Другому Великому Зборі, який відбувся 1939 р. у Римі, між іншим, зазначалося, що в новій Україні, побудованій на засадах донцовізму, «існування політичних партій буде заборонено. Єдиною формою організації населення Держави буде ОУН – як підстава державного й чинник національного виховання та організації суспільного життя»¹⁹⁵.

Тільки в серпні 1943 р., коли бандерівці на власному досвіді переконалися, що, по-перше, зазнала краху їхня орієнтація на гітлерівський фашизм, а по-друге, українці у своїй абсолютній більшості не схильні йти шляхом, вказаним автором «Націоналізму», вони змінили акценти. Саме тоді III Надзвичайний Збір бандерівського відгалуження ОУН прийняв нову програму, докорінно відмінну від донцовських постулатів. Цікаво, що зауваження Донцова до нової програми ОУН (б) на зборі не були взяті до уваги.

У цьому документі, зокрема, зазначалося, що «організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу,

і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом... ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядових доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках»¹⁹⁶.

Отже, український рух за незалежність пішов новими, не передбаченими Д. Донцовим, шляхами. Спочатку це була лише декларація про наміри – адже виховані на «Націоналізмі» люди не могли відразу змінити свої погляди. Але основна ідея національно-визвольної боротьби українського народу рішуче змінилася. Замість тоталітарних засад «інтегрального» націоналізму, її головним змістом стали принципи загальнолюдських прав і свобод, у тому числі і національних. На думку М. Сосновського, «зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією «чинного націоналізму» можна було б графічно подати в формі двох ліній, які виходять з різних пунктів і на окремому відтинку майже сходяться чи одна одну перетинають, щоб незабаром цілком відділитися. Протягом 1940-х рр. цей зв'язок остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм властивим їй шляхом, а розвиток ідеології «чинного націоналізму» припинився та фактично зупинився на писаннях самого Донцова. Всі ці націоналістичні автори, які ідейно хотіли втриматися в межах, визначених ідеологією Донцова, не внесли до цієї ідеології нічого нового і справді оригінального. Ті ж автори, які вийшли за межі безкритичного наслідування Донцова, не тільки з ним рано чи пізно розійшлися, але навіть стали на позиції, цілком протилежні ідеології «чинного націоналізму»¹⁹⁷. Додамо, що до цього їх перш за все спонукала рішуча зміна цивілізаційних векторів в Європі, яка супроводжувала крах тоталітарних режимів (окрім радянського). Західна цивілізація визнала фашизм і нацизм злочинними режимами й відокремилася від останнього бастиону тоталітаризму «залізною завісою».

У першій половині ХХ століття українська ідея мала і свою класократичну версію. Її автором став В'ячеслав Липинський. Слід зазначити, що коли всі були федералістами, соціалістами та

націоналістами, Липинський виступав як самостійник і монархіст. Його політичні ідеї та переконання суперечили духові часу, творили образ романтика-утопіста, політика-ізгоя, який захищає монархію. Тоді як «прогресисти» висловлювалися за демократію та республіку, він оживляє такі поняття, як лицарська честь і гідність. Коли на слуху в усіх були доцільність і утилітаризм, коли скрізь точилися розмови про свободу і рівність, він обстоював ієрархічну структуру суспільства.

Така позиція лицаря від політики призводила до того, що В. Липинський часто опинявся в політичній ізоляції, не знаходячи спільної мови з соціалістами, націоналістами або комуністами. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду модним на той час ідеям політичного істеблїшменту, «потойбічність» і «нереалістичність» своїх ідеалів, ідентифікуючи себе із Дон-Кіхотом у політиці.

Поняття території є центральним у вченні Липинського про націю. До нього панувала думка, започаткована ще Геродотом про націю як певну мовну групу, націоналізм сприймався як лінгвістичний політичний рух. Липинський, навпаки, вважав, що усвідомлення власної території і прагнення мати на ній власну державу є чинником, який спрямовує національний рух. Націоналізм і соціалізм – це не ідеологія території, а ідеологія громади, це почуття людей одного класу, одної віри, навіть якщо вони живуть на іншій території. Така екстериторіальна ідеологія є руйнівною для нації, що створює нову державність, оскільки вона призводить до протиставлення і боротьби різних етнічних груп і класів, що населяють цю територію.

У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський аналізує причини, які призвели до знищення української державності в формі УНР та гетьманщини. Особлива увага при цьому приділяється висвітленню ролі української інтелігенції в державотворчих та руйнівних процесах тієї доби, а насамперед – оцінки різних форм державного устрою, що практикувались у тогочасній Україні. Він підкреслює: «Українська демократична інтелігенція, що творила головні кадри так званого свідомого українства в часах передвоєнних і належала до всяких так званих вільних російських професій, себе в ролі будівничих української держави абсолютно уявити не могла, і тому ідея своєї держави, збудованої якимись

іншими українськими класами, була їй як не ворожа, то в найкращім разі абсолютно чужа. Натомість, хотіла вона використати виключно для себе одну-єдину роль, до якої вона по природі своїй почувала себе здатною, – роль посередників між російською державою й українськими народними масами, яких перші прояви національної свідомості вона намагалась у тій цілі всіма силами опанувати»¹⁹⁸.

Політик з сумом констатує: «Побили ми себе самі. Ідеї, віри, легенди про одну-єдину, всіх Українців об'єднуючу вільну й незалежну Україну провідники нації не створили, за таку ідею не боролись і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»¹⁹⁹. У 1920 р. він напрочуд точно окреслив загальну соціально-психологічну атмосферу, яка супроводжувала кризу української державності періоду національно-визвольних змагань у 1917–1918 рр.: «Соціальна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенациональна-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації, – справедливо зазначав він. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація. Тільки на ідейно й морально чистих підставах може народитись нова творча українська віра»²⁰⁰.

Які ж рецепти для подолання перманентної для України кризи державності залишив нам В. Липинський? Перш за все він радить змінити методи державного будівництва: «Історія наша вже сотні разів нас навчила, що наша демократія, всі оці канцеляристи і писарі по фаху... на одне були тільки здатні: знищити власну українську державно-творчу аристократію, а з нею й українську державу... Але збудувати щось нового, свого на тім порожнім місці українська демократія ніколи не змогла. Не тому, розуміється, щоб між нею не було людей, які по своїй індивідуальній вартості не змогли б місце старої вирізаної аристократії зайняти, а тому, що дух між ними панував руйнуючий, завидючий, злобний, а разом із тим облесливий, брехливий і рабський. Тому, що всі ці, поодиноці іноді й гарні, здібні й чесні люде всі разом творили руйнуюче тіло, якому на ім'я – демократія»²⁰¹.

Тут маємо справу з емоціями послідовного державника стосовно руйнівної діяльності доморощених демократів. І В. Липинський, і його однодумці робили марні спроби співпрацювати з

Центральною Радою, допомагати їй будувати нову Україну. Більше того, В. Липинський вважав найліпшим для нашого народу скористатися в цьому будівництві цивілізаційним досвідом справді демократичної країни – США. Застерігаючи від культивування соціалістичних та націоналістичних настроїв у суспільстві, в тих же «Листах» він писав: «Цементом політичним, спаюючим місцевих українських людей в боротьбі за власну державу, ми хочемо мати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не Ваш, соціалізм, зненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не Ваш націоналізм – зненависть місцевих «Українців» до місцевих «не-Українців»... Тільки тоді, коли державники українські всіх місцевих класів і всіх місцевих націй переможуть агентів, яких метрополії мають на Україні теж у всіх місцевих класах і всіх місцевих націях (також у «нації українській»!), – зможе повстати Держава Українська. І тільки в Українській Державі – тільки в процесі співжиття мешканців України на обмежаній державно території – може витворитись з них Українська Нація. Так, наприклад, як повстає, на наших очах, Американська Нація з процесу співжиття різних націй і різних класів на території Сполучених Держав»²⁰².

Природно, що з таких самих позицій оцінював він діяльність соціалістів та націоналістів, нерідко ставлячи між ними знак рівняння. Ані перші, ані другі, вважав Липинський, ніколи не зможуть побудувати суверенну Україну. Обґрунтував він це твердження таким чином: «Ви – соціалісти і націоналісти – творити Україну хочете... поділом горизонтальним. Ви хочете відділити «чужі» верхи від «українських» низів і винищити верхи низами. При чим Ви не ріжнитесь між собою ні психікою, ні методом, ні темпераментом, а тільки словесним, зверхнім гаслом. Соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: «бий панів, бо вони буржуї», а Ви – націоналісти – хочете зробити те саме, тільки під гаслом племенно-національним: «бий панів, бо вони не Українці». І ціль та самісінька: владу на Україні при помочі «соціалістичного» чи «націоналістичного» народу захватити в свої, інтелігентські руки. Тому то так легко з соціалістів Ви стаєте націоналістами і з націоналістів «зміновіховцями». І тому то одні і другі Ви засуджені як Українці на загибель. Придумати щось таке, щоб підняти масу і на її спині виплисти

наверх – ось на що скеровані всі Ваші умові потуги. І тому Вас б'ють і завжди бити будуть. Тому не бачити Вам незалежної Вашої соціалістичної чи націоналістичної України. Її не здобуде Ваш соціалізм чи націоналізм, а дисципліна, організація і, головне, улагодження Вас самих і провідників»²⁰³.

У цій перспективі В. Липинський аналізує роль українських зовнішньополітичних орієнтацій та їхнє співвідношення з внутрішньою політикою. «Орієнтацією серед політиків на Україні, – пише він, – (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цею допомогою владу над своїми земляками»²⁰⁴.

Цілком виразно їм пропонувався пріоритет внутрішньої політики над зовнішньою, пріоритет, такий звичайний для західних цивілізацій і такий незрозумілий в Україні: «Від об'єднання та зорганізування українського хліборобського класу залежить об'єднання та зорганізування цілої Української Нації»²⁰⁵. Ця теза В. Липинського мала вагоме підґрунтя у тогочасній дійсності. Всі інші соціальні верстви населення України не мали достатньо сил, щоб виконати об'єднуючу місію. Автор «Листів» досить точно визначив і одну з головних перешкод, які могли затримати подібний хід подій: «Тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цією своєю індивідуальною працею перетворює, культивує свій власний участок землі. Тільки соціалізація землі може знищити нашу теперішню класову свідомість...»²⁰⁶. Не важко побачити, що більшовики потягли саме за цей кінець мотузки. Проте головними загрозами українській державності В. Липинський вважав такі форми суспільного устрою, як охлократія і демократія.

Вирішального значення в житті кожної держави, за В. Липинським, надавалося діяльності провідної верстви – національній аристократії. Він пояснював, що вживає «слово аристократія для означення фактично правлячої в даний момент і в даній нації верстви, однаково – чи це буде англійський лорд, чи російський совнарком, чи якісь «вибрані народом» демократи»²⁰⁷.

З цієї позиції він тлумачить і охлократію, і демократію, спираючись при цьому значною мірою на Платона.

Охлократія, за В. Липинським, «це метод організації такої нації, яка в процесі свого примітивного матеріального і расового розвитку, або під впливом попереднього матеріального і расового розкладу, ще не витворила міцно складених по способу своєї матеріальної продукції і своєму расовому спорідненню класів, і яка ділиться тільки на політично безформену, економічно і расово нездиференційовану юрбу (охлос, звідси: охлократія) та тих, що правлять цією безкласовою юрбою при помочі своєї озброєної і міцно внутрі спаяної організації. Набирається оця правляча охлократична аристократія шляхом виучки, або з прийшовших ззовні кочовників, або з місцевих здекласованих і матеріально непродукуючих, расово і економічно неоднородних елементів»²⁰⁸.

Зрештою, демократія для нього «означає метод організації аристократії такої нації, яка під впливом неорганічного та хаотичного матеріального розвитку і під впливом своєї чи чужої колоніальної експанзії, класово і расово настільки вже перемішалась, що природне угруповання працюючих людей, якими являються фізично, духовно і матеріально споріднені класи, вже серед неї розпались; де вибився на верх расово неусталений і психічно не зрівноважений тип мішанця-метиса, та, замість поділу на органічно спаяні класи, появився хаотичний конгломерат демократично «рівних» індивідумів-одиниць, взаємно собі зовні чужих, взаємно себе ненавидячих, і зв'язаних в одне національне ціле, тими останками національної і державної організації, що була витворилась під пануванням колишньої, розложеної демократією, класократичної чи охлократичної аристократії»²⁰⁹.

Найоптимальнішою Липинський вважав «класократичну» форму державного устрою, за якого інститут влади формується з кращих представників кожного класу на основі виборчо-професійних спілок. Усі відносини між державою і суспільством регулюються законом. Під ним учений розумів загальні «обов'язуючі поняття про громадську правду і неправду, про громадське добро і зло... В основі закону лежить взаємне обмеження права... тих, хто править, правом тих, ким правлять, і навпаки»²¹⁰. Запропонована ним система допускає такі суттєві

елементи демократії, як свобода економічної, культурної, політичної самодіяльності, свобода критики і опозиції. Однак, як слушно зазначають дослідники творчості В. Липинського, форму політичного режиму, який він вважав оптимальним, з сучасної точки зору можна охарактеризувати як «авторитаризм». Цю форму вчений вважав універсальною для будь-яких країн перехідного типу. І тому – найактуальнішою для України²¹¹.

Безперечно, узагальнення автора «Листів» стосувалися насамперед України. Він мав відвагу першим піти проти й досі модних націонал-патріотичних легенд про ледь не «одвічність української нації», довести, що для її становлення просто небезпечно бундючитися своєю «древністю», а натомість нічого не робити для створення привабливої для продукуючих верств суспільства нації і держави. Історична місія України, за В. Липинським, полягає в тому, щоб стати синтезатором західних європейських та східних елліністично-візантійських культур. Реалізацією цього надзвичайно складного завдання Українська держава започаткувала б нову історичну епоху на Сході Європи і забезпечила б щасливіше життя не тільки для себе самої, але і для всіх сусідніх народів. Цю ідею автор «Листів» називав «українським месіянізмом»²¹².

Д. Донцов і В. Липинський – найвизначніші політичні мислителі України несоціалістичного напрямку в ХХ столітті. Обоє вони створили оригінальні наукові школи, які значною мірою формували українську політичну думку першої половини минулого століття. Втім, у питанні про державотворення погляди політологів суттєво різнилися.

В. Липинський, з цивілізаційного погляду, справедливо вважав, що не нація буде державу, а навпаки, етнос, якому поталанило її створити, завдяки існуванню держави перетворюється на націю. Д. Донцов у своїх працях переконував, що насамперед унаслідок пробудження у народі національних інстинктів, доведення їх до фанатизму створюється спочатку нація, яка потім уже розбудовує державу.

Наприкінці свого життя В. Липинський дійшов висновку, що найліпшою формою урядування в Україні може стати парламентська монархія на зразок британської. Він наголошував, що «на землі

українській і в державі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: монархія царствуюча, але не управляюча – монархія, убагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства»²¹³. Д. Донцов до кінця залишався вірним принципу вождизму, який він у різних інтерпретаціях обстоював як у «Націоналізмі», так і у «Дусі нашої давнини».

В. Липинський був послідовним консерватором, який пов'язував розбудову Української держави з відродженням і модернізацією станового суспільства часів Богдана Хмельницького. Д. Донцов віддавав перевагу політичним системам, які очолювали партії «орденського» типу (італійський фашизм, німецький націонал-соціалізм, ленінсько-сталінський більшовизм тощо). У своїх останніх роботах Донцов пропагував «кастовий» метод побудови суспільства, який буцімто існував за часів Київської Русі. На його думку, населення кожної країни поділяється на народ (а це, за Донцовим, – «юрба», «плебс», «обузданий скот» або «люди з касти жаб, черпах або свиней») і «окрему верству «луччих людей», з яких має складатися правляча каста»²¹⁴.

«Слово «каста» вживаю свідомо, – писав Донцов, – щоб підкреслити антидемократичний характер рекрутування цієї верстви, добору її членів й її духовно-політичне обличчя, щоб підкреслити її докорінну відміну від маси народу або нації»²¹⁵.

Отже, можна констатувати, що обидва політологи були прибічниками засновників теорії еліт Р. Міхельса, В. Парето, Г. Моски, Ж. Сореля та ін. Але до формування цих еліт та добору кадрів до них Донцов і Липинський ставилися абсолютно по-різному.

В. Липинський вважав, що кожна політична система, яка претендує на поступальний розвиток, мусить поповнювати свою еліту, кооптуючи до неї кращих представників різних класів і груп. Це має бути динамічний процес, який він визначав як «постійне відновлення аристократії», що у західній термінології має назву «кооптація еліт». Д. Донцов, натомість, наголошував на неприпустимості «перемішування каст», бо це, мовляв, «веде лиш до хаосу. Вивчитися прикметам панівної касти, засвоїти її духа – касти смердів не вдасться ніколи»²¹⁶.

Таким чином, коли теорія еліт Липинського спиралася на загальноприйняті закони суспільного розвитку, то постулати

Донцова можна вважати політичною утопією й віднести до суто публіцистичної категорії. Якщо застосувати термінологію В. Липинського, то найліпший, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства, характеризувався правлінням лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок. Липинський вважав Англію ідеальною країною для плекання класократичної системи і функціонування еліт. Він обґрунтував це типологічне означення дещо суперечливим аналізом англійської класократичної системи, в якій вбачав гармонійний та ритмічний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та поступовістю й революційністю нових соціальних груп. Згідно з Липинським, англійська монархія та англійська парламентська система були кінцевим результатом цього динамічного балансу соціальних сил.

Д. Донцов, за тією-таки термінологією, обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим «механічним», за окресленням Липинського, методом влада належить не натовпу, а невеликій структурі – партії орденського типу, що стоїть над натовпом. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну і культурну творчість (творчу діяльність) найкраще окреслюється як ні до чого не прив'язана кочова соціальна верства. Члени цієї еліти, організовані в залізну, механічну і войовничу формацію (партію), яка мотивована фанатичною вірою (ідеологією) і вишколена особливо інтегруючою муштрою, здійснюють тоталітарне правління суспільством. Охлократична еліта експлуатує пасивність, слабкість і неорганізованість мас і править ними, застосовуючи силу, терор і демагогію. Система свідомо не дає постати громадянському суспільству, а отже, не здатна створити модерну націю і цивілізацію. Вона є найпрямолінійнішим, найжорстокішим і найпримітивнішим соціополітичним режимом.

Звідси випливає наступна розбіжність у підходах до державотворення і цивілізаційного процесу В. Липинського і Д. Донцова. Якщо перший вважав, що «без пориву до творення власної вищої техніки матеріального життя, що йде поруч з поривом

до творення вищих форм громадської моралі і вищих форм організованості громадського життя, нації поневолені не визволяться ніколи з-під матеріальної і моральної переваги націй пануючих»²¹⁷, то другий, навпаки, переконував, що державу український народ здобуде лише тоді, коли керуватиметься засадами фанатизму і аморальності. Тобто Липинський керувався принципами позитивними, тоді як Донцов закликав до цілковитої безпринциповості. Не важко дійти висновку, хто мав рацію в цьому дискурсі.

З цього випливає й ставлення політологів до такої категорії, як територіальний патріотизм української нації. Об'єднати її найкраще і найміцніше, вважав Липинський, можна тільки на ґрунті територіального патріотизму, тобто пробудження почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня, національної свідомості тощо. Україна має стати батьківщиною для всіх її громадян – українців, росіян, поляків, вірмен, євреїв, німців та ін. Почуття любові до рідного краю – української землі, як до органічної цілості, було, на його думку, необхідною та єдиною можливістю створення того найтіснішого в світі зв'язку людей, який зветься нацією.

Донцов стояв на протилежних позиціях. Для того, аби силоміць накинати волю ОУН усім іншим течіям українського суспільного життя, він закликав «сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! В рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього – нема ніякого об'єднання, ніякої збірності»²¹⁸. Як бачимо, і тут руйнуючий чинник залишився провідним у його цивілізаційних схемах.

Кардинально розрізнялися погляди Д. Донцова і В. Липинського на стосунки України та Росії. Перший ще з дореволюційних часів виключно негативно ставився до будь-яких контактів з Росією, закликаючи українців підтримати Центральні держави у війні з нею. Варто зазначити, що деякі з його антиросійських філіппік були досить влучними. Зокрема, у брошурі «Культура примітивізму», виданій 1918 року в Черкасах, він слушно критикував вади російського політичного менталітету й цивілізації взагалі, притаманні внаслідок історичних умов

розвитку й іншим слов'янським народам колишньої Російської імперії, підкреслював його антидемократизм і непослідовність. «Рівність рабів перед сильним володарем і паном, – писав Донцов, – уходила за рівноправність вільних громадян, і легенда про «демократичну Росію» робила формальне спустошення серед вульгарно думаючої маси. До того прилучалася нова легенда – про Росію – носительку політичного і суспільного поступу. Імпульсивна гра сил у варварській, неукермованій спільноті, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю – бралось за прояву колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаною деспотичною хворобою організму – за ознаку його відпорности й великої життєвої сили. На Заході, з його усталеним порядком, кожна праця для його перебудови мусила пристосовуватися до залізних прав суспільного розвою, котрі диктували навіть її характер і тематику. В Росії сі права не обов'язували бодай для соціальних реформаторів, котрими там зачинають бути від гімназіальної лави. Там мріялося про раптовий скок з царства кнута в царство свободи, там два рази по два могло бути не так, як в «гнілім» Заході, чотири, аж часом три, але часом зате й п'ять і навіть десять! У газардовій психіці слов'янина взагалі, а українця зосібно, що не звикла шукати рятунку лише у власній силі (сим займаються «педанти» німці), Росія представлялася ще недавно країною мрій, а може, й землею обітованою. Дикість і некультурність там тягли до себе дикі і некультурні елементи тут»²¹⁹. Саме тому, як ми вже зазначали, автор закликав українців орієнтуватися в першу чергу на європейські країни.

В. Липинський наполягав на тому, що Переяславський процес слід скорегувати в нове русло, що «всякі т. зв. «міжнародні комбінації» Україна зможе повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуючим, а не негативним і руйнуючим, коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу, а не ослабить цю силу в порівнянні з тією минулою «всеросійською» формою їх охлократичної і механічної «неділимой єдності», яку вони з великою шкодою для себе – були досі витворяли»²²⁰. Таким чином, учений відстоював тезу про те, що після розвалу Радянської імперії та створення в Росії, Україні і

Білорусі політичних націй, тільки їхній подальший союз (без об'єднання в єдину державу) дозволить їм гідно репрезентувати себе на міжнародній арені. Він, отже, пропонував модернізувати переяславський процес таким способом, щоб два найбільші слов'янські народи могли не тільки разом зустрічати виклики історії, але й приєднатися, нарешті, як самостійні держави до світової цивілізаційної спільноти. Ці плани могли б здійснитися, якби до влади в Росії не прийшов режим Путіна.

Попри абсолютну негачію росіян як цивілізаційної системи й нації, Донцов вважав, що режим, який встановили більшовики, має бути взірцем для «інтегральної» України. ВКП(б) і НСДАП він апологетизував як партії «орденського типу», що накинули свою волю народів і залізною рукою утримують його у послузі.

Липинський не робив різниці між Російською і Радянською імперіями, передрікаючи неминучий крах останньої саме через те, що вона успадкувала всі вади своєї попередниці: відсутність громадянських свобод, тоталітарну систему організації суспільства, застигла бюрократичного апарату, механічне поєднання в одній державі багатьох етносів, які внаслідок історичних закономірностей, врешті-решт, мали трансформуватися в нації. Оскільки ж цей процес, на його переконання, не міг відбутися без попереднього створення власних держав, розпад Радянського Союзу він вважав питанням часу. Що ж до росіян, то їх учений бачив, як зазначалося вище, природними союзниками українців у постімперську добу.

І В. Липинський, і Д. Донцов були засадничими противниками демократичного ладу. Але якщо антидемократизм Донцова мав скоріше зоологічне, а не науково обґрунтоване коріння й впливав з його апологетики тоталітарних режимів, то стосовно Липинського ми не можемо оперувати такими категоріями. Свій вирок демократії він виніс під впливом невдачі визвольних змагань революційної доби, коли демократично налаштовані діячі Центральної Ради і Директорії не зуміли скористатися зі здобутків Української революції й у черговий раз привели країну до національної руїни. Аналізуючи творчу спадщину Липинського, доходимо висновку, що його несприйняття вітчизняної моделі демократичного суспільства, яка була швидше карикатурою на цей політичний устрій, походило насамперед від розчарування діями

доморослих демократів. Він критикував демократів, утім, як і соціалістів та націоналістів, з позицій послідовного державника, який бачив руйнівні для України наслідки їхньої політики.

Спільним для Липинського і Донцова є те, що вони надавали великого значення у поведінці й діяльності людей стихійним, ірраціональним інстинктам і почуванням. Але якщо Донцов апологетизував цілковиту відмову від осмисленого світосприйняття, висуваючи на його місце зоологічну волю до життя – «те фізіологічне Ні, яке мусить відчувати пес на вид kota, або жид на вид араба, або араб на вид жида»²²¹, то Липинський вбачав своїм завданням спрямовувати ірраціональні хотіння людей у річище державництва. «Всяка соціальна теорія, – писав він, – мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчости. Але мірилом її сили і вартости являється не її «оригінальність», «об’єктивність», «науковість», «льоґічність» – а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла. Для доказу правдивости всякої соціальної теорії більше варте одне добровільно віддане за неї людське життя, ніж сотні «науково» написаних томів. Але знов, щоб люде віддавали за якусь соціальну теорію своє життя, вона мусить бути для них усвідомленою, вона мусить захопилювати їх образом, який вона викликає в їх душах і який відповідає їх стихійному ірраціональному хотінню. Вона мусить бути сформульована в живім – усвідомлюючім слові, здатнім порушувати стихійне хотіння людей»²²². Отже, і тут ми бачимо спробу видатного мислителя використати ірраціональні хотіння народу не для руйнації усталеного життєвого устрою, але скерувати їх на процес державотворення.

Державницькі теорії Донцова і Липинського великою мірою є абстрактними. Вони не накреслили відповідних до своїх ідеологій схем державницьких структур та конституційного устрою майбутньої України, не дали хоч трохи чіткої картини взаємодії в ній державних механізмів. Як справедливо зазначив М. Сосновський, у «Націоналізмі» Д. Донцов «не дав завершеної чи суцільної ідеології українського націоналізму, бо не розвинув «позитивної частини», тобто того, що він окреслив як «українську ідею»²²³.

Аналогічні претензії можна закинути і Липинському, але з суттєвим і, можна сказати, вирішальним застереженням: не давши конкретної моделі державного устрою в Україні, який би він вважав

ідеальним, автор «Листів» висловив таку величезну кількість конструктивних думок щодо поліпшення української політичної атмосфери, стільки слушних порад майбутнім будівникам незалежної України, що його теоретична спадщина ще довго використовуватиметься в практиці вітчизняного державотворення.

Ідеологічний вплив Донцова і Липинського на сучасне їм суспільство був неоднаковий. Якщо «чинний націоналізм» першого став у міжвоєнний період провідною ідеологією молоді на західноукраїнських землях, то теоретичні розробки другого тривалий час залишалися відомими хіба що вузькому колу його однодумців-гетьманців. Загалом так воно і мало бути, бо радикалізм й метка фраза попервах завжди випереджають вдумливі й відповідальні концепції.

Але історія виявилася кращим суддею обом діячам. Більшість дослідників їхньої творчості дійшли висновку, що «інтегральний націоналізм», хоча і відіграв певну роль каталізатора, що спонукав до боротьби за незалежність, у цілому так і не спромігся стати цивілізаційним явищем у позитивному сенсі цього поняття.

Теоретичні ж побудови Липинського, що не знайшли належного застосування його сучасниками, назавжди увійшли до скарбниці вітчизняної суспільно-політичної думки і лише нині торують свій шлях до свідомості нашого народу. Негативізм Донцова лише на незначний період спромігся стати тим знаменом, під яким західноукраїнська молодь намагалася вибороти національну незалежність. Позитивізм Липинського, як кожна теорія, спрямована на конструктивне втілення у державотворенні кращих зразків світового досвіду, залишається тим методом, яким, на нашу думку, мають користуватися будівничі сучасної України.

Д. Донцов вважав, що майбутня незалежна Україна має стати імперіалістичним хижаком або загинути. В. Липинський вбачав історичну місію України в тому, що вона має створити нову цивілізацію на порубіжжі Сходу і Заходу, яка б увібрала в себе все краще, що було на обох цивілізаційних полюсах людства. Таке глобальне завдання здавалося його сучасникам утопією. І тільки зараз, в умовах глобалізаційної кризи світової цивілізації, перед якою тьмяніє навіть шпенглерівська песимістична оцінка перспектив Європи у ХХ столітті, ми можемо по-справжньому

оцінити велич задумів ученого. Як це не парадоксально, але попри всі, здавалося б, нездоланні перешкоди Україна саме зараз має можливість виконати покладену на неї долю місію.

Як справедливо зазначає М. Михальченко, українська політична цивілізація суперечлива, інколи контрастна, але досить динамічна і перспективна. Відходячи від євразійської бінарності, що була системотворчим фактором Російської імперії і СРСР, Україна не здатна одним кроком повернутися в Центральну Європу, як це могло бути три з половиною століття тому або трапилося для деяких частин України в першій половині ХХ ст. Вона має завершити етап внутрішньої селекції – коли єдність і цілісність цивілізації досягається за рахунок «відсікання», «відторгнення», «вилучення» з її складу тих «зайвих» частин та елементів (цінностей, норм, орієнтацій, ідеалів тощо), що є чужородними і неприродними. Селекція як політико-культурний регулятивний механізм відбирає ті політико-культурні компоненти розвитку, способу життя, що відповідають національному характеру, культурі народу.

Поряд з селекцією формотворчим конфігуратором політичного життя виступає конвергенція. Її функція – об'єднання й синтез різних (інколи протилежних) цінностей, смислів, наприклад, національного й інтернаціонального, слов'янської громади і європейського самоврядування тощо. Конвергенція як політико-регулятивний механізм протистоїть селекції, між ними точиться постійна боротьба, але в цілому суспільство виграє від їх конкуренції. Інакше селекція перетворювала б суспільство і державу на закриті від іншого світу організми і гальмувала розвиток внаслідок перешкод на шляху залучення світового досвіду.

Український цивілізаційний вибір зумовлений колізіями посттоталітарного розвитку політики, економіки й культури, що зумовлює його драматичний і переважно кризовий характер. Цивілізаційне роздоріжжя, на яке вийшла Україна, зберігається і в головах політиків, і звичайних громадян, що позначається на їхніх діях, які часом створюють небезпеку для України. І це не стільки небезпека ззовні – вона існувала сторіччями, – скільки зсередини, від поліетнічності, поліконфесійності, конфліктності соціальних і політичних сил. Щоправда, ця небезпека радше потенційна, ніж реальна²²⁴.

РОЗДІЛ 6.

ПРОЦЕС ТРИВАЄ. УКРАЇНА У СКЛАДІ СРСР

Жовтнева революція 1917 р. в Росії розпочала найбільш масштабний у світовій історії соціальний і цивілізаційний експеримент. Будучи складовою частиною імперії, Україна та її населення змушені були взяти у ньому участь. Таким чином, події, що призвели до створення УРСР та її подальшої долі у складі СРСР ми з повним правом можемо розглядати як продовження Переяславського процесу.

Слід зазначити, що в другій половині XIX – на рубежі XX ст. взаємовідносини між представниками двох народів і надалі розвивались у різних напрямках. З поширенням космополітичних та соціально-революційних ідей частина української молоді (та і не тільки вона) також підпадала під їх вплив. Порівняно з широкими політичними і соціальними гаслами, які розгортали російські революціонери, українські культурно-просвітницькі постулати здавалися занадто скромними. Але, з іншого боку, на політичну арену виходили нові сили, виховані вже в поняттях безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі. Російський уряд починав помічати, що українство перестало вже бути вузькою літературною або політичною течією й виходить на ширшу арену політичного життя.

Цивілізаційний процес у Російській імперії мав свої суттєві особливості. На деяких з них ми зупинялися вище. Однак окремі нюанси потребують більш детального розгляду. Російська імперія не стала російською національною державою. Вона запроваджувала не «російськість», а «росіянізацію», тобто розвивала непохитну вірність та безпосереднє підкорення особі царя, Божою волею самодержцю та голові Церкви. Основа росіянізації — православ'я, а не російськість. Православна ідея у її візантійському варіанті, який визнавав царя «помазанником Божим» і необмеженим володарем усього суцього в імперії, а не російська мова чи культура, була *spiritus movens* царизму. Росія, в особі імператора, була передусім священною, а не російською. У цьому відношенні «росіянізація» нагадує політику «радянзації» пізніших часів з її принципом «національна за формою, соціалістична за змістом»²²⁵.

У німців, французів, іспанців були їхні власні імперії, але царська імперія ніколи офіційно не була «русской». Її формальною назвою була «Российская империя», а не «Русская», відповідно, і цар був «Император Российский», а не «Русский». Щоправда, деякі російські державні діячі виступали на підтримку «русской (национальной) идеи», інші обирали «российскую», тобто державну, точніше – імперську. Зрештою, були й такі, «що намагалися їх поєднати»²²⁶.

Окремою проблемою для держави, як уже зазначалося, було українське питання. Історичні і, зокрема, релігійні чинники дозволяли уряду розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об'єктом для переслідування.

Унаслідок цієї політики виникло таке поняття, як «малоросійство». Розтлумачуючи його, І. Дзюба зазначає: «Хоч первісне поняття «Мала Русь» означало серцевинний характер київської метрополії щодо пізніших утворень, однак поступово воно набуло прямо протилежного характеру: вторинності, підпорядкованості старій Русі, України щодо Московії, Російської імперії. Таким чином, малоросійство стало означати комплекс редукованого патріотизму, намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною завзятого вірнопідданства імперії. Імперія підтримувала малоросійство як запоруку провінціалізму політичного і культурного, поступово вихолощуючи з нього рештки національних спогадів і сентиментів. І хоч в межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж, у загальному, історичне малоросійство було ідеологічно, культурно і психологічно перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалося подолати його, воно й сьогодні ще вічутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах»²²⁷.

Детальний аналіз духовних рис, притаманних українській цивілізації, здійснив М. Костомаров у статті «Две русские народности» (1861 г.). Він включав опис таких елементів – «духовный состав, степень чувства, его приемы или склад ума, направление воли, взгляд на жизнь духовную и общественную, всё, что образует нрав и характер народа, – это сокровенные

внутренние причины, его особенности, сообщающие дыхание жизни и целостность его телу»²²⁸.

Ця праця, яку Д. Дорошенко назвав «Євангелієм українського націоналізму», послідовно доводить, що великоросійська і малоросійська нації не є «гілками» одного етносу, а являють собою дві самостійні етнічні групи спорідненого походження, самотність яких визначена природними та історичними умовами формування і розвитку.

Роблячи акцент на суттєвих відмінностях між народами Півночі та Півдня, вчений підкреслює, що це зовсім не формально-географічні розбіжності. В історичному нарисі руських земель історик визначив ряд обставин, які зумовлювали головні відмінності між племенами: різні якості релігійності, несхожі традиції суспільного ладу, сімейної власності і, як наслідок, політичної організації держави, несхожі форми виявлення емоцій і волі, різниця темпераменту, розумових і моральних здібностей.

Серед відмінностей між українцями і росіянами дослідник називав такий суспільний устрій, за якого демократичні традиції і свобода не стримуються державною владою, «развитие личного произвола, свободы, неопределенность форм... были отличительными чертами южно-русского общества в древние периоды», «так оно явилось в последствии» – «перевес личной свободы над общинностью». Від мешканців Північно-Східних руських земель південнорусів відрізняли перемінливість, неспроможність визначити адекватну мету, рвучкість руху, схильність до творення: якийсь розклад недоствореного, все, що впливало з переважання особистості над общинністю. Південна Русь не втрачала відчуття своєї народної єдності, але не докладала зусиль до її підтримки. Навіть православ'я великорусів, за М. Костомаровим, було дещо іншим, ніж у Південній Русі: воно скріплювало ідею монархізму й єдинодержавності.

Особливостями малоруської релігійності він називає відсутність акценту на зовнішню обрядність, «формульність» віри, терпимість до іновірців й чужих релігійних традицій. «У южно-русского народа много именно того, чего недостает у великорусов: у них сильно чувство всеприсутствия Божия, душевное умиление, внутреннее обращение к Богу, тайное размышление о

Промысле над собой, сердечное влечение к духовному миру»²²⁹. Костомаров різко відкидає закиди про природне лінивство південнорусів, стверджуючи, що вони більш працелюбні, ніж їхні північних сусіди, й всіляко підкреслює їхній вільнолюбний характер, що сформувався у віковій боротьбі з іноземними та іноконфесійними впливами.

Найважливішим наслідком усього комплексу відмінностей двох народів історик вважав схильність малорусів і великорусів до різних соціально-політичних форм суспільного устрою і державності: перші є прибічниками федеративного первня і демократичних принципів, другі – єдиноначальства (самодержавства) й стремління до уніфікації (в широкому сенсі).

Більшість авторитетних дослідників української цивілізації (М. Драгоманов, В. Липинський, Д. Донцов та ін.) з певними застереженнями погоджувалися з висновками М. Костомарова. Тому перейдемо тепер до подій, які докорінно змінили цивілізаційний геном українського суспільства.

На рубежі XIX – XX ст. 93 % українців залишалися селянами, які, за відсутності національної еліти, зберігали окреслені вище суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей. Але насувалися революційні події в Росії, які не могли не зачепити патріархально-аморфне українське середовище. В Україні активізувалося політичне життя. Поряд з націонал-радикалами з'являються політичні партії переважно соціалістичного гатунку. Більшість з них копіювали російські аналоги й, незважаючи на певну самостійницьку риторіку, стали руйнівним чинником щодо українських цивілізаційних пріоритетів.

До того, ж Перша світова війна та революційні катаклізми викинули з міст та фронту, що розпався, до села сотні тисяч декласованих, але активних елементів, які своєю діяльністю аж ніяк не сприяли збереженню українських цивілізаційних цінностей. Висуваючи на керівні посади пройдисвітів, селяни керувалися такою логікою: «Він нам брат, мужик, а такий бувалий, на всі боки битий, що не дасться панам обманити».

«Не знаю, як по інших місцевостях, – зазначав у своєму «Щоденнику» відомий політичний діяч і меценат того часу Є. Чикаленко, – а у нас і по сусідніх селах (мова йде про Херсонщину. – *Авт.*) майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі

шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами тощо, і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив... Взагалі у нас по селах старіші чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття; вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за се, то вони нахабно кричали: Я на фронті кров проливав, а ви тут багатства збирали!.. За стільки років війни вони відвикли від мирної праці, розпаскудились, озвіріли, убиваючи людей і грабуючи з дозволу начальства в завойованім краю, тому-то вони й вибирали на своїх провідників людей, що вміли добре шахраювати здавна і мали на це досвід. «Совісним людям», як казали селяни, стало тяжко жити на селі»²³⁰. Звичайно, такий стан речей аж ніяк не сприяв авторитетові української влади на місцях.

Українці з величезним ентузіазмом сприйняли Лютневу революцію 1917 р. в Петрограді. У березні того ж року було створено Центральну Раду, на чолі якої стояли такі національні лідери, як М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, С. Петлюра та ін. Її наріжним каменем стало прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі з подальшим запровадженням української державності (широка національно-територіальна автономія), щоб спільно з націями і народами колишньої імперії (Федеративна Демократична Республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу.

Тісне взаємопоєднання двох основних начал – національно-державотворчого і соціально-визвольного – найприкметніша риса головних документів Центральної Ради – всіх чотирьох її Універсалів. Вони стали віхами, що знаменують кроки української нації до власної державності: від декларування намірів запровадження широкої національно-територіальної автономії у федеративній демократичній Російській республіці – до проголошення Української Народної Республіки самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на популярні соціалістичні гасла – до перетворення на державну політику засад справжнього народоправства і соціальних гарантій трудящому люду. Висуваючи гасла, які багато в чому нагадували положення

платформи РСДРП(б), лідери українських соціалістичних партій усе ж дистанціювалися від радикалізму більшовиків, віддавали перевагу поступальним, реформістським методам досягнення поставленої мети.

Сили ж, що гуртувалися навколо РСДРП(б), їх місцевих організацій, прагнули досягти власної мети, оголосивши в грудні 1917 р. на українських землях альтернативну – інтернаціонально-радянську державність, почали боротьбу за становлення Української Соціалістичної Радянської Республіки, за повалення УНР²³¹.

Захопивши в листопаді 1917 р. державну владу в Росії, більшовики взяли курс на придушення національно-визвольних рухів неросійських народів, повалення місцевих урядів і поширення свого панування на так звані національні окраїни колишньої Російської імперії. При цьому вони вдало маскували свою політику гаслами пролетарського інтернаціоналізму й світової революції. Тричі російський раднарком намагався силою утвердити свою владу в Україні. Перша така спроба була здійснена наприкінці 1917 – на початку 1918 рр., друга – наприкінці 1918 – початку 1919 рр. і, нарешті, остання, третя, яка завершилася встановленням в Україні більшовицько-радянського режиму, – наприкінці 1919 – початку 1920 рр.

Керівництво РКП(б) і РСФРР прагнуло захопити Україну не лише з метою повернення імперської спадщини, а й щоб використати її ресурси для експорту революції в інші країни. Не випадково в доповіді, виголошеній на II з'їзді КП(б)У в жовтні 1918 р. в Москві, відомий більшовицький діяч К. Радек наголошував: «Україна... набуває вирішального значення для нашої радянської політики в справі перенесення революційної пожежі з Росії далі на південь і захід»²³².

Проте й суто економічні питання також турбували більшовицьких лідерів. Зокрема, Л. Троцький, посилаючи наприкінці 1919 р. в Україну спеціальних партійних агітаторів, так повчав останніх: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами»²³³.

Тим часом Центральна Рада виявилася нездатною реалізувати на практиці оголошену стратегію і тактику, її керівники, ідеалізую-

чи федеральний устрій, намагалися зробити все, щоб перетворити колишню «тюрму народів» на оплот співдружності визволених націй, передусім, слов'янських. Що ж до власних національних домагань, українські політичні діячі прагнули виборювати їх на шляхах легітимності, часто-густо наївно будуючи стосунки з Тимчасовим урядом, а згодом з Радою Народних Комісарів на приматі демократизму, ілюзорної віри в обов'язковість і всезагальність торжества принципів демократизму і справедливості.

Така політика зумовила цілу низку прикрих прорахунків, зокрема, у питанні про збройний захист надбань революції. Центральна Рада виявилася неспроможною спрямувати визвольну енергію і революційний потенціал мас у бажане русло, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил. Військова поразка у боротьбі з більшовиками, Радянською Росією і розгін Центральної Ради запрошеними в Україну австро-німецькими окупантами стали гіркою розплатою за недалекоглядний курс. На сім з половиною місяців в Україні встановилася влада гетьмана П. Скоропадського, яка спиралася на багнети інтервентів.

Позбавлений унаслідок революції в Німеччині і розпаду Австро-Угорщини підтримки окупаційних військ, гетьманат впав під ударами повстанського війська. На середину грудня 1918 р. було відновлено Українську Народну Республіку і зроблено нову спробу продовжити процес демократичних перетворень, започаткованих у 1917 р.

На внутрішній нестабільності державницького життя УНР згубно позначилося суперництво в національно-визвольному русі, у його керівництві. Українська Радянська Соціалістична Республіка під керівництвом більшовиків, як альтернативна національній за суттю і формою державності, дедалі виявляла свої чималі внутрішні потенції, сконсолідувала ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими радянськими республіками в єдиний воєнно-політичний союз, дістала незаперечні переваги та завдала УНР нищівних ударів. Нічим не змогли зарадити ані антантівські сили в 1919 р., що зробили основну ставку на російську армію А. Денікіна, ані поляки в 1920 р., що мали за спиною ту ж таки Антанту.

Розглядаючи революційний процес в Україні, не можна не згадати і про такий соціально-історичний феномен, як махновщина. Очолюючи протягом 1917–1921 рр. селянські маси Півдня України, Н. Махно воював практично з усіма владами та режимами, які існували на той суворий час. Ведучи боротьбу проти військ Каледіна, Центральної Ради, Скоропадського, Петлюри, Денікіна, Врангеля, австро-німецьких та антантівських інтервентів самостійно або на боці радянської влади, він відіграв значну роль у громадянській війні. Нестор Махно, якого в народі шанобливо називали «батьком», був справжнім ватажком селян і стійко відстоював їхні інтереси. Його можна сміливо назвати Разіним або Пугачовим ХХ століття. Махно, як ніхто інший, відчував настрої селянських мас, щоразу повертаючи зброю проти тих, хто становив найбільшу загрозу селянину²³⁴.

Безкомпромісна боротьба з білими, союзи з червоними свідчили про те, що махновське повстанство цілком ототожнювало себе з революцією. Останнє твердження можна також прослідкувати на своєрідній махновській ідеології. Вона, як і ідеологія повстанства загалом, досить проста і відбита в гаслах, під якими воювали махновці. Нагадаймо окремі з них: «За експлуатованих проти експлуаторів!», «Геть білогвардійську сволоту!», «За вільні ради!», «Геть комуни!», «За ради без комуністів!». Активно виступивши проти політики «воєнного комунізму», махновці цілком лояльно ставилися до інституту радянської влади, виявляючи свою незгоду лише з її більшовицьким трактуванням. Для повстанців ради були повнокровними і повноправними представницькими органами місцевого самоврядування з широкими повноваженнями і лише частковим делегуванням окремих функцій вищим державним установам; для більшовиків вони стали органами диктатури пролетаріату, безпосередніми провідниками політичної волі центру.

Послідовно відстоюючи інтереси селянина-виробника, махновщина не змогла знайти свого місця у створеній більшовиками системі «диктатури пролетаріату». Ядро махновського повстанського руху безперечно володіло окремими елементами політичної культури, що й підняло його на особливу висоту. Певна кількість махновців належала до різних політичних партій і течій, у тому числі більшовиків, лівих есерів та анархістів. Проте вплив

анархізму на повстанський рух у радянській історіографії невинувато перебільшений. Навіть у махновському керівному ядрі не було однозначного ставлення до анархізму. Махно на різних етапах то наближав до себе ідейних анархістів, використовуючи їх як культурну силу, то віддаляв. Не ототожнювали себе з махновщиною і анархісти.

Махно уособлював тип народного вождя, народженого вибухом селянської стихії. «Батько» ніколи не виділяв себе з селянського середовища, і тут, певно, прихований секрет його популярності. Для селян він був простий, доступний і зрозумілий. Бентежний, імпульсивний, кмітливий по-селянськи. Одночасно і тиран, і раб стихії, яка винесла його на гребінь слави, він увібрав у себе всі характерні риси повстанця. Його особистість безумовно наклала певний відбиток на характер руху. Та не настільки, щоб вважати Махна одноосібним диктатором. Диктатура у махновщині – нонсенс, викликаний нерозумінням суті повстанства. Слово «батька» було вагомим, але не єдиним і не завжди вирішальним²³⁵.

Махновщина, таким чином, стала цивілізаційною відповіддю українського селянства на суворі виклики часу. Збуджені революцією, маси однозначно не бажали повернення старих порядків, але так само негативно ставилися до спроб більшовицької влади накинути їм свої. Махно став на чолі повстання тому, що зумів вловити й трансформувати в дію настрої українського селянства. Він був переконаний, що пробуджена революцією народна стихія, врешті-решт, виведе Україну на нові цивілізаційні обрії. У передмові до своїх спогадів, що вийшли друком у Парижі 1929 р., він з цього приводу зазначав: «Об одном лишь приходится пожалеть мне, выпуская этот очерк в свет: это – что он выходит не на Украине и не на украинском языке. Культурно украинский народ шаг за шагом идет к полному определению своего индивидуального своеобразия, и это было бы важно.

Но в том, что я не могу издать своих записок на языке своего народа, вина не моя, а тех условий, в которых я нахожусь»²³⁶.

Українська національно-демократична революція 1917–1920 рр. завершилася поразкою. Перемогли започатковані більшовиками процеси соціальної перебудови суспільства, в яких національним аспектам відводилася другорядна роль. Однак, як справедливо зазначає В. Солдатенко, не досягши своєї мети, Українська

революція започаткувала формування модерної політичної нації, відродила традицію державності, перевела у практичну площину ідею соборності.

Тим часом Радянська Україна ввійшла до складу створеного в 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних Республік і досить швидко втратила реальний суверенітет²³⁷.

«Яким же способом була радянська влада встановлена в Україні? – запитує І. Лисяк-Рудницький. І сам дає, на наш погляд, слушну відповідь. – Вона була насильно накинена Україні ззовні, з Московщини; однак – і це дуже важливо – це сталося під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Понаднаціональна ідея світової революції служила ідейним прикриттям для російської інтервенції. Советський режим мав в Україні всі ознаки чужинецької окупації, що її супроводжали грабінницькі реквізиції, розгром українського освітньо-культурного життя та обсадження державного апарату чужими елементами, що або наплили з Московщини, або склалися з місцевих росіян, русифікованих жидів і українців»²³⁸. Отже, Переяславський процес за радянської влади продовжився за встановлення нового ідеологічного і політичного підґрунтя.

Метою більшовиків було створення сильної централізованої держави, яка б у нових умовах відродила Російську імперію й зробила її ще могутнішою, тобто вони були послідовними прибічниками Переяславського процесу. «Ленин был революционер до мозга костей именно потому, что всю жизнь исповедовал и защищал целостное, тоталитарное мирозерцание, не допускал никаких нарушений этой целостности, – зазначав з цього приводу відомий російський філософ М. Бердяєв. – Отсюда же непонятная на первый взгляд страстность и яростность, с которой он борется против малейших отклонений от того, в чем он видел марксистскую ортодоксию. Он требует ортодоксальных, согласных с тоталитарностью мировоззрения, т.е. революционных, взглядов на познание, на материю, на диалектику и т.п. от всякого, кто себя считает марксистом, кто хочет служить делу социальной революции... Для Ленина марксизм есть прежде всего учение о диктатуре пролетариата. Большевики же считали невозможной диктатуру пролетариата в сельскохозяйственной, крестьянской стране. Большевики хотели быть демократами, хотели опираться на большинство. Ленин не демократ, он утверждает не

принцип большинства, а принцип подобранного меньшинства... Он строил план революции и революционного захвата власти, совсем не опираясь на развитие сознания огромных масс рабочих и на объективный экономический процесс. Диктатура вытекала из всего миросозерцания Ленина. Он даже строил своё миросозерцание в применении к диктатуре...

Целью Ленина, которую он преследовал с необычайной последовательностью, было создание сильной партии, представляющей хорошо организованное и железно-дисциплинированное меньшинство, опирающееся на цельное революционно-марксистское миросозерцание. Партия должна иметь доктрину, в которой ничего нельзя изменить, и она должна готовить диктатуру над всей полнотой жизни. Сама организация партии, крайне централизованная, была уже диктатурой в малых размерах, каждый член партии был подчинен этой диктатуре центра. Большевицкая партия, которую в течение многих лет создавал Ленин, должна была дать образец грядущей организации всей России. И Россия действительно была организована по образцу организации большевицкой партии. Вся Россия, весь русский народ (а також і всі інші народи, в тому числі й український, які увійшли до складу нової імперії. – *Авт.*) оказался подчиненным не только диктатуре коммунистической партии, ее центральному органу, но и доктрине коммунистического диктатора в своей мысли и своей совести. Ленин отрицал свободу внутри партии, и это отрицание свободы было перенесено на всю Россию. Это и есть диктатура миросозерцания, которую готовил Ленин. Ленин мог это сделать только потому, что он соединял в себе две традиции – традицию русской революционной интеллигенции в ее наиболее максималистических течениях и традицию русской исторической власти в ее наиболее деспотических проявлениях... Соединив в себе две традиции, которые находились в XIX веке в смертельной вражде и борьбе, Ленин мог начертать план организации коммунистического государства и осуществить его. Как это парадоксально не звучит, но большевизм есть третье явление русской великодержавности, русского империализма, – первым явлением было московское царство, вторым явлением петровская империя. Большевизм – за сильное, централизованное государство. Произошло соединение воли к социальной правде с волей к государственному могуществу

и вторая воля оказалась сильнее... Но организовать власть, подчинить себе рабоче-крестьянские массы нельзя одной силой оружия, чистым насилием. Нужна целостная доктрина, целостное миросозерцание, нужны скрепляющие символы. В Московском царстве и в империи народ держался единством религиозных верований (Згадаймо класичну формулу: «православ'я–самодержавство–народність». – *Авт.*). Новая единая вера для народных масс должна быть выражена в элементарных символах. По-русски трансформированный марксизм оказался для этого вполне пригодным»²³⁹.

Мислитель пояснює, чому саме на теренах Російської імперії тоталітарні ідеї більшовиків заволоділи свідомістю мас. «Уже война (Перша світова. – *Авт.*) выработала новый душевный тип, – пише він, – тип, способный переносить военные методы на устройство жизни, готовый практиковать методическое насилие, властолюбивый и поклоняющийся силе. Это – мировое явление, одинаково обнаружившееся в коммунизме и фашизме. В России появился новый антропологический тип, новое выражение лиц... В новом коммунистическом типе мотивы силы и власти вытеснили старые мотивы правдолюбия и сострадательности. В этом типе выработалась жесткость, переходящая в жестокость. Этот новый душевный тип оказался очень благоприятным плану Ленина, он стал материалом организации коммунистической партии, он стал властвовать над огромной страной. Новый душевный тип, призванный к господству в революции, поставляется из рабоче-крестьянской среды, он прошел через дисциплину военную и партийную. Новые люди, пришедшие снизу, были чужды традициям русской культуры, их отцы и деды были безграмотны, лишены всякой культуры и жили исключительно верой. Этим людям свойственно было *ressentiment* по отношению к людям старой культуры, которое в момент торжества перешло в чувство мести... Ленин не мог бы осуществить своего плана революции и захвата власти без переворота в душе народа. Переворот этот был так велик, что народ, живший иррациональными верованиями и покорный иррациональной судьбе, вдруг почти помешался на рационализации всей жизни, поверил в возможность рационализации без всякого остатка, поверил в машину вместо Бога»²⁴⁰.

Таким чином, в СРСР законом життя стала трансформована імперська доктрина, в якій «самодержавство» перетворилося на партійну диктатуру, очолювану «вождем», «православ'я» – у нову «релігію» – догматичний марксизм більшовицького типу, додержання постулатів якого забезпечувалося з жорстокістю, що перевершувала жахи середньовічної інквізиції, а «народність» – у інтернаціоналізм, кінцевою метою якого теоретики нового ладу бачили зникнення націй і утворення єдиного «радянського народу». «Народність», таким чином, стала тим універсальним чинником, який виправдовував застосування будь-яких засобів примусу і терору. Мовляв, усе це робиться для блага народу. Звичайно, це був цивілізаційний катаклізм величезного масштабу. Український народ змушений був узяти участь у найграндіознішому соціальному експерименті в історії людства.

Як відомо, національна політика для більшовиків завжди була справою другорядною, вона цілковито підпорядковувалась їхнім стратегічним цілям, ідеї світової пролетарської революції, єднання світового пролетаріату, побудові нового суспільства. Недарма навіть призначений з Москви головою Раднаркому України, болгарин за національністю, Х. Раковський на XII з'їзді РКП(б) змушений був констатувати, що вся національна політика партії, пов'язана зі створенням УСРР, розглядалася більшовиками України, а ще більше Росії, як стратегічна дипломатична гра (за що його того ж року зняли з цієї посади). До неї були залучені й національні меншини як протиположна українським визвольним змаганням та самостійницькому руху. Одним з фрагментів цієї гри стала політика коренізації, в ході якої ставилася мета схилити українців і національні меншини на бік радянської влади, заручитись їх підтримкою для утвердження тоталітарної системи.

У програмі коренізації національним меншинам відводилася роль своєрідної ілюзії, безперспективності якої, як і самої політики коренізації, була зумовлена стратегією більшовиків на злиття націй. Тим не менше, сам факт такої політики цілком слушно розглядається в об'єктивній історіографії як реальний шанс національних меншин на здобуття політико-правових гарантій для задоволення своїх національно-культурних потреб. Водночас, титульні нації союзних республік отримали можливість включити могутній механізм мовно-культурного відродження²⁴¹.

Політика «коренізації», як справедливо зазначає Ю. Шаповал, значно вплинула на розвиток неросійських народів тодішнього СРСР, зокрема, українського, оскільки на практиці вона означала дерусифікацію. Незважаючи на те, що «українізація» була неоднозначним і доволі специфічним явищем, вона була схвально сприйнята представниками інтелігенції, насамперед тими з них, які прагнули навіть у рамках бутафорської радянської державності підтримувати і зберігати національні традиції. Звичайно, не варто переоцінювати наслідки «українізації», але не слід водночас ігнорувати її цивілізаційні здобутки, до яких можна віднести розквіт мистецтв, особливо літератури, театру, музики, кінематографу, поширення письменності та розвиток освіти всіх рівнів, утворення профільних установ з вивченням гуманітарних, природничих та технічних наук²⁴².

Показовою, на наш погляд, є оцінка тієї доби американським професором Г. Грабовичем: «З багатьох джерел видно, що в очах широкої публіки такі інституції, як Українська академія наук, набули надзвичайно високого авторитету. Таке ставлення до гуманістики могло в принципі стати парадигмою національного відродження в цілому, бо ж тогочасний гуманістичний дискурс, хоч і перевантажений авторитарною, волонтаристською риторикою, міг бути (принаймні за своєю зовнішньою формою) дискурсом хай не відкритого, а все ж нетоталітарного суспільства. Попри всі труднощі цієї доби, ми бачимо в ній справжнє громадянське суспільство (інша річ в, советській державі воно не мало жодного шансу на виживання), – суспільство, засноване на справді патріотичному, україноцентричному консенсусі, де формальна ідеологія підпорядкована широкому усвідомленню національних завдань...»²⁴³.

Звичайно, картина, намальована Г. Грабовичем, видається дещо ідеалістичною. Ось що писав у своєму щоденнику за 1926 р. віце-президент ВУАН С. Єфремов: «Громадські з'їзди (йдеться про з'їзд Головнауки. – *Авт.*) ніколи, доки моя пам'ять сягає, не відбувалися з такими настроями, як тепер. Навіть до 1904 р., не кажучи вже про весь період після 1905 р., коли ми вже навчилися були говорити мовою мужів і громадян. І от тепер, за «комуністичного ладу», все це забуто, люди розучилися говорити одверто й сміливо, харамаркують по-старечому й дивуються чеховським афоризмам. Коли б ми не бачили інших наслідків сучасного

режиму, а тільки оце загальне на всіх язиках мовчання та хвалу та горлання партійних нахаб, то вже з одного цього можна б справедливо скласти ціну нашому комунізмові»²⁴⁴. Отже, до «громадянського суспільства», про яке згадує Г. Грабович, Україні було дуже і дуже далеко.

Як би там не було, а політика українізації дозволила мільйонам українців відчутися членами «уявленого суспільства» – нації. А звідси виникла потреба захищати свої національні інтереси. З'явилися умови для виникнення національної еліти – навіть кадри, надіслані Москвою (згадаймо того ж Х. Раковського), не говорячи вже про місцевих функціонерів (В. Чубар, М. Скрипник тощо), почали мислити не тільки більшовицькими, а й національними категоріями. Той же Єфремов занотував у щоденнику 9 травня 1925 р.: «На всесоюзній конференції в Москві вийшов, кажуть, конфлікт поміж комуністами-централістами та комуністами-сепаратистами. У цих ватажком був... Чубар! Окраїнні республіки напали на Москву за те, що вона собі забирає лев'ячу частку всього, а іншим кидає свої лише недогризки. Коли хтось з москвичів сказав, що так і буде, то Чубар запропонував: «Ну, що ж – тоді нам лишається одгородитись кордоном, завести власний бюджет і монету, щоб не залежати од вас». «Чим же ви одріжняєтесь од Петлюри?» – вигукнув обурено хтось із централістів. Життя і з комуністів робить самостійників»²⁴⁵. Цього в Кремлі терпіти не могли.

Після того, як Сталін переміг усіх своїх суперників, покінчив з новою економічною політикою і розпочав форсоване насадження директивної економіки, яка відповідала політичному режимові, Україна зазнала жахливих репресій. Апофеозом сталінського «реформування» стала колективізація села, за рахунок якого здійснювалася індустріалізація. В основу цієї політики була покладена грабіжницька концепція «первісного соціалістичного нагромадження». Згідно з нею, СРСР повинен був у найкоротші терміни «пройти період первісного нагромадження, дуже щедро черпаючи із джерел досоціалістичних форм господарювання... Завдання соціалістичного господарювання не в тому, щоб брати з дрібнобуржуазних виробників менше, ніж брав капіталізм, а в тому, щоб брати ще більше»²⁴⁶. В українського селянина, керуючись цією політикою, більшовицький режим взяв усе...

«Факти свідчать, – зазначає С. Кульчицький, – що Україна перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Щоб перетворити українських селян-власників на колгоспників, було застосовано не тільки експропріацію заможного прошарку села, як повсюди в СРСР, а й терор голодом – конфіскацію всіх без винятку продовольчих запасів, нагромаджуваних у кожній селянській садибі до нового врожаю. «Натуральні штрафи», як їх було названо у відповідних директивних документах, стали карою за те, що заготівельні бригади не знайшли хліба у «боржників». Внаслідок цього голод, від якого в 1932–1933 рр. потерпало багато місць країни, переріс у двох регіонах – Україні та на Кубані – у страхітливий голодомор»²⁴⁷.

Член-кор. НАН України В. Солдатенко має рацію, зазначаючи: «Кількість жертв (демографічних втрат), хоч як це гірко, встановити бодай наближено, навіть з допустимою похибкою (хоч це звучить украй цинічно, по-блюзнірському), скажімо, у сотню тисяч – нереально»²⁴⁸. Публіцисти – нефахівці як в Україні, так і за кордоном – оперують цифрами 7–10 і навіть 13 млн загиблих від голоду. Звичайно, це перебільшення. Кваліфіковані західні дослідники проблеми «демографічних катастроф 30-х років» вважають, що в той період в СРСР від голоду загинуло 2–4 млн чоловік. Російський історик Р. Медведєв припускає, що в країні від голоду загинуло 6 млн чоловік. На нашу думку, найбільш близькі до істини автори фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні», які вважають, що на селі 1932 р. загинуло не менше 150 тис. осіб, а кількість тих, хто помер голодною смертю 1933 р., становить 3–3,5 млн осіб. Ці втрати на порядок вищі, ніж в інших місцевостях Радянського Союзу, що постраждали від голоду 1933 р.²⁴⁹.

Та якою б не була остаточна цифра жертв більшовицького соціального експерименту в тогочасній Україні, доводиться констатувати одне: в республіці практично повністю було репресоване або знищене покоління людей, які брали участь в Українській революції, з яких мала постати її нова політична еліта. Голодомор став для українського народу цивілізаційною катастрофою, наслідки якої відчуваються й дотепер.

Такими самими цивілізаційними катастрофами стали для України сталінські репресії та Друга світова війна. Жертвами

гітлерівського терору стали близько 4 млн жителів республіки, 1 366 тис. радянських військовополонених з таборів, розташованих на території України, 2,4 млн молоді, силоміць вивезеної на примусові роботи до Німеччини.

Величезним був внесок українців у перемогу над ворогом на фронті і в тилу. В лавах Радянської армії воювали 6 млн наших земляків (кожний другий з них загинув на фронті). На теренах республіки діяло близько 60 партизанських об'єднань, численні підпільні організації.

З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше половини очолювали маршали і генерали – українці за походженням. Понад 2 тис. українців стали Героями Радянського Союзу. Видатний український письменник і кінорежисер О. Довженко, який перебував під час війни на Південно-Західному фронті, мав усі підстави занотувати у своєму щоденнику: навколо України «точиться добра половина світової війни»²⁵⁰.

У той же час, упродовж війни та в перші повоєнні роки на західноукраїнських землях діяли антирадянські збройні формування Української повстанської армії (УПА). Збройно-політичне протистояння між радянською владою і національно-повстанським рухом у повоєнний період за своєю суттю було унікальним цивілізаційним явищем. Українські повстанці вперше після громадянської війни кинули такий масштабний виклик могутній радянській тоталітарній владі, кілька років боролися за незалежну соборну державу. Це був непримиренний цивілізаційний конфлікт тоталітаризму з рухом за вільне життя у власній державі. Намагаючись силоміць встановити на західноукраїнських землях порядок сталінської імперії, більшовики спровокували зіткнення двох гілок українського народу – західної та східної, на довгі роки поселили в них взаємну недовіру і відчуженість. Як образно зазначав О. Довженко, «у тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році воз'єдналась Україна Східна і Західна... Обнялися, зітхнули, притиснулися одна до одної й... не зійшлися. Розімкнулись обійми, радість поступилася місцем ненависті, непевність – сумніву, сумнів змінився здивуванням, здивування – розчаруванням, а потім гнівом і обуренням... Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про

возз'єднання наших народів і про все, що з цього вийшло, що говорили і говорять, кому влетіло. І як народ український фактично був тут ні при чім»²⁵¹.

Як справедливо зазначає Л. Нагорна, тоталітарна влада в СРСР будувалася на суцільній уніфікації соціуму, монополізмі у політичній, ідеологічній, культурній сферах. Схема боротьби добра зі злом була доведена до абсурду – все «не наше» оголошувалося ворожим. Вихована у тоталітарному цивілізаційному полі людина легко мирилася із проникненням у всі пори суспільства духу «надзвичайщини», погоджувалася із будь-якими культами, вороже зустрічала інакомислення, призвичаїлася до репресій. Своєрідна жертвовність, уповання на «соціальні чудеса» уживалися в її свідомості з сакралізацією влади, зі звичкою коритися будь-яким розпорядженням «згори».

На цій основі виник цивілізаційний феномен «тоталітарної людини» – з особливим, властивим лише їй комплексом атрибутів і параметрів свідомості, відмітних рис, установок, стереотипів поведінки, морально-етичних і ціннісних орієнтацій. Система використовувала дифузний стан суспільної свідомості, її надлом для підпорядкування людини раціонально-утопічному началу, втіленням якого виступала держава. Будь-які її дії і ціннісні орієнтації розглядалися під кутом зору лояльності до влади й були підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього випливали.

Зовні політична культура тоталітарної доби в СРСР мала вигляд гомогенної. Видимість культурної, релігійної і навіть етнонаціональної гомогенності створювалася зруйнуванням традиційної соціальної стратифікації, рішучим викоріненням інакомислення, репресіями проти широких верств інтелігенції. Заперечуючи релігію, оголосивши її «опіумом для народу», більшовизм замінив її чимось на зразок релігійного фундаменталізму з властивою останньому нетерпимістю, фанатизмом, схильністю до зовнішньої обрядовості. Офіційна ідеологія пропагувала зречення людини від особистих інтересів на користь державних. Участь у масових заходах та виборах мала характер своєрідної літургії або політичного спектаклю.

Як теократична у своїй основі система поглядів, більшовицький тоталітаризм постійно потребував підтвердження своєї

«єдиноправильності», а тому приділяв велику увагу «перекроюванню» минулого. Схема історичного процесу вироблялася і затверджувалася на найвищих шаблонах партійного керівництва. Але головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він виступав не тільки як інструмент залякування і розправ, але і як засіб створення специфічної атмосфери «воєнного табору», де найменше відхилення від загальноприйнятих догм каралося як злочин. Комплекс «оборонної» свідомості і абсолютизація насильства призвели до поставлення на конвейсер навіть процесу фізичного знищення тих, кого режим вважав не досить лояльним і тому небезпечним для себе. Масовий терор став рутиною, звичайною справою, якою була, скажімо, колективізація чи «культурна революція». Наслідком став своєрідний «державний геноцид»²⁵².

У пострадянській науково-публіцистичній літературі дедалі частіше вживається термін «радянська цивілізація». Один з його пропагандистів, відомий російський публіцист С. Кара-Мурза видав у 2004 р. досить об'ємну монографію «Советская цивилизация»²⁵³. В ній автор, слушно критикуючи методи, за допомогою яких у Російській Федерації відбувалося первісне накопичення капіталу, нищилися соціальні здобутки громадян, апологетизує «переваги» соціалістичного способу життя, який, мовляв, приніс щастя більшості населення СРСР. Вдаючись до механічного переліку досягнень радянської науки і техніки, прав громадян на безкоштовну освіту, працю, медичне обслуговування, інші соціальні здобутки, він наполягає на тому, що соціальний експеримент більшовиків призвів до появи нової світової цивілізації.

На нашу думку, якщо говорити про «цивілізацію» в Радянському Союзі, то, умовно, до неї можна віднести лише «брежнєвський період». Адже у ленінські та сталінські часи йшла руйнація цивілізації старої, винищувалися цілі класи населення, країна перебувала у перманентному стані війни як із зовнішніми ворогами, так і з власним народом. За Хрущова намітилася певна стабілізація, яка плавно перейшла у т. зв. «застій». Він і був уособленням «радянської цивілізації», бо у часи Горбачова почався її розклад і занепад.

Розмірковуючи на цю тему, Ю. Павленко зазначав, що розуміння цивілізаційної структури сучасного людства та нашої власної цивілізаційної ідентичності передбачає відповідь на

запитання: чи було створено в СРСР нову цивілізацію? Відповідаючи на нього, він нагадує: ми добре пам'ятаємо офіційну тезу радянських часів, «радянський народ – нова історична спільність». Обидві її складові, а вона в цілому і поготів, безпідставні.

По-перше, безглуздо було казати про «радянський народ» як народ у власному розуміння цього слова, коли народами залишалися узбеки, естонці, українці, башкири, інші. По-друге, та історична спільність, що до певної міри склалася в межах СРСР, не була такою вже новою, її ознакою вважалася, перш за все, належність до величезного державного утворення (неоімперського типу), з наявністю в його підданих відповідної («радянської») надетнічної самосвідомості. У «радянського народу» було значною мірою спільне економічне, соціальне та, до певної міри, культурне життя, панування офіційної комуністичної ідеології та загальнозрозумілої російської мови, мови в якомусь сенсі сакральної – такої, якою написані тексти В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Брежнєва та офіційні партійні документи.

Багато в чому подібні надетнічні спільності історія вже знала. Майже всім наведеним ознакам відповідали Візантійська імперія, Арабський халіфат, імперії Китаю, починаючи з часів Хань. В усіх трьох випадках бачимо поліетнічну (багатонаціональну) державу імперського типу, певний рівень соціально-економічної й культурної інтеграції, офіційну ідеологію (православ'я, сунітський іслам, конфуціанство) та пануючу мову, якою укладалися сакральні тексти та видавалися державні укази й спілкувалася провідна політична й соціокультурна верства. Аналогічні тенденції, хоча й менш виразно (через політеїзм та греко-латинський мовний дуалізм) спостерігаємо і в Римській імперії.

Подібне бачимо й у США (макродержавна потуга з інтегрованим політичним, соціально-економічним і культурним життям, поліетнічним і багаторасовим складом, офіційною ідеологією, в чомусь не менш жорсткою, ніж радянсько-комуністична, і мовою).

Отже, враховуючи стадійні та соціокультурні особливості названих спільнот, можемо стверджувати типологічну подібність до них надетнічної спільності, що утворилася в СРСР. А оскільки Візантія, Арабський халіфат і конфуціанські імперії Китаю з залученими до їх силового поля периферійними народами і державами становили певні цивілізації (Східнохристиянську,

Мусульманську, Китайсько-Східноазійську), то може скластися враження, що і СРСР репрезентував власне цивілізаційну спільність.

Проте, при глибшому погляді, такий висновок прийнятним бути не може. Річ у тім, що будь-яка справжня цивілізація ґрунтується на певних загальноцивілізаційних архетипах і базових цінностях (етичних, естетичних, інтелектуальних, сакральних), на власному, спільному і органічному, природному для її представників ідейно-ціннісно-мотиваційному підґрунті. Саме це, а не військово-політична могутність наддержави, утримує цивілізаційну спільність навіть тоді, коли імперська система розпадається й гине (прикладів достатньо дає історія Східнохристиянського, Мусульманського чи Китайсько-Східноазійського світів). Утім, СРСР такого духовного підґрунтя, попри всі зусилля офіційної пропаганди, не мав і мати не міг. Не міг тому, що комуністична ідеологія не відповідала (а через свою матеріалістично-атеїстичну природу не могла відповісти) на головні смисложиттєві, екзистенційні питання людського буття, її відповіді не здатні були задовольнити глибинні духовні запити, а отже, вона не могла запропонувати дієві ідейно-ціннісно-мотиваційні підстави людською життя.

Радянський Союз, як і попередні на просторах Євразії Російська імперія, наддержави Чингісхана і його нащадків, Тюркський каганат тощо, не був окремою цивілізацією через брак власного ідейно-ціннісно-мотиваційного, релігійно-духовного підґрунтя. СРСР охоплював частини різних цивілізаційних систем, прагнучи нівелювати їх викорінюванням наявних у них такого роду основ і насадженням власних квазіцивілізаційних цінностей. У негативній частині цей проект значною мірою вдався. Якщо духовні підстави життя народів СРСР і не були цілком знищені, то принаймні зазнали значних втрат і найсильнішої руйнації. Але штучні цінності комуністичній ідеології не поталанило нав'язати жодному народові. Комунізм виявився не тільки деструктивним щодо традиційних цивілізаційних цінностей, а й неспроможним створити нові²⁵⁴.

Мало того, що радянські республіки перебували на різних щаблях суспільно-політичного розвитку – пересічний громадянин СРСР мав дуже слабке уявлення про культуру й побут інших народів радянської імперії. Єдине, що якоюсь мірою могло слугувати об'єднуючою ланкою, була російська мова, яку вивчали

в школах усіх республік. Але й тут бажане видавалося за дійсне, бо в Середньоазіатських, Закавказьких республіках та Прибалтиці і російську мову населення знало погано. Все трималося на партійній вертикалі, яка з року в рік ставала все абсурднішою, а отже, нежиттєздатною.

«Новий курс» щодо України було започатковано з приходом до влади в СРСР М. Хрущова, який у передвоєнні й повоєнні роки обіймав найвищі посади в республіці. З України було відкликано останнього сталінського емісара Л. Мельникова. Першим секретарем ЦК КПУ став О. Кириченко (червень 1953 р.). Відтоді й до розпаду СРСР республіку очолювали лише місцеві кадри (українці становили переважну більшість й у партійному керівництві обласного, міського та районного рівнів, обіймали ключові посади в уряді республіки). Це привело до об'єктивного процесу формування національної політичної еліти, яка почала усвідомлювати власні й народні інтереси та поступово навчилася їх захищати.

Звичайно, еліта ця була досить своєрідною, що пояснюється як способом її формування, так і умовами функціонування. Вона не мала можливості ані на крок відступити від партійних догматів або бодай подумки не виконати наказу старшого за рангом «партайгеноссе». Що ж стосується М. Хрущова, то опора на місцеві кадри була йому потрібна для заміни на всіх поверхах партійної та господарської ієрархії представників сталінської «гвардії». Як привід для усунення останніх з постів все частіше використовувалося звинувачення в порушенні «ленінських принципів національної політики».

Як справедливо зазначає І. Лисяк-Рудницький, «можна догадуватись, що інтенсивніша участь українців у партійному й державному апараті спричинилася до ослаблення масового протиукраїнського терору. Незважаючи на те, що пропагандивні кампанії проти т.зв. «буржуазного націоналізму» не припиняються, не було в останніх роках повторення тих масакр, що ними так трагічно позначилися в історії України 1930-ті роки. Гідно уваги, що різні письменники, учені й інші культурні робітники, що їм ще недавно робили прилюдні закиди в «націоналістичному ухилі», могли викрутитися «самокритикою» й залишатися при житті, а

навіть на своїх попередніх становищах... Бачимо теж деякі концесії в області культури, що між ними можна відмітити такі: збільшення ролі української мови у шкільництві, зокрема вищому; подібне явище, мабуть, теж в адміністративній практиці; пожвавлення видавничого руху українською мовою; поширення діяльності Академії наук УРСР не тільки у природничо-технічних, але наново також у суспільно-гуманістичних дисциплінах».

Велику увагу політолог приділив і факту передачі 19 лютого 1954 р. Кримської області зі складу Російської РФСР до складу Української РСР. Розвиваючи цю тему, він наголошував, що «геополітичні й економічні чинники обумовлюють органічну приналежність Кримського півострова до українського материка. Україна має історичні й етнічні права на цю територію, позаяк її розвиток від найдавніших часів відбувався у тісному зв'язку з життям українських земель, а серед її строкатого населення українці творили, поруч з татарами, автохтонне ядро. Хоч українці були в Криму тільки меншиною, проте його політичне значення для України більше, ніж деяких теренів, що мають, або мали в недавньому минулому, український етнічний характер. Наприклад, можна собі легко уявити існування самостійної української держави без західних окраїн – Пряшівщини, Лемківщини, Посяння, Холмщини. Проте українська державність немислима без Криму»²⁵⁵.

Таким чином, окрім вирішення суто господарських питань, актом передачі Криму до складу України Москва сподівалася ще сильніше прив'язати її до себе, підживити Переяславський процес. Наскільки щирим «дарунком» виявився півострів, показали події останнього часу, коли нинішній російський диктатор Путін підступно анексував цю територію, тим самим забивши осиновий кілок у труну Переяславського договору.

На думку дослідника, Москва, передаючи Кримську область Україні, керувалася такими мотивами: «Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсоветських українців, скріплюючи у них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка в Кремлі, прямує тепер до відпруження в

російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення. Треба вважати, що українська громадськість сприйняла прилучення Криму з сатисфакцією, як задоволення давнього і справедливого українського політичного постуляту. А Москва по суті теж нічого не втратила, бо гейже ціла Україна й так перебуває під її владою. Однак, певна річ, сучасна приналежність Криму до УРСР улегшуватиме в майбутньому розв'язку кримської проблеми по лінії українських інтересів, коли б це питання, що сьогодні є внутрішньою справою Радянського Союзу, мало котрогось дня виринути на міжнародному форумі»²⁵⁶.

У цей же час офіційну концепцію історичного розвитку України було сформульовано в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)». У них цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М. Грушевським. Будь-які форми української державності, крім УРСР, не визнавалися, а Україна розглядалася фактично як частина Російської держави.

Якщо для Сталіна існував лише один «великий народ» – російський, то з прийняттям «нового курсу» йшлося вже про «два рівноправні великі народи» – російський і український. Відносно інших народів СРСР цей термін не вживався. Зі сталінських часів незмінним залишився лише постулат про те, що своїм «щастям» українці завдячують виключно «братерській дружбі й безкорисній допомозі» Росії.

Про те, яких гротескних форм набуло це формулювання, свідчить цитата з книги першого секретаря ЦК Компартії України (з 1963 по 1972 рр.) П. Шелеста «Україно наша Радянська». Книга ця, до речі, послужила формальним приводом для відкликання його з України за «національний ухил».

«Полтавська битва, – читаємо в ній, – продемонструвала силу братерської дружби українського і російського народів. Вона піднесла міжнародний авторитет Російської держави. Переможна битва врятувала український народ від загрози поневолення Польщею і Швецією»²⁵⁷. І це писалося тоді, коли загальновідомою істиною був союз І. Мазепи та запорожців зі шведами. На час Полтавської битви ще й року не минуло, як російські війська під проводом О. Меншикова, завдяки зраді, стерли з лиця землі

гетьманську столицю України – Батурина, винищивши до ноги всіх його мешканців та захисників. Та ба, навіть таке суперлояльне трактування здалося у Москві не досить переконливим.

Звичайно, помилково було б вважати, що Шелеста забрали до Москви через його літературні вправи. Петро Юхимович брав активну участь у заколоті проти Хрущова (разом з М. Підгорним та Л. Брежнєвим – також вихованцями Компартії України). Коли ж останній став першим секретарем ЦК КПРС й трішки «обжився» на новій посаді, йому здалося небезпечним «тримати» на чолі другої за всіма показниками республіки СРСР людину, схильну до політичних авантур.

Сам П. Шелеста у своїх мемуарах, як і годиться, звинувачує Л. Брежнєва в упередженому ставленні до України, а також як до нього персонально, так і до М. Підгорного (обидва входили до Президії ЦК КПРС). Почалося це, за його твердженнями, вже 1965 р. «Боячись збільшення авторитету Підгорного і великого впливу української партійної організації, Брежнєв почав різні інтриги поступово проти Підгорного. Я в усіх заходах підтримував Підгорного, оскільки бачив його розумні пропозиції», – читаємо у щоденнику Шелеста за цей рік²⁵⁸.

Для нашого дослідження, проте, не так цікаво простежити особисті стосунки найвищих представників правлячих еліт України та Радянського Союзу. Важливіше інше: «новий курс» відкрив доступ для українських функціонерів до найвищих посад у всесоюзній партійній ієрархії. Тобто московські «боги» визнали їх достойними Олімпу. Недарма часи правління Л. Брежнєва дістали назву «дніпропетровської епохи», коли на ключових посадах республіканського і союзного рівнів опинилися вихідці з дніпропетровського владного клану. Вихідець з України на чолі радянської імперії – це чи не найбільший парадокс цивілізаційного процесу на теренах СРСР.

Характеризуючи той період, І. Лисяк-Рудницький зазначає: «Ми були б дуже наївними, коли б у сучасній українській радянській бюрократії хотіли бачити затаєних «мазепинців» або хоч би навіть комуністичних націонал-ухильників у стилі 1920-х років. Ці люди – вихованці сталінської школи, що в ній вони зазнали довгого й ґрунтовного дресирування й приглушення

морального інстинкту та здібності до незалежного політичного думання. Ми не помилимося, якщо цих людей уважатимемо передусім за безоглядних кар'єристів, а в кращому випадку за добрих адміністраторів та господарників, що позбавлені широких ідейних обріїв. Правляча верства в УРСР, хоч сьогодні складається переважно з людей українського походження, з національного погляду досить індиферентна; її члени залюбки користуються російською мовою, на кожному кроці демонструють свій «всесоюзний» патріотизм і не виявляють тієї енергії в обороні національної індивідуальності своєї країни, що її при різних нагодах засвідчили комуністичні правителі «сателітних» держав (маються на увазі країни т.зв. соціалістичної співдружності. – *Авт.*). Проте скупчення крайових економічних інтересів в одну організовану спільноту сприятиме поглибленню «територіального патріотизму» (термін В. Липинського. – *Авт.*) серед верстви, що управляє Українською РСР»²⁵⁹.

Дійсно, ані М. Підгорний, ані П. Шелест, ані В. Щербицький, ані В. Івашко (останні керівники Компартії України) й гадки не мали про якусь «суверенізацію» республіки. Однак об'єктивні націотворчі процеси, цивілізаційні закони та логіка соціально-економічного розвитку УРСР проти їхньої волі все більшою мірою перетворювали Україну на справжню державу.

Система управління радянськими республіками з Москви будувалася на гарантіях адміністративних: другий секретар кожної республіки – росіянин. Росіянами мали бути голови КДБ й командувач військового округу. Однак найнадійнішою гарантією вірності республік Москві було те, що перший секретар ЦК й інші «тубільні» партійні й державні керівники, як ми вже зазначали, вірою і правдою слугували радянській владі. «Номенклатура» національних республік була віддана Москві – бо ж саме там перебував центр їх влади. Знову ж таки, національний нобілітет змушений був всіляко підкреслювати свою відданість центру, щоб мати легітимне право на будь-яку посаду в Кремлі. Росіяни, що проживали в національних республіках, не відчували себе представниками раси панів-колонізаторів, якими відчували себе англійці в Індії. В той же час, у Москві, в Політбюро, в кінці 70-х років ключові позиції перебували в руках етнічних українців. Домінуючою стала не російська, а

радянська культура. Українці в Політбюро найзатятіше проводили не українську, а радянську політику.

Українець, грузин, вірменин, казах, ставши секретарем ЦК, «дострибнувши» до вершин влади, втрачав свою національність – ставав частиною влади партії. Кожний удар по цій владі він сприймав як удар по самому собі. Це, як ми вже зазначали, ставало тією об'єктивною суперечністю, яка, з одного боку, не давала національним елітам можливості адекватно здійснювати свої функції, а з іншого – прирікала радянську владу на кінцевий крах, бо суспільства, які розвивалися за своїми цивілізаційними законами, змушували лідерів дедалі частіше порушувати кланові заповіді, а отже, руйнувати систему.

У середині 70-х років минулого століття партійні ідеологи оголосили, що в СРСР побудоване розвинуте соціалістичне суспільство. Що ж до національного будівництва, то кремлівські теоретики взяли на озброєння американську практику «плавильного казана», згідно з якою національні ознаки кожного народу мали нівелюватися й зникати. «В перехідний період від капіталізму до соціалізму, – читаємо в монографії того часу, – на основі зближення і розвитку націй і народностей в СРСР склалася в основному нова історична спільність людей – радянський народ. Політичною основою її є радянський державний лад, провідна роль робітничого класу, керованого Комуністичною партією. Економічною основою цієї спільності стала єдина загальнонародна соціалістична власність, ідеологічною основою – марксизм-ленінізм. Для радянського народу як нової історичної спільності характерні наявність загальнорадянської національної гордості, почуття територіальної єдності всіх націй і народностей, розуміння того, що національна територія є перш за все складовою територією всього радянського народу»²⁶⁰. Звичайно, це була чистої води утопія. Партійні ідеологи, з притаманним їм невіглаством, вважали, що коли вони самі є лідерами радянських республік і в той же час перебувають на чолі СРСР, то їх народи також автоматично увійдуть до «нової спільності людей». Насправді ж, цю «нову спільність» уособлювали лише самі партійні бонзи.

«Започатковуючи «перебудову», – пише В. Кафарський, – М. Горбачов, як і його попередник М. Хрущов, намагався модер-

нізувати та удосконалити існуючу радянську систему, не торкаючись при цьому її основ. Однак проголошені офіційним керівництвом свободи започаткували політичні процеси, які швидко вийшли за межі, встановлені «перебудовою». Таким чином, з політики вдосконалення існуючого ладу «перебудова» переросла у політичну революцію»²⁶¹.

На нашу думку, М. Горбачов і сам не сподівався, що його новий курс приведе до таких наслідків. Він намагався подолати системну кризу, яка охопила радянське суспільство у 60–80-х рр. минулого століття. Як зазначав відомий американський радянолог М. Маля: «Протягом цих двадцяти років криза поглиблювалася... І не тільки тому, що країною правила зашкарубла геронтократія, якій бракувало бажання для здійснення реформ. Хоча це старіння складало лише частину проблеми, воно стало логічним наслідком номенклатурної системи, а не просто фатальним збігом обставин. Фактично, більш глибоку причину «застою» слід шукати в базових структурах самої радянської системи. Кожна з цих структур – економіка, управління, ідеологія, «блок» народних демократичних держав – почала розпадатися. Усі інститути, утворені у 30-х і 40-х роках, досягли максимального потенціалу у 60-ті, і хрущовське керівництво намагалося їх зберегти»²⁶².

«Перебудова» 80-х років покликана була вивести країну з глухого кута «казарменого комунізму». Однак тут виникли несподіванки – розвиненість у радянському суспільстві соціальних зв'язків (крім власне класових) на рівні общин, корпорацій та груп, утворених часто за національною ознакою. Общинна, кланова, прихована структурна мутація поступово розривала зсередини сферу виробництва та управління. В умовах економічної ситуації, що постійно погіршувалася, після вичерпання екстенсивних можливостей розвитку соціальна напруженість почала виливатися у спалахи жорстокого насильства проти представників інших етносів. У ряді районів певні сили трансформували вияв природних національних почуттів у крайні форми національної нетерпимості і погроми.

Деформації національних суспільних відносин у СРСР стали зовнішнім виявом класових, групових і корпоративних конфліктів. Причини цього полягали насамперед у тому, що плоди госпо-

дарського життя країни, замість задоволення насущних потреб народу, тривалий час забезпечували інтереси бюрократичних та місницьких структур. Створення командно-бюрократичної системи управління, ігнорування специфічних інтересів регіонів, засилля бюрократизму спричинили затискування ініціативи й самостійності не тільки трудових колективів, а й цілих етносів. Апарат управління привласнив собі право вільного (а отже, й самовільного) розпорядження усією масою додаткової вартості, виробленої суспільством. Водночас, суспільство було позбавлене права вирішувати питання про способи та пропорції розподілу інвестиційних та споживчих фондів, зокрема, й у міжнаціональному аспекті. Соціалістична держава – і в цьому полягає іронія історії – стала сукупним експлуататором. Не тільки природи, а й людей.

У період застою керівництво СРСР виявило безпорадність у вирішенні завдань піднесення народного добробуту. Звідси – хронічний дефіцит, спекуляції, крадіжки та безпрецедентне зростання тіньової економіки – фактично підпільного капіталістичного виробництва, що супроводжувалося криміналізацією. З цієї трясовини суспільство так і не змогло вибратися. Саме на цьому ґрунті виникли локальні кліки, клани, мафієподібні організації та корумповані групи. В їхньому середовищі сформувалися власні ідеологічні настрої та уявлення, які можна було визначити як бюрократично-корпоративне місництво, що виступало під гаслом націоналізму.

В умовах наростання економічної кризи, порушення компенсаційних механізмів соціального захисту на хвилі лозунгу «рятуйся, хто як може» націоналізм почав набирати форми етнічного відчаю. За цієї ситуації етнос підносився до рангу найнадійнішого захисного середовища індивіда. Згодом на повну потужність включилися основні ідеологічні догмати націоналізму: пріоритет національних (етнічних) цінностей над особистісними; пріоритет своєї національної культури над іншими (особливо такими, які можна оголосити «денаціоналізованими», «космополітичними» та ін.); пріоритет державності над усіма іншими формами соціальної організації етносу; пріоритет національного минулого та очікуваного майбутнього над сьогодишнім «вивихом історії»; пріоритет «народної» самобутності над настановами «безкореневої» інтелектуальної еліти і т. ін.²⁶³.

М. Горбачов вважав, що запропоновані ним «відкритість», «демократизація» і «гласність» стануть тими ліками, які дозволять реанімувати колапсуючу систему. Та витягнувши ці три цеглини з фундаменту заборон, на якому стояв режим, він зненацька обрушив усю будівлю. З тоталітаризму, який і далі залишався головним інструментом здійснення владою своїх функцій, керманіч «перебудови» витяг його душу – страх пересічного громадянина перед неминучими репресіями за прояв будь-якої незгоди з офіційним курсом.

Тут слід повернутися до часів становлення радянської держави і процитувати авторів книги «Політичний терор і тероризм в Україні»: «Як більшовики утвердили свою диктатуру в селянській країні? Адже відомо, що нема більших супротивників комунізму, ніж селянство. Можна було зусиллями пропаганди заморочити його свідомість до такої міри, що воно радо вітало більшовиків і люто ненавиділо комуністів, але за будь-яких умов та пропаганда мусила спиратися на силу, на поширюваний нею страх. Тому побудований партією більшовиків апарат влади органічно включав у себе органи державної безпеки. На різних історичних етапах вони мали різні назви, але ніколи не змінювали своєї суті: охороняти та зміцнювати диктатуру і всевладдя компартійних комітетів, включно з Центральним. Останні займалися так званім радянським будівництвом і здійснювали керівництво через повсякденну управлінську роботу виконавчих комітетів рад різного рівня. Найвищою їхньою інституцією був Раднарком на чолі з В. Леніним»²⁶⁴. Це «спрацьовувало» протягом десятиліть і було зламане лише в горбачовські часи. Якщо ж додати до цього дозвіл на перші прояви ринкових відносин, яким миттєво скористалися молодші представники номенклатури (переважно комсомольські лідери), та загальне невдоволення старшої генерації партійної еліти політикою Кремля, стало ясним – Радянський Союз приречений на розпад.

Характерно, що Україна у період «перебудови» не виявляла якоїсь особливої активності щодо власної незалежності. У Грузії та Прибалтиці радикали від суверенітету виводили на вулиці тисячі людей, які ладні були добиватися державності ціною власного життя. У нас же, як слушно підкреслює В. Литвин, «брак перемін у компартійно-державному керівництві УРСР після березня 1985 р. (час

приходу до влади М. Горбачова. – *Авт.*) став однією з вагомих підстав для поширення твердження: республіка – заповідник застою»²⁶⁵.

Звичайно, це не означає того, що українці не хотіли незалежності. Сотні вітчизняних пасіонаріїв – від націонал-комуністів до відчайдушних націоналістів, багатолітніх в'язнів радянських концтаборів, які наприкінці «перебудови» вийшли з-за ґрат, – намагалися якось розколіхати, здавалося б, байдуже до змін населення. Але викликати якісь надзвичайні події їм не вдалося.

Виникає запитання: чому республіка, яка поклала на вівтар незалежності більше життів, ніж усі разом узяті «братні народи», не стала тим локомотивом, який би «переїхав» СРСР? На наш погляд, однозначної відповіді на нього немає. З одного боку, винищення цілих поколінь пасіонаріїв, трішки вищий за загальносоюзний рівень життя в УРСР не налаштував населення на кардинальні зміни. З іншого – досить високий освітній рівень українців дозволяв їм бачити те, чого не бачили експансивні грузини та флегматичні, але нетерплячі прибалти: крах СРСР – це питання часу.

Так чи інакше, але «підштовхували» падаючого колоса в Україні не дуже активно. Мабуть, у народній свідомості почали відбиватися пророчі думки П. Куліша, які він висловив у листі до В. Шенрока від 14 жовтня 1889 р.: «Самые сильные умы обнаруживали свое благотворное действие только в обществе, подготовленном постепенно и последовательно к тому, чтобы воспользоваться их силою. Вместо того, чтобы командовать запальчиво: «Ребята, вперед!», – мы сделаем больше для успехов здоровой цивилизации, становясь в ряды мужественных подвижников свободы и обрекая себя на роль скромную... Не мудрено выступить резко с проповедью общественной свободы; но всякая резкость, не поддержанная широким общественным мнением, отдалит предположенную цель и усилит оппозицию эгоистических властей... Когда... общество делается многочисленно-просвещенным, оно попросит у верховной власти того, что сознает необходимым, а в близком или далеком будущем и потребует. Так как в политике не открыто еще точных начал, то, по мнению людей опытных, первые условия успеха суть: компромисс, взаимный обмен услуг, практичность и уступки»²⁶⁶.

Саме таку «скромну» роль виконав Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, коли 24 серпня 1991 р. підписав Акт про незалежність України, незабаром підтверджений всенародним

референдумом та Біловезькими угодами. Україна напрочуд безболісно вийшла з надскладної ситуації «розлучення» зі «старшим братом», а її народ дістав можливість (хотілося б вірити, що остаточну) розбудовувати власну державність й розвивати самобутню цивілізацію.

Аналізуючи причини розпаду СРСР, не можна не помітити і «людський фактор» у його найвищому керівництві. Переяславський процес розпочинали два аристократи: російський цар Олексій Михайлович та український гетьман Богдан Хмельницький. Перервали ж його два чистокровні росіяни, вихідці з народу – М. Горбачов та Б. Єльцин, котрі з таким завзяттям тягли до себе «золоте руно» влади, що не помітили, як обвалилася вся імперська споруда. Так що нинішні російські можновладці пеняти можуть лише на своїх попередників.

У ХХ ст. українська цивілізація тричі виходила на рівень державництва. Перша спроба, коли після повалення самодержавства в Російській імперії виникла Українська Народна Республіка, яка завершилася крахом останньої й появою Української Радянської Соціалістичної Республіки у складі СРСР. Цей надзвичайно суперечливий і трагічний період новітньої історії ознаменувався, з одного боку, формальною легітимізацією українського державництва, створенням відповідного державного апарату, управлінських кадрів, завершенням процесу української соборності й утвердженням сучасних кордонів України. В надрах Радянського Союзу, попри всі історичні катаклізми, пов'язані з природою радянського режиму, завдяки логіці цивілізаційного поступу абсолютно безправна у сталінські часи Україна перетворилася в занепаді радянської імперії на могутнє постіндустріальне формування, подальший розвиток якого був несумісним з перебуванням у квазідержавному стані. Українська політична еліта, яка у післявоєнні часи тривалий період очолювала СРСР, отримала відповідну підготовку, можливості створити власну державу й утримати в ній владу. Тому після розпаду Радянського Союзу Українська держава відразу стала невід'ємним членом світового співтовариства. Третя спроба здобути державність у ХХ столітті виявилася для України вдалою. Проте проблем у молодій країні, чому ми є свідками, теж вистачає. Великою мірою вони пов'язані з особливостями Переяславського процесу в сучасних умовах.

РОЗДІЛ 7.

Путінський «русский мир» остаточно закреслює Переяслав

Україна виходила на рівень реального державотворення кілька разів. І незмінним «співучасником» цих подій виступала Росія. У випадку з розпадом СРСР слід бути вдячним їй саме за те, що її тодішні лідери своїми діями унеможливили подальше існування наддержави. Не можна не розуміти, що ситуація 1990–1991 рр. стала реальністю тільки завдяки унікальному збігові політичних обставин і чинників, серед яких конфлікт Б. Єльцина і М. Горбачова посідав не останнє місце. Тоді дуже швидко, протягом кількох тижнів, у Москві припинилося протистояння двох принципово різних державних організмів, і вона визначила свою політику щодо колишніх національних республік СРСР. Визначили свою політику щодо Москви й колишні союзні республіки. Ця політика різна від Узбекистану до України, алеєєє її основоположна складова всюди однакова – захист державного суверенітету.

Період існування унітарної держави – СРСР мав своїм наслідком заглиблення України у євразійський політичний та економічний простір, виникнення стану її всебічної залежності. Об'єктивні інтеграційні процеси в умовах тотального одержавлення аксіоматично набули спотвореного характеру. Десятиліття надцентралізації, втрата суспільством гнучкості і здатності до саморегулювання, а тим більше до самоврядування, вкрай утруднили процес виокремлення і набуття реальної самостійності.

Росія і Україна виявилися щільно взаємопов'язані і доктринально, з точки зору все ще не розв'язаної проблеми самоусвідомлення себе як нових держав. Ідеться не про збіг змісту національних концепцій та доктрин, а про накладання, нерозподіленість «цивілізаційного матеріалу»: історії, культури, господарства, місця у міжнародному співтоваристві і т.д. У російській геополітичній думці не існує концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів; у ній переважають такі категорії, як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення російсько-

мовного населення», «ближнє зарубіжжя». Наслідком цього стали формування нової російської нації і специфічне ставлення до національного питання як такого, що свідчить про відсутність чіткої межі застосування методів внутрішньої та зовнішньої політики і наявність проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта.

Ідеологічно така політика забезпечується доктриною т. зв. «русского мира». Філософська і політична складові його сформулювалися ще в XIX ст. на базі слав'янофільського видання під такою самою назвою «Русский мир». Зазначимо, що цивілізаційна «Тріада» імперської ідеології – «православие – самодержавие – народность» була сформульована в 30-ті роки XIX ст. міністром народної освіти Росії С. Уваровим і стала офіційною ідеологією Російської імперії. Вона передбачала консервацію архаїчного режиму й унеможлиблювала будь-які прогресивні зміни існуючого ладу.

Російське самодержавство поєднувало в собі три елементи: загальноєвропейську ідею абсолютної монархії; форми східного азійського деспотизму; особливості, зумовлені історією, соціально-економічною структурою, національним характером російського народу та багатонаціональним складом Росії. Тим-то великою натяжкою було виводити самодержавство з органіки саме російського життя і вважати його єдиною можливою сферою влади для Росії; але ще більшою натяжкою було розглядати самодержавство як універсальний порятунок для всіх, що його несе світові російський народ. Власне, обидві ці догми виключали одна одну, не кажучи вже про абсурдність останньої, хоч її ще всерйоз проповідували монархісти-націоналісти та слав'янофіли навіть на початку XX століття.

Кожна зі складових «Тріади» російської державності в умовах, коли імперія складалася з багатьох народів, які сповідували різні релігії, жили за різними цивілізаційними нормами й, здебільшого, не усвідомлювали себе представниками «єдиного російського народу», не відповідали елементарним критеріям наукової коректності, й без відповідної трансформації та модернізації (чого не відбулося) ця формула мала привести – і привела – російське самодержавство до краху.

Ми вже згадували, що наступною реінкарнацією «Тріади» стала більшовицька доктрина. Про її «ефективність» свідчить те, що, як і Російська імперія, СРСР розпався 1991 року.

Наступного виходу у світ «русского мира» довелося чекати 15 років. У переддень року російської мови, 2006 р., Путін заявив: «Русский мир» может и должен объединить всех, кому дорого русское слово и русская культура, где бы они не жили, в России или за ее пределами. Почаще употребляйте это словосочетание «русский мир»²⁶⁷. Однак за зовні неагресивним формулюванням ховався новий курс Кремля на відродження імперії. І перш за все це стосувалося України.

Після поразки в «Помаранчевій революції» Москва кілька місяців просто не знала, як підступитися до України. Попередня схема – опора на першу особу – показала свою неефективність. І в Москві вирішили, що покладатися на українських політиків надто небезпечно – вони безвідповідальні і часто міняються. В Україні Путін вірив і вірить тільки одній людині – своєму другові і куму Віктору Медведчуку. З перемогою революції останній втратив будь-який вплив на нову владу. Але зв'язки з Путіним зберіг. Саме він сформував нову систему взаємовідносин з Україною – віднині стосунки мали здійснюватися не через політиків, а через бізнес.

За свідченням впливового російського аналітика М. Зигаря саме Медведчукові належить крилата фраза: «Немає української політики – є український бізнес». З урахуванням слабкості нової влади стало зрозумілим, що компрадорський бізнес зможе диктувати свої умови. Фактично був сформований неформальний комітет для управління українською політикою з провідних українських олігархів. Неформальним керівником цієї ради олігархів був визнаний Медведчук – адже він виступав посередником між ними і Путіним²⁶⁸.

Саме тоді в Україні сформувалася олігархічна форма правління, за якої консервується політична еліта як олігархічна утриманка, а новоявлені клани міцно тримають у своїх руках усі державні структури. Не змінилося становище і нині – після Революції Гідності. Більше того – країну вперше за роки незалежності очолив стовідсотковий олігарх П. Порошенко.

Олігархічні клани та їх представники у владі розпочали (за російської ініціативи) торговельні та газові війни, які знесилювали країну, але приносили олігархам надприбутки. Водночас, Москва і надалі втілювала в життя проект «русского мира». 4 квітня 2008 року у Бухаресті відкрився саміт НАТО, на якому планувалося надати Грузії й Україні статусу кандидатів у члени альянсу. Символічно, що з усіх країн СНД тільки вони намагалися вступити до НАТО й звільнитися від впливу Москви. Не дивно тому, що ці дві країни стали головними об'єктами російської експансії. Під тиском Кремля саміт прийняв компромісне рішення: ПДЧ Грузії і Україні не надається, але члени альянсу переконані, що ці країни, врешті-решт, стануть членами НАТО. Без уточнення коли.

Таке рішення не влаштувало ані Грузію, ані Україну, ані Росію. В. Путін прилетів до Бухареста в останній день саміту, коли рішення про відмову від ПДЧ вже було прийнято. Незважаючи на це, він був у розпачі від того, що НАТО затвердило перспективу прийняття цих країн до альянсу.

За словами очевидців, на закритій зустрічі Путін, коли мова зайшла про Україну, заявив: «Україна – це взагалі не держава! Частина її територій – Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». Закінчив свою промову Путін фразою: «Якщо Україна піде в НАТО, то піде без Криму і Сходу – вона просто розвалиться»²⁶⁹.

На цю погрозу тоді мало хто звернув увагу, бо назривав військовий конфлікт з Грузією. Нині ж стало ясно, що братовбивчу війну, розв'язану Росією проти України, кремлівські можновладці запланували за шість років до початку агресії.

Не зазнавши спротиву світового співтовариства за розправу з Грузією, кремлівський режим почав модернізувати проект «русский мир». Тепер йшлося вже не про захист мовних та культурних традицій, а про «право» Москви приєднувати до себе або сприяти створенню маріонеткових державних утворень на територіях колишнього СРСР, де проживає значна кількість етнічних росіян.

Тут напрашується аналогія з березнем 1938 р., коли Гітлер спочатку приєднав до Рейху Австрію, а згодом, у вересні того ж року, Судети. Путін таким способом окупував у березні 2014 р.

Крим. З того часу сентенція про те, що Путін – це сучасний Гітлер, не сходить зі сторінок світової преси. Навіть колишній кандидат у президенти США від демократичної партії Х. Клінтон порівняла Путіна з Гітлером.

Відомий російський історик і публіцист Ю. Фельштинський, який зараз мешкає у США, пише з цього приводу: «Вопрос не в том, является ли Путин Гитлером и идет ли он по его стопам (является и идет). Вопрос, что делать и чего ждать всем нам, знающим историю гитлеризма. Если бы Гитлер остановился в марте 1939-го, после оккупации Чехословакии, он вошел бы в историю Германии как выдающийся политический деятель и остался бы в памяти немецкого народа фюрером, объединившим этнических немцев в границах новой германской империи. Но он не остановился, потому что немцев нужно было «спасать» и «объединять» во всей Европе. 1 сентября 1939 года он начал военные действия против Польши, не сознавая, что начинает войну, которая войдет в историю как Вторая мировая. Искренне не желая и не планируя вести большую войну.

Путин тоже не остановится. Как и Гитлер, Путин не может остановиться. Потому что русских «притесняют» не только в Украине. Крым не может стать концом националистических и имперских устремлений российского пожизненного президента»²⁷⁰.

Подібна політична лінія визначала логіку проекту «Новоросія», який мав виправдати підконтрольність Російській Федерації Півдня і Сходу України. Цей єдиний концепт репрезентував В. Путін ще 17 квітня 2014 р., наголосивши на тому, що території Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей у часи Російської імперії не входили до складу України, а їх передав нашій державі радянський уряд. У цьому полягала ідея Путіна щодо відновлення «історичної справедливості» – утворення сучасної держави «Новоросія»*. На початку впровадження цього

* Новоросійська губернія у складі Російської імперії була створена 22 березня 1764 р. за наказом Катерини II. Вона складалася з трьох провінцій – Кременчуцької, Бахмутської, Катерининської та 7 полків. Раніше ці землі вважалися у власності запорожців. З розвитком губернії, її заселенням і будівництвом міст та військових укріплень потреба в козацькому війську сходила нанівець. Після укладення Кучук–Кайнарджийського мирного

проекту було проведено акції інформаційного впливу: мітинги, демонстрації, прийняття резолюцій з приєднання до РФ, псевдореферендуми тощо. Але ці акції досягли своєї мети лише на Донбасі, решта ж російськомовних регіонів не піддалася на провокації. А на Донбасі збройні дії почали російські спецназівці, залучивши до участі у бойових діях українських громадян, а згодом й підрозділи регулярної армії Росії²⁷¹. Проект довелося згорнути, але «гібридна» війна на Донбасі триває, забираючи тисячі життів українців та росіян.

Як же сталося, що в Росії до влади прийшли діячі, які викреслили її світового цивілізаційного поля і перетворили на загрозу для майбутнього людства? Справа в тому, що наймогутнішою силовою структурою в СРСР був КДБ, який за допомогою тотального терору проти населення країни практично курував всю її життєдіяльність. За Горбачова і Єльцина цю функцію було втрачено. Десятки тисяч прекрасно підготовлених опричників, які раніше були хазяями життя, в державі, що намагалася стати на рейки бодай ілюзорної демократії, виявилися зайвими. Звичайно, вони прагнули реваншу.

Було здійснено дві спроби КДБ, а потім ФСБ прийти до влади. В серпні 1991 р. провалився путч так званого ГКЧП, а у березні 1996 р. заколот керівника служби безпеки Б. Єльцина О. Коржакова. Тоді чекісти змінили тактику. Захоплення влади в колосальній країні вони вирішили здійснити не через заколот, а цілком легітимно, опанувавши посаду президента Росії. Момент для цього було обрано дуже вдало. У 1999 р. Єльцин вже був абсолютно недієздатний і не міг опиратися т.зв. «конторі», яка мала величезний компромат і на нього особисто, і на його сім'ю. В обмін на повний імунітет і недоторканність йому та членам його сім'ї були запропоновані на вибір три кандидатури на роль наступника: Євген Примаков, старий функціонер КДБ і колишній директор служби

договору з Османською імперією 1774 р., за яким Крим став незалежним від Порту, настала черга козаків. 5 червня 1775 р. Січ було зруйновано. Як зазначає російський дослідник А. Шубін, мир зробив Січ внутрішньою територією Російської імперії, а її землі були ласим шматком для розділу між російськими поміщиками²⁷¹. Таким чином Новоросія з самого початку свого існування була деструктивним для українства фактором.

зовнішньої розвідки Росії; Сергій Степашин, колишній директор Федеральної служби контррозвідки; і Володимир Путін – директор ФСБ Росії. На кому б не зупинив свій вибір Єльцин, влада в кожному разі переходила до спецслужб. Перебуваючи під загрозою імпічменту, Єльцин змушений був, як колись престарілий канцлер Гінденбург у Німеччині, обрати наступника. Гінденбург обрав Гітлера, Єльцин – Путіна.

Одержавши посаду президента, Путін і К^о радикально змінили систему державної влади в Росії. Фактично, було розпущено верхню палату парламенту, Раду Федерації, знищено самостійність і виборність губернаторів, повернуто систему жорсткого контролю Кремля і спецслужб над усіма сферами економічної та соціально-політичної діяльності, взято під пильний контроль засоби масової інформації і в подальшому ліквідовано свободу слова, взято під контроль виборчу систему, що перетворило вільне волевиявлення на фікцію, перетворено парламент на лялькове зібрання «одобрямсів» на кшталт сталінських часів. Апофеозом пануючого зараз в РФ мракобісся стало прийняття Держдумою 24 червня 2016 р. т. зв. антитерористичного пакета законодавчих актів, розробленого депутатом І. Яровою та сенатором В. Озеровим, який фактично поставив поза законом усі прояви громадянської активності й надав силовим структурам право застосовувати проти протестувальників вогнепальну зброю. Пізніше, на доповнення пакета, було запроваджено стеження за користувачами соціальних мереж на території РФ. Таким чином, сьогодні населення Росії перебуває під суцільним «ковпаком» спецслужб, які фактично контролюють державу. Виник унікальний в історії людства суспільний лад, який умовно можна назвати КДБкратією. Лад цей не має ідеологічного підґрунтя, він абсолютно аморальний й може існувати лише в атмосфері терору та агресивної зовнішньої політики.

Нині, після двох умовно демократичних лідерів – Горбачова і Єльцина, величезна країна опинилася під владою КДБ – ФСБ. Ю. Фельштинський пояснює це таким чином: «Период правління Путіна прищелся на неслуханный в истории рост цен на сырье и полезные ископаемые, Путин поднял уровень благосостояния в стране, позволил развиваться и расцветать рыночной экономике; сформировал определенный кодекс, правила игры, которые должны были усвоить и принять все ее участники – так называемая

елита. Кодекс этот был очень прост – те, кто планировал конкурировать за власть с Кремлем, подлежали уничтожению (экономическому и даже физическому). Тем, кто хотел всего лишь разбогатеть, разрешено было со временем стать членом корпорации «Россия», во главе которой стоял председатель Совета директоров корпорации – Владимир Путин.

Вот только состав Совета директоров корпорации и количество акций, принадлежащих каждому его члену, оставались строжайшей государственной тайной, о которой можно было только догадываться»²⁷².

В. Путин з самого початку своєї каденції на чолі держави, на всі провідні посади в РФ призначав або колишніх, або діючих співробітників КДБ – ФСБ. За 16 років це і дало змогу заснувати унікальну владну систему, про яку йшлося вище. Ось тільки останні призначення, які відбулися 2016 р., й найкраще ілюструють логіку формування російського керівництва.

Президент РФ провів найбільші за останні роки кадрові перестановки – змінив п'ять своїх повноважних представників у федеральних округах, керівництво чотирьох регіонів та федеральних відомств. Новопризначені так чи інакше пов'язані з силовими структурами чи безпосередньо перебували на службі у ФСБ, Росгвардії, МВС та ФСО²⁷³.

Своїм першим указом В. Путин звільнив з посади повноважного представника президента в Північно-Західному федеральному окрузі В. Булавіна, який обійняв посаду керівника Федеральної митної служби, замість звільненого розпорядженням Д. Медведева А. Бельянінова. В. Булавін очолював округ із березня 2013 р. Він вихідець із КДБ (в 1979 р. закінчив Вищу школу КДБ СРСР), багато років працював у ФСБ, в 2006 р. був призначений заступником директора ФСБ РФ – керівником апарату Національного антитерористичного комітету. З 2008 р. працював заступником секретаря Ради безпеки.

Повноважним представником президента в Північно-Західному федеральному окрузі став калінінградський губернатор М. Цуканов, який вперше обійняв посаду губернатора в 2010 р. за призначенням президента, а у 2015-му виграв вибори. Відбулася відставка генерала армії М. Рогожкіна з посади повноважного представника в Сибірському ФО.

Раніше він десять років очолював внутрішні війська МВС РФ, поступившись цим місцем В. Золотову (який зараз на їх основі формує Росгвардію). Замість М. Рогожкіна, представником президента в Сибірському ФО став С. Меньяло (екс-губернатор окупованого Севастополя). А т. в. о. губернатора Севастополя став заступник міністра промисловості і торгівлі РФ Д. Овсянніков.

Окрім того, «з метою підвищення ефективності діяльності федеральних органів державної влади» указом президента РФ було ліквідовано Кримський ФО, який увійшов до складу Південного ФО. Очолив об'єднаний ФО В. Устинов, який до цього з 2008 р. очолював Південний ФО в колишніх межах. Відповідно, повноважний представник у ліквідованому Кримському ФО О. Белавенцев був звільнений й призначений представником президента в Північно-Кавказькому ФО, замість С. Мелікова, котрий призначений на посаду першого заступника директора Росгвардії. С. Меліков обіймав пост повноважного представника президента на Північному Кавказі з травня 2014 р. До цього він був першим заступником командувача військами Центрального, а потім – Північно-Кавказького регіонального командування внутрішніх військ МВС Росії.

Новим керівником Кіровської області став голова Росреєстру І. Васильєв. До цього він працював у Рахунковій палаті та Раді Федерації, де представляв Республіку Комі. Новим т.в.о. губернатора Ярославської області став заступник міністра внутрішніх справ РФ, генерал-лейтенант Д. Миронов, який замінив С. Ястребова, що пішов у відставку за власним бажанням. До МВС Д. Миронов працював у Федеральній службі охорони, а ще раніше – у КДБ. Т.в.о. губернатора Калінінградської області призначили Є. Зініча, який раніше очолював місцеве управління ФСБ.

За результатами перестановок одразу три вихідці з органів держбезпеки – Булавін, Миронов і Зініч – отримали призначення на керівні посади в державі. Таких прецедентів у сучасній історії Росії ще не було. Аналітики стверджують, до 2018 р. вся владна команда в Росії буде складатися з силовиків²⁷⁴.

12 серпня 2016 р. Путін замінив керівника своєї Адміністрації С. Іванова на А. Вайно, який відомий тим, що створював нові теорії світового розвитку. Зокрема, в журналі «Вопросы экономики

и права» №4 за 2012 р. він опублікував статтю «Капитализация будущего», в якій повідомив про винахід у Росії приладу – нооскопу, здатного не тільки передбачати, а й оптимізувати майбутнє. Вайно, зокрема, стверджує, що «нооскоп – код материализации момента перехода жизни из пространства во время. Код действия – гармонизация жизни. Транзакция – точка в пространстве – времени – жизни, в которой происходит материализация... Если к каждому подключить соответствующий датчик эмоций, существующая сегодня информационная сеть позволит транслировать ваш восторг и горечь от повседневных жизненных ситуаций в информационно-коммуникационные сервисы среды Интернета. А далее обрабатываем ваши эмоции и подстраиваем социальную среду в нужном направлении»²⁷⁵. На наш погляд, до подібної маячні не доходили навіть гітлерівські окультисти, до послуг яких постійно звертався фюрер. Так що і в містичному плані Путін гідно наслідує свого попередника.

Фактично російська еліта перетворилася в орден на кшталт німецької НСДАП або КППС у Радянському Союзі. Але на відміну від своїх попередниць, орден цей не має ідеологічної складової, а за програму йому правлять заявлені постулати «русского мира» зі збирання руських земель у новій імперії. Девізом цієї камарилі могло б стати есесівське гасло: «Наша честь – вірність».

Це визнають і самі новітні «мечоносці». Так, тодішній голова Федеральної служби з контролю за обігом наркотиків (ФСКН) генерал Черкесов у жовтні 2007 р. опублікував у газеті «Коммерсантъ» статтю під назвою «Нельзя допустить, чтобы войны превратились в торговцев: о «войне групп» внутри спецслужб». У ній він, зокрема, наголошує, що саме чекісти врятували Росію від загибелі в кінці дев'яностих – початку нульових. Наведемо декілька цитат з цього допису.

«Падая в бездну, постсоветское общество уцепилось за этот самый «чекистский» крюк. И повисло на нём. А кому-то хотелось, чтобы оно ударилось о дно и разбилось вдребезги. И те, кто этого ждал, страшно обиделись. И стали возмущаться, говоря о скверных свойствах «чекистского» крюка, на котором удерживалось общество...

И все же мы помогли, в конце концов, удержать страну от окончательного падения. В этом один из смыслов эпохи Путина, в

этом историческая заслуга президента России. И это налагает на наше профессиональное сообщество огромную ответственность, не имеющую ничего общего с кичливым самодовольством...

Для того, чтобы любая корпорация (чекистская в том числе) была здоровой, она должна быть носителем норм. Желательно, чтобы эти нормы были не только внутренними, но и общенациональными»²⁷⁶.

Про те, які ці «норми», свідчить той факт, що переважна більшість російських громадян за останні три роки втратили залишки цивілізованості й впали, як колись і німці за Гітлера, в дикість. КДБКратія в РФ зуміла відродити в державі атмосферу тотального страху й істеричної ненависті до навколишнього світу. Ксенофобія досягла нечуваних з часів Сталіна масштабів. В умовах демократії КДБКратія існувати не може. Отже, захопивши владу, вона відродила всі негативні традиції російського правління, яке в усі часи перш за все демонструє свою державність. Войовничість для Росії є природною формою існування. І Путін тут лише виконавець завдань, що стоять перед російською державною машиною.

Відомий російський журналіст і політичний аналітик О. Невзоров зазначає з цього приводу: «Россией всегда управляла партия войны. Никаких других партий в этой стране не было, и на ближайшую перспективу не предвидится. Это было, начиная с XVI века, и во все последующие столетия Россия жила тем, что поглощала и пережевывала соседей. Заливала всё это кровью, срыгивала, тормозила в развитии, но, чуть восстановившись, начинала агрессию снова. Так было во время Первой мировой войны, когда Россия обеспечила поддержку сербским и австро-венгерским террористам, по сути распалив ситуацию в Европе. Потом развязалась многомиллионная бойня, в которой люди гибли непонятно за что. На какой бы исторический отрезок времени мы ни бросили взгляд, Россия везде отличилась. То же самое произошло в Чечне, когда 12 тысяч жизней русских мальчиков были погублены фактически ни за что. Эта война была никому не нужна! Ничего, кроме позора, Россия в войне с Чечней не приобрела».

Щодо розв'язування Кремлем братовбивчої війни в Україні він же підкреслив: «Это совершенно ординарная практика общения моей страны со своими соседями. Существует мнение о том, что война – выгодное мероприятие. Безусловно, но мне бы не хотелось

мелочиться, рассчитывая, что лишь желание обогащения движет Россией. Конечно, и это в том числе, но проблема гораздо серьезнее. Россия с помощью «рубилова», которое тащится за ней еще с древности, пытается любыми способами корректировать настоящее. До поры до времени у нас это, увы, получалось. Но с Украиной явно такая политика не пройдет. В конце концов ее кто-то должен остановить. Хотя Россия, безусловно, до последнего вздоха будет отстаивать своё желание властвовать всегда и над всеми»²⁷⁷.

З цією точкою зору погоджується інший авторитетний росіянин – письменник і історик Г. Чхартішвілі, відомий під псевдонімом Б. Акунін. В інтерв'ю Ж. Немцовій, дочці вбитого біля Кремля 2015 р. Бориса Немцова, яка працює зараз в російській службі радіо «Німецька хвиля», він, зокрема, зазначив: «Поразительно, но в нашей истории ни один реформатор не покушался на фундамент государства, заложенный еще в XV веке объединителем Руси Иваном III. Он воспроизвел принципы построения ордынского государства, потому что на тот момент русские просто не знали более эффективно работающей системы, чем чингисхановское государство».

В первые века существования России эта конструкция неплохо работала. Она вообще ужасно упорочная. Но в XXI веке условия существования мира меняются. Так называемая мягкая сила становится настолько важнее архаичной жесткой силы, что жить по-прежнему уже нельзя. А у нас страна по-прежнему управляется не по законам, а по указам великого хана, никакой закон не может быть выше воли великого хана. Для этого необходима сакральность правителя.

В то же время это система, в которой высшей ценностью является государство. В ней не государство обслуживает людей, а люди обслуживают государство. В ней нет понятия о личных правах, а есть понятие о личных привилегиях, которые определяются твоим положением в этой структуре и степени верности начальству.

Наконец, в той системе большое значение имеет тайная полиция, как ее ни назови. Это такая дублирующая структура власти, это единственная возможность для правителя контролировать, что происходит по всей этой вертикали».

«В начале 2014 г., – вважає Б. Акунін, – Путин принял решение, которое обратного хода уже не имеет. В смысле положения России в мире – это курс на углубляющуюся изоляцию страны, на противопоставление ее остальному миру. В перспективе, как мы понимаем, железный занавес. А внутри страны – это курс на пожизненное правление, на невозможность ухода в отставку. Это принципиально иное государство.

Враг для меня тот, кто делает вещи, которые я считаю враждебными по отношению к моей стране. Я глубоко убежден в том, что нынешняя политическая власть ведет мою страну к гибели, к краху, поэтому я считаю ее своим врагом»²⁷⁸.

Як бачимо, російські інтелектуали добре усвідомлюють, що несе росіянам і всьому світові КДБівська корпорація під гаслами «русского мира». Якщо інтрополювати уварівську формулу, яка була наріжним каменем «русского мира» в ХІХ ст. («православие – самодержавие – народность») на сьогоднішню Росію, то одержимо абсолютно гротескну картину. Православ'я на чолі з патріархом Кирилом (В. Гундяєвим) у його російському варіанті стало карикатурою на релігію. Згідно з соціологічним опитуванням, 80% росіян нічого в ній не розуміють, не читали Біблію й інші релігійні тексти, але вважають себе православними²⁷⁹. Значна частина населення імперії належить до інших конфесій. Сам патріарх (КДБівське псевдоагент «Михайлов») є скоріше бізнесменом, ніж душпастирем. Багаторічний начальник особистої охорони Б. Єльцина О. Коржаков так характеризує російського патріарха: «Я не признаю Кирилла. Это не мой патриарх. Когда он был замом Алексия, ко мне в Кремль приходил и мы с ним часа четыре пили коньяк... У меня тогда было отдельное поручение президента контролировать торговлю оружием... Так вот, нынешний патриарх тогда меня уговаривал, чтобы мы с продажи оружия 10 процентов в церковь отдавали. Они тогда уже с алкоголя и сигарет деньги получали. Сразу сказал ему: «Еще с оружия деньги получают? Даже не уговаривайте». И вот он начал мне объяснять, что у нас нет в стране теперь идеологии, что церковь – единственная идеология»²⁸⁰. Ця «єдина ідеологія» спрямована виключно на обслуговування інтересів правлячої в Росії «корпорації» і в

жодному разі неспроможна стати тим об'єднуючим чинником, яким було православ'я часів Богдана Хмельницького.

«Самодержавство» в путінській інтерпретації також докорінно різниться з цією інституцією часів царату. Монархія в Росії була спадковою, а цар вважався «помазаником Божим». Всі вони, за винятком Івана Грозного і Петра I, хоч і мали самодержавні можливості, але намагалися використовувати їх у рамках тогочасного законодавства. Незважаючи на це, вже в XIX ст. російська модель монархії стала світовим анахронізмом. Рабство (кріпацтво) було скасовано в імперії лише в 1861 році. І в Німецькій, і в Австро-Угорській імперіях громадяни мали незрівнянно більше прав, ніж у Російській. Тому крах самодержавства 1917 року був цивілізаційно закономірним.

Але, як ми вже зазначали, владу захопили більшовики, які вважали себе воєнно-релігійним «орденом меченосців». Їх вождь – Й. Сталін, наслідуючи найгірші традиції Івана Грозного, потопив країну у крові і користувався нечуваними в світі владними повноваженнями. Імперія зберігалася у вигляді СРСР, а Сталін став необмеженим самодержцем, таким собі «червоним царем», влада якого підтримувалася тваринним страхом населення перед новими опричниками – органами НКВС. Після його смерті КПРС, намагаючись пристосуватися до світових реалій, послабила терор, хоча й далі переслідувала інакомислячих та військовою силою примушувала країни т.зв. «соціалістичного табору» йти у своєму фарватері.

«Демократизація», яку проголосив М. Горбачов, показала, що радянська імперія може існувати лише в умовах тотального терору та примусу. Коли ці два наріжні камені витягли з її фундаменту, розпався «соціалістичний табір», а потім і СРСР. Нинішній хазяїн Кремля назвав якимось цю подію «найбільшою трагедією XX ст.».

Почавши свою першу президентську каденцію з типово КДБівської провокації – підриву житлових будинків у Москві й розв'язавши після цього другу чеченську війну, В. Путін спалив за собою мости. «Корпорація» була змушена надати своєму лідеру, по суті, диктаторські повноваження й всіляко сприяти розкрутці його «культу особи». У XXI століття були перенесені зовнішні атрибути минулого й позаминулого століть і головним завданням

пропагандистської машини стало закарбування у свідомості населення сталінського постулату: «Русский народ – царист».

Третя складова «русского мира» – народність. Уваров передбачав, що населення імперії має апіорі обожнювати свого монарха. Верхи – тому що монархія забезпечувала їх панівне становище, низи – тому що бачили в царі заступника від свавілля знаті. В нинішньому варіанті члени «корпорації» – нова знать – мають всіляко підтримувати свого «царя» задля власного збереження. Для низів же була вигадана легенда про світовий заколот проти Росії, протистояти якому може лише «вождь». Мовляв, тільки Путін у змозі врятувати росіян від американців і НАТО, від «бандерівців» і грузинів. І треба сказати, що, підхоплена тотальною пропагандою, ідея ця спрацювала. Росіяни відчули себе в «облозі» й повірили, що лише Путін здатен врятувати їх від ворожих зазіхань. Відіграла тут свою роль і особливість менталітету росіян, на яку свого часу звернув увагу великий російський фізіолог, нобелівський лауреат Іван Павлов (до речі, переконаний націоналіст). В одній зі своїх лекцій він зазначив: «Вообще я должен высказать свой печальный взгляд на русского человека. Русский человек имеет такую слабую мозговую систему, что он не способен воспринимать действительность как таковую. Для него существуют только слова. Его условные рефлексы координированы не с действительностью, а со словами»²⁸¹.

До якого маразму російські політики дійшли в роздмухуванні нового «культу особи», свідчить такий епізод. Президент Росії нагородив депутата Держдуми і лідера ЛДПР В. Жириновського орденом «За заслуги перед отечеством» другого ступеня. Володимир Вольфович, який раніше пропонував іменувати президента Росії не інакше як «верховным правителем», так розчулився, що попрохав у «вождя» слова для подяки. Після схвального знаку хазяїна він проголосив: «У нас было три отечества: Российская империя, Советский Союз и нынешняя новая демократическая Россия. И мы иногда размышляем, какая идеология, какие скрепы. Но в XIX веке размышлений не было, и в Российской империи был самый лучший государственный гимн. Буквально четыре строчки».

Після цього, здійнявши руки до неба, Жириновський заспівав: «Боже, царя храни! Сильный, державный, царствуй на славу, на

славу нам! Царствуй на страх врагам, царь православный! Боже, царя храни!»²⁸². Ця маячня була зустрінута схвальними оплесками, при чому аплодував і сам «вождь».

Таким чином «русский мир» не здатен запропонувати Світові жодної привабливої ідеї. Всією своєю суттю він спрямований у таке далеке минуле, що будь-яка країна, яка погодиться йти в його кільватері, автоматично викреслить себе зі сфери сучасної цивілізації. Так само як ідеї «чучхе» у Північній Кореї, ідеологія «русского мира» побудована на варварстві, терорі та безправ'ї. Тому Україна, якщо вона може і хоче розвивати свою цивілізацію, має забути про Переяславський проект.

Анексія Криму й «гібридна» війна на Донбасі стали тим рефлекторним ексцесом смертельно хворої системи, який унеможливив навіть теоретичні сподівання на відновлення «унії». КДБівська «корпорація» ще раз довела свою неспроможність до будь-якого адекватного аналізу поточної ситуації. Її інтелектуальний потенціал вичерпується двома фразами героя оповідання М. Салтикова-Щедріна «История одного города»: «Раззорю!» та «Не потерплю!». Тому і результат агресії виявився протилежним очікуваному.

Росія щораз більше перетворюється на фундаменталістську сатрапію східного типу, стала світовим ізгоєм на кшталт Північної Кореї. Замість «Новоросії» Путін отримав «Новоазію», «русский мир» перетворився на лайливе поняття, ставка на відродження імперії в її колишніх кордонах стала катастрофою перш за все для народів Росії.

Встановивши в країні чорносотенні порядки, Путін повторив фатальну помилку Миколи II, який у кризовій ситуації вирішив спертися на найбільш декласовані маси населення, екстремістські й одіозні організації, зорієнтовані не на будівництво будь-чого, а на погроми.

18 серпня 2016 р. в Росії пройшли вибори до Державної Думи. Як і передбачалося, партія влади – «Единая Россия», за рекордно низької явки виборців, «намалювала» собі 54% голосів й офіційно здобула конституційну більшість. До російського парламенту не потрапив жоден представник опозиційних сил. За даними соціопитування «Левада-центру» 80% росіян не готові до будь-яких опозиційних дій до нинішнього режиму й «курсу путінської корпорації»²⁸³.

Російський письменник-сатирик В. Шендерович так прокоментував останнє волевиявлення росіян: «Суть путинской России – фальшак, и «типа выборы» 2016 года (в «типа парламент») дали нам случай насладиться полной гармонией: государство забило болт на народ – и народ, встречным образом, забил болт на государство. В частности, не захотел тратить время на заведомый балаган.

Феодальная, накачанная, кадыровско-тулеевская явка обеспечит, конечно, некую видимость участия народа в этом процессе, но песок неважная замена овсу.

Перемены придут не с выборами, а с какой-нибудь катастрофой.

Интеллектуалам это было ясно с «болотных» репрессий, а народ-богоносец, пожав плечами, просто тупо ждет, куда выведет кривая. Сотни тысяч уехали, миллионы отчаялись»²⁸⁴.

На жаль, катастрофою цією може стати чергова світова війна, яку путінський режим може розв'язати у критичній для себе ситуації. Такий розвиток подій не виключає вже згадуваний російський історик Юрій Фельштинський. Більше того, він навіть називає дату вірогідного її початку – вересень 2020 р. «Європа победит в этой войне, – зазначає історик, – потому что Россия не в состоянии вести ее против всего человечества. Результатом этой войны будет распад Российской Федерации, на фоне которого развал Советского Союза в 1991 году покажется скромной репетицией перед премьерой. Я далек от мысли, что у России сегодня хватит внутренних сил для того, чтобы остановить надвигающуюся катастрофу. Путин – агрессор и поджигатель войны. Эта война принесет России позор, разорение и смерть. Украинцы доказали на Майдане, что готовы умереть за свою свободу. Неочевидно, что русские готовы умереть за имперские амбиции Путина. К тому же за всю историю демократический мир не проиграл ни одной схватки. Он выходил победителем из всех битв»²⁸⁵.

Тепер проаналізуємо, куди рухалася 25 років пострадянська Україна. Як зазначав свого часу один з авторів цієї книги замислюючись над тим, чому стосунки між колись братніми народами дійшли до сьогоднішнього стану, можна дійти однозначного висновку: окрім суб'єктивних факторів, пов'язаних з діяльністю окремих політичних діячів, сил, головним є фактор

глобального масштабу. Він полягає в тому, що, ставши самостійними державами, Україна і Росія в цивілізаційному плані рухалися в діаметрально протилежних напрямках. На перший погляд, у пострадянський період наші країни розвивалися за дуже схожими сценаріями: у них олігархія і у нас олігархія, у тих корупція і у нас корупція, у них правовий «беспредел» і в нас так само. Але, як слушно назвав свою найбільш вдалу книгу Леонід Данилович Кучма, «Україна – не Росія». І це так, Україна і Росія – це різні регіональні цивілізації, які розходяться у різних напрямках. Україна прямує в об'єднану Європу. Росія будує штучну «євроазійську» цивілізацію, яка поки що існує лише як ілюзорна модель суто ідеологічного характеру.

Попри колосальні прорахунки у державному будівництві, безперервну зміну політичного устрою в Україні поволі створювалося громадянське суспільство і країна, хоч і кульгаючи, рухалася в напрямі західних цивілізаційних цінностей. У Росії ж ще за правління «демократичного царя» Бориса Миколайовича Єльцина, який, за його словами, прокидаючись, перш за все думав, що він зробив для України, точилася постійна громадянська війна на Кавказі, зашкалював рівень тероризму. Імперію, якою залишається Російська Федерація, могла врятувати тільки «сильна рука», яку вона одержала в особі В. Путіна. Він отримав країну, що пережила дефолт, і досить швидко, за рахунок сприятливої економічної кон'юнктури на ринку енергоресурсів та нафтодоларів, зумів поставити її на ноги. Але ноги ці йшли вже не в бік демократії і прогресу, а в напрямі деспотії східного, азійського типу.

Повністю погоджуючись з колегою, спробуємо уточнити, що малося на увазі, коли йшлося про «колосальні прорахунки у державному будівництві». За роки незалежності в Україні сформувався олігархічно-плутократичний тип ринкових відносин. Олігархічний капіталізм має цілий ряд важливих ознак, явно присутніх у сучасному українському суспільстві. Його головна риса – захоплення окремими людьми або кланами шляхом приватизації великих господарських галузей, переважно експортного напрямку. Для того, щоб впливати на політичний курс держави й забезпечувати собі бюджетні преференції, олігархи скуповують політичні партії і плутократів, які їх очолюють. Уряд формується за квотним принципом, згідно з яким партії, що

входять до правлячої коаліції, одержують міністерські портфелі в уряді. Міністри ж, які сидять на фінансових потоках, перерозподіляють останні на користь відповідних олігархів та своїх партійних «вождів». Нічого особистого – це лише бізнес. Таким чином, влада в Україні протягом усього періоду незалежності є надприбутковою економічною галуззю й переважно діє не в інтересах держави й населення, а задовольняє потреби олігархів і плутократів.

Олігархічно-плутократична влада призвела до того, що, як справедливо зазначає народний депутат України, член фракції «Блоку Петра Порошенка» А. Корнацький, «в Україні немає держави. Є організоване злочинне угруповання чиновників, які співпрацюють із кримінальним світом. Тому вихід один: треба змінити владу... Часто кажуть, що в нас проблеми, бо немає закону. Це не так. В Україні все викрадено у повній відповідності до закону. Зміни до законодавства, і в останні два роки, роблять для подальшого розкрадання»²⁸⁶.

Для того, щоб мати «кишеньковий» законодавчий орган, олігархи постійно змінюють виборче законодавство. За роки незалежності в Україні було випробувано чи не всі можливі схеми. До «олігархічної ери» депутатів усіх рівнів обирали за мажоритарною системою. І треба сказати, що депутатський корпус Верховної Ради України перших двох скликань складався переважно з авторитетних політиків, які були обрані за незаперечні особисті заслуги на ниві державотворення. Але вже третя «мажоритарка» привела в український парламент «гладких котів», які очолювали олігархічні клани або перебували на їх утриманні. Наступні вибори відбулися вже за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, що підсилило роль політичних партій та блоків, але водночас дозволило тим же олігархам купувати місця в партійних списках. Наступним етапом був перехід до пропорційної системи, завдяки якій на фоні протестних настроїв населення до влади прийшли «помаранчеві» сили. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. режим Януковича повернувся до змішаної системи, згідно з якою проходили й вибори до діючої Ради вже після перемоги Революції Гідності.

Показово, що кожен наступний український парламент за всіма об'єктивними показниками був гірший за попередній. Це

саме стосується і Президентів, якими б повноваженнями вони не володіли. Олігархат, як ракова пухлина, вразив і вражає своїми метастазами всі сфери економіки й суспільного життя. Політичні партії перетворилися в схожі одна на одну, як дві краплі води, бандформування, єдина мета яких добитися влади, щоб грабувати країну. Діючий парламент ухвалив навіть норму, за якою партійні «вожді» мають право позбавляти депутатського мандата будь-якого члена фракції, незгодного з «генеральною лінією». Таким чином, доводиться констатувати, що інститут парламентаризму в Україні швидкими темпами перетворюється на фікцію.

Український парламент уже в постреволуційні часи ухвалив новий закон, за яким відбулися вибори до місцевих рад 2015 р. Депутати, які прийшли у владу на революційній хвилі, знову обдурили електорат, не відкривши партійні списки й поклавши в основу закону систему, яку застосовували на виборах депутатів Законодавчих зборів Санкт-Петербурга в 2007–2011 рр. Російські аналітики визнали, що така модель виборів ще більше обмежує можливості участі у політиці громадян та їх об'єднань, створює додаткові труднощі на шляху зростання політичної активності громадян, позбавляючи їх стимулів до участі у політичному житті. Модель, обрана законодавцями Санкт-Петербурга, відображає пануючі настрої й інтереси правлячої еліти, яка прагне максимально зміцнити своє панування й зробити процес виборів у представницькі органи влади максимально керованим і передбачуваним.

Якщо українці дійсно пов'язують своє майбутнє з європейською цивілізацією, вони мають перш за все перезавантажити свої владні інститути. Один з політичних дотепів звучить так: «Чим відрізняється український політик від американського? Американський любить свою батьківщину і ненавидить усіх тих, хто не поділяє його думку. Український – не любить свою батьківщину і ненавидить тих, хто поділяє його думку». «Ненависть» ця – звичайно, штучна, бо ура-патріотична фразеологія «фахових» українських політиків має приховувати їх олігархічно-плутократичну сутність, яка полягає в приматі власного збагачення за державний рахунок. Якщо не поламати цю систему, країна приречена на подальше зубожіння і деградацію.

Протягом десяти років – у 2004 та 2014 – Україна пережила дві революції. В обох випадках народ виступав проти однієї особи

й пов'язаного з нею режиму – проти В. Януковича. У 2004 українці не хотіли бачити своїм Президентом колишнього зека. А вже в 2010 р. саме його обрали Главою держави. За свою непослідовність та інфантильність українці змушені були заплатити життями Небесної сотні у 2014 р. та тисячами життів за три роки «гібридної» війни у Донбасі. Чи не занадто висока ціна політичного засліплення?

Обравши у 2014 р. Президентом чергового олігарха, громадяни України зберегли лад, проти якого повставали. Рівень життя народу катастрофічно впав, середній клас знищено, більше половини населення перебуває за межею бідності. За таких умов про європейську інтеграцію годі й мріяти.

Що, на наш погляд, необхідно зробити, аби українська політична система відповідала сучасним цивілізаційним умовам? По-перше, законодавчо заборонити олігархам обіймати державні посади. Олігархи, як і КДБісти, не бувають колишніми. І те, що вони формально передають свої фінансові імперії в управління іншим особам чи сліпим трастам, не означає відмову від прагнення збільшувати свої статки за всяку ціну. Перебуваючи при владі, зробити це набагато легше. Зокрема, згідно з щорічним рейтингом Forbes, імперія Президента П. Порошенка «подорожчала» у 2016 р. на \$100 млн²⁸⁷.

По-друге, навести бодай якийсь порядок з т.зв. «політичними» партіями та іменними блоками. Справжня партія повинна мати якусь ідеологічну основу. Українські ж «партії» різняться одна від іншої хіба що рівнем популізму та політичної демагогії. Колись один з діаспорних журналістів дотепно зазначив, що політична програма ЗЧ ОУН (закордонні частини ОУН) складається з трьох пунктів: «1. Дістати гроші. 2. Дістати гроші. 3. Дістати гроші». В сучасній Україні лише найбільш цнотливі партійні лідери обмежуються трьома аналогічними гаслами. Зазвичай у програмах вітчизняних «політичних» партій таких само пунктів набагато більше. А оскільки нині в Україні гроші є тільки в олігархів, неважко здогадатися, чиї інтереси лобіюють професійні політики. Що ж стосується іменних блоків, то залишити їх можна лише за умови, якщо замінити слово «блок» на «банда».

Проведене «Е-декларування» вищого українського чиновництва і депутатського корпусу повністю підтвердило наші висновки. Економічний аналітик, виконавчий директор Міжна-

родного фонду Блейзера О. Устенко так прокоментував декларації більше ніж ста тисяч українських чиновників: «Если средний объем сбережений (не активов, а именно денег) на одного декларанта с семьей составляет около 100 тысяч долларов... то, значит, на руках у 0,2 процента населения... может находиться около 10 миллиардов долларов... Что такое 10 миллиардов долларов? Это... полное покрытие дефицита государственного бюджета страны, прогнозируемого на 2017 год... Это больше чем половина всей финансовой программы сотрудничества с МВФ»²⁸⁸.

У громадянській мережі «Опора» підраховали, що тільки 412 народних депутатів та їх родини володіють майже 12 млрд гривень. Як пошуткував один з блогерів, українські депутати самі здатні кредитувати МВФ, а не випрошувати у нього позики²⁸⁹.

Конче необхідно узгодити виборче законодавство з загальноприйнятими у цивілізованому світі нормами. Розроблений таким чином Виборчий кодекс має бути закріплений конституційним законом, аби влада його не змінювала до кожних виборів. Доцільно зменшити кількість депутатів, обмежити час перебування у вищому законодавчому органі двома строками, ввести відповідний освітній ценз для народних обранців.

У Грузії перш ніж депутатів допускають до управління державою вони мають пройти огляд у нарколога. Ця норма прописана у 132-й статті Виборчого кодексу Грузії. Вважаємо, що, з огляду на поведінку українських нардепів, вони мають ще й освідчуватися у психіатра.

Головним завданням для України зараз є подолання корупції. З країни виводяться колосальні кошти. Відбувається сильний тиск на малий і середній бізнес. Проблемою є відсутність у владі державно мислячої еліти, людей, у яких є генеральний план розвитку України. Якщо ми дійсно хочемо остаточно скинути російське ханське ярмо й увійти, нарешті, до цивілізованого світу, держава має повернутися обличчям до народу, а не вичавлювати з нього останні соки.

Повертаючись до основної теми нашої розвідки, зазначимо, що попри всі внутрішні негаразди у 2014 р. відбулася подія світового значення. Україна вирвалася з цупких обіймів північної сусідки й за три наступні роки пройшла точку неповернення. Як

висловився вже згадуваний вище Борис Акунін, «Украина и Российская Федерация принципиально разные государства. Потому что РФ продолжает оставаться государством имперского типа, которое хочет расширять свое влияние, которое, в лучшем случае, желает облагодетельствовать собой соседей и весь мир. А Украина превратилась в то, что называется Nation State, то есть национальное государство, которое живет интересами собственной нации, собственного народа. Получается, не получается – это другой вопрос. Это принципиально иное государство, которое занято само собой и никого вокруг не хочет завоевывать, облагодетельствовать и так далее»²⁹⁰.

Більшість цивілізованих країн світу впевнено прямують у майбутнє. Але є й держави, що застигли у часі. Зокрема, Північна Корея міцно застигла в 1950-х роках – у воєнному комунізмі, ідеях чучхе, диктатурі й голоді. Сучасна ж Росія унікальна тим, що з дивовижною швидкістю мчить у минуле. Це явище не має аналогів у світовій історії. Путінська Росія – це реальна антиутопія, яку не міг уявити навіть Д. Оруел: країна не має ані політики, ані курсу, ані логіки, ані мети. Замість державних інститутів – особиста влада. Замість входження в глобальний світ – ізоляція. Замість розвитку технологій – середньовічні агресії й фактичне оголошення Конституції країни «екстремістським документом».

У своєму останньому виступі на Генеральній Асамблеї ООН як глава держави, президент США Б. Обама зазначив, що в 2013 р. в Україні люди вийшли на вулиці не через якийсь заколот з-за кордону, а тому що їх влада була продажною. Вони вимагали змін, тому що бачили, як живуть народи країн Балтії, Польщі, в більш демократичних, ліберальних й відкритих суспільствах. У світі, який вже покинув епоху імперій, Росія намагається повернути колишню славу силоміць. Якщо вона далі втручатиметься у справи своїх сусідів, це може знайти підтримку у самій Росії, може роздмухувати націоналістичну лихоманку якийсь час, але згодом це, також, загальмує її зростання, а її власні кордони стануть лише більш вразливими²⁹¹.

Як це не парадоксально, але, анексувавши Крим і вдершись на Донбас, Путін загнав Росію у таку геополітичну пастку, з якої країна у своєму нинішньому вигляді вийти не зможе. Ані лідери

країн ЄС, ані Сполучені Штати не могли і сподіватися, що російський диктатор дасть їм змогу, врешті-решт, виставити північного монстра з цивілізаційного простору й більш-менш спокійно спостерігати за агонією останньої світової імперії. Звичайно, трагедією є те, що одним з учасників конфлікту є наша країна, але жертви, які несе Україна у «гібридній» війні з Росією, з цивілізаційного погляду цілком виправдані. Ми є безпосередніми учасниками звільнення однієї шостої території Світу від варварських режимів, які панували на ній понад тисячу років.

Сучасна Росія перетворилася, даруйте за каламбур, у величезну Ліліпутію, в якій, спираючись на «зелених чоловічків», головний ліліпут та його поплічники намагаються перевести годинник світового часу у глибоке середньовіччя. Путін власноруч унеможливив будь-які щирі, добросусідські відносини майже з усіма сусідами. Тож Переяславський проект остаточно «канув у Лету», став таким самим анахронізмом, як гітлерівський «аншлюс» минулого століття.

Як справедливо зазначає академік НАН України В. Горбулін, «Росія у її нинішньому вигляді становить собою загрозу не лише для всіх, хто її оточує, а й для самої себе. І становитиме в майбутньому. Надії на те, що санкції її «заспокоять», «протверезять» або «повернуть до норми», – примарні й необґрунтовані. Вони впливають із тієї самої логіки поведінки «нормального світопорядку», якого насправді вже немає. Отже, сподіватися треба на себе і на продуманість своєї практичної діяльності»²⁹².

ВИСНОВКИ

1. Переяславський процес, який офіційно розпочався понад 360 років тому, позначився не тільки на цивілізаційних долях України та Росії, але й став подією всесвітньо-історичного значення. На Сході Європи виникла величезна слов'янська імперія, Московія перетворилася на Росію. Остання в імперські та радянські часи стала світовою надпотоугою, що значно впливала на цивілізаційні процеси не тільки в своєму регіоні, а й у всьому світі. Ідеологічною передумовою приєднання до Московії була православна віра. В ті часи це був найвагоміший аргумент на користь зробленого вибору.

2. На нашу думку, Богдан Хмельницький зробив правильний вибір, обравши за протекцію Московію. Це дозволило Україні не тільки звільнитися з-під польського панування, але й зберегти у надрах імперії, а згодом і Радянського Союзу українську націю, отримати країну в її сучасних кордонах.

3. Українська і російська цивілізації в рамках однієї держави активно взаємодіяли в культурному плані. Як зазначав російський філософ М. Трубецкой, «на рубежі XVII–XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури, різниця між західноросійською і московською редакціями російської культури була упразднена шляхом викоренення московської редакції, і російська культура стала єдиною... Ця єдина російська культура післяпетровського періоду була західноросійською – українською по своєму походженню, але російська державність була по своєму походженню великоруської, а тому і центр культури повинен був переместитися з України в Великоросію. В результаті і отрималося, що ця культура стала не специфічною великоруської, не специфічною українською, а загальноросійською»²⁹³.

Загальноросійською ця культура була, звичайно, в розумінні східнослов'янсько-православної, по суті, прозахідної з петровських часів, тобто культурою не національною, навіть не просто імперською, а цивілізаційного плану (що, зрозуміло, передбачає і її етнічний вимір)²⁹⁴.

4. Упродовж тривалого часу Україна була складовою Російської імперії, і на її землях відбувалися події та проходили

процеси, притаманні всій країні. Зокрема, це була русифікація та перехід значної частини української еліти на службу до нових господарів. Нові умови існування призвели до появи нової ідеології, т. зв. «малоросійської ментальності». Одночасно це був і початок національного українського відродження, коли з'явилася українська ідея, але й розпочалися репресії проти її носіїв. Скінчився цей етап розвалом самої імперії і формуванням нової цивілізаційної ситуації. Україна вийшла на новий пік становлення своєї державності.

5. Поява Союзу Радянських Соціалістичних Республік, однією з яких була Українська РСР, певною мірою відродила імперську структуру. Але прослідковуються і позитивні моменти в тогочасних глобальних процесах – у межах однієї республіки почали перебувати практично всі території, на яких проживали українці.

6. Як уже згадувалося вище, об'єднання України в її сучасних кордонах завершилося в рамках СРСР приєднанням до неї Криму, що у часі майже збіглося із закінченням сталінської епохи. Відтоді один із найбільших слов'янських народів дістав можливість, хоча й спотворену специфікою радянської політичної системи, розвиватися за законами локальних цивілізацій окремих країн. Звичайно, УРСР не можливо ідентифікувати з повноцінною державою, але факт створення «критичної маси», яка (навіть за законами фізики) мала, врешті-решт, привести до автоматичного поділу радянської імперії, став реальністю з усіма наслідками, що з цього випливали.

7. 1991 рік (час, коли розпався СРСР) увійшов в історію як завершення розпочатого в 1917 р. експерименту. Нежиттєздатність системи, яка протягом семи десятиліть у формі СРСР була фактично спадкоємицею колишньої царської імперії, породила більше проблем, ніж виявилася спроможною розв'язати.

8. У пострадянський період Переяславський процес набув нових рис. На першому етапі кожна незалежна держава (в тому числі й Російська Федерація) розв'язували свої проблеми, пов'язані із переходом до іншого державного устрою. Коли ж до влади в Росії прийшов нинішній режим, вона почала виявляти неоімперські амбіції. Причому, амбіції ці абсолютно не підкріплені ідеологічною складовою. Пояснити, заради якої ідеї українські олігархи мають підкоритися московським, Кремль не в змозі. Однак і відпускати Україну в цивілізацію європейську він не погоджується, бо без неї проект

нового «збирання земель» є нежиттєздатним. Імперська ідеологія усе ще є наріжним каменем зовнішньої політики Москви. Імперія (а нею великою мірою і далі залишається Російська Федерація) не може вести з сусідами рівноправний діалог – і в цьому її прокляття. Тому, навіть втративши колишню могутність, вона намагається диктувати свою волю, використовуючи при цьому такі незугарні речі, як економічний шантаж, торговельні війни, анексії та «гібридні» війни. В Україні вже ніхто не задається питанням – а навіщо, власне, це Кремлю? Дії Москви логічні, виходячи з логіки посилення імперії за будь-яку ціну.

9. Анексувавши у 2014 р. Крим і розпочавши війну на Донбасі, Росія унеможливила будь-які договірні відносини не тільки з Україною, а й з усім цивілізованим світом. Вона, як і Північна Корея, перетворилася на країну-ізгоя, що управляється нечуваною в світовій історії владною системою – КДБкратією. Доки путінський режим залишатиметься при владі, неможливо уявити собі якесь примирення між українцями та росіянами. Пролита кров ще довго розділятиме колись братні народи.

10. На жаль, чинна в Україні влада не відповідає цивілізаційним нормам Заходу. Майдан ще триває, оскільки стару систему зламати не вдалося, а політики виконали мізерну частину завдань, що їх поставила Революція Гідності. Олігархічно-плутократична «еліта» вбиває країну ще ефективніше, ніж московська агресія. Українці ніколи не стануть державною нацією, якщо не унеможливлять свавілля правлячої нині «касти». З таким політичним устроєм Європа нас не прийме. Українці мають насправді відчувати, що у власній країні їм жити краще, ніж у будь-якому іншому державному форматі, що влада їх не грабує і не принижує. Тоді так званий «сепаратизм» зникне як явище, а «донецькі» чи «кримські» боронитимуть Вітчизну не гірше, ніж «київські» чи «львівські».

Николай Горелов, Александр Моця, Олег Рафальский

ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ КРАХ ПЕРЕЯСЛАВСКОГО ПРОЕКТА

**(Украина и Московия:
история сосуществования и враждебности)**

РЕЗЮМЕ

Среди множества исторических дат, которые «сопровождали» развитие взаимоотношений между двумя современными восточно-славянскими народами – русскими и украинцами – Переяславская рада 1654 г. занимает особое место, что подтверждается и довольно частым возвращением к ней историков разных поколений. Это относится и к сегодняшним дням, связанным с достаточно сложными и даже трагическими взаимоотношениями между представителями обеих упомянутых этнических обществ.

Проанализировав все нюансы данного процесса, которые возникали в разное время его эволюции на протяжении 360-летнего периода, авторы пришли к следующим выводам:

- после заключения договора 1654 г. на востоке Европы возникла огромная империя, а Московия превратилась в Россию, которая как в царские, так и советские времена стала силой, способной влиять на цивилизационные процессы не только в данном регионе, но и во всем мире. Идеологическим подспорьем явилась православная вера – один из наиболее важных аргументов для достижения данного соглашения в те времена;

- в результате выбора гетманом Богданом Хмельницким сюзерена для своего государства он избавился от польского господства. В дальнейшем это позволило, и в советское время также, сохранять определенную самостоятельность в виде квазигосударства и собственное национальное самоопределение;

- украинская и российская цивилизации в пределах одного государства активно взаимодействовали на культурном поле;

- на протяжении достаточно длительного времени Украина являлась составной частью Российской империи, а на ее землях

проходили процессы и отмечались отдельные события, аналогичные для всей державы. В частности осуществлялась русификация и формировалась «малороссийская ментальность». Но одновременно вызревала и «украинская идея», что особенно стало заметным явлением в XIX ст.;

- появление СССР, среди основателей которого была и Украина, в значительной степени возродило имперскую структуру; но одновременно продолжался и процесс объединения всех украинских земель;

- за свое «вызревание» в имперском, а позже и советском «инкубаторе» украинцы расплачивались ценой жизни миллионов ни в чем не повинных жертв;

- объединение украинских территорий завершилось присоединением Крыма, а во временном отношении это совпало с окончанием сталинской диктатуры. После этого один из наиболее значительных в количественном отношении славянских народов получил возможность развиваться по законам локальных цивилизаций;

- 1991 г. – время распада Советского Союза – стал временем завершения начатого в 1917 г. социального эксперимента. Нежизнеспособность системы, которая на протяжении семи десятилетий фактически являлась наследником бывшей царской империи, практически породило большинство так и не решенных проблем;

- в постсоветское время рассматриваемый процесс приобрел новые черты. В начальный период каждое независимое государство решало свои проблемы, связанные с переходом к новому устройству. Но когда к власти в Российской Федерации пришел нынешний режим, начали проявляться неоимперские амбиции, которые не были подкреплены соответствующей обоснованной идеологией, опирающейся на мировые стандарты взаимоотношений между современными народами;

- Украинская региональная цивилизация не желает становиться продолжателем традиций российской и советской империй, а реализует собственные пути вхождения в цивилизацию общеевропейскую;

- относительно Переяславского процесса, то нынешний российский режим окончательно его перечеркнул. В настоящее время его реанимация представляется невозможной

Література

¹ Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. – М., 1990. – Книга VI, Том 11–12. – С. 8.

² Хорошкевич А. Л. В лабиринте этно-политико-географических наименований Восточной Европы середины XVII века // Русские об Украине и украинцах. – СПб., 2012. – С. 44.

³ Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. V–VI.

⁴ Нагорна Лариса. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – С. 11-12, 158.

⁵ Дзюба Иван. Между прошлым и будущим // Родина. Славянский мир. – 2001. – Январь–февраль. – С. 17.

⁶ Яремчук В. Д. Украинский вопрос в контексте исторической судьбы Российской империи (взгляд с украинской стороны) // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. – М., 2008. – С. 55.

⁷ Дейвіс Норман. Європа. Історія. – К., 2000. – С. 576.

⁸ Андреев Игорь. Хотим царя восточного, православного! // Родина. Россия и Украина: вехи истории. – 1999. – №8. – С. 66–67.

⁹ Липинський Вячеслав. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Історичні студії та монографії. – Том третій. – Відень, 1920. – С. 28.

¹⁰ Там само. – С. 28–29.

¹¹ Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены Центральным Комитетом Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1954. – С. 3, 8.

¹² Нариси історії Росії. – К., 2007. – С. 372–374.

¹³ История Украины. Научно-популярные очерки. – М., 2008. – С. 254–256.

¹⁴ Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С. 559.

¹⁵ Пушкин А. О народном воспитании // Пушкин А. С. Собрание сочинений в десяти томах. – М., 1962. – Том седьмой. – С. 359.

¹⁶ Курас И. Ф. Большой договор Украины с Россией: рука об руку в XXI век // Етнополітика. Історія і сучасність. – К., 2003. – С. V–VI.

¹⁷ Левкиевская Е. Е. Этнокультурный и языковой стереотип украинца в русском сознании // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. – М., 2008. – С. 156–157.

¹⁸ О Крыме на Пречистенке // Родина. – 2014. – №5. – С. 114.

¹⁹ Шнирельман В. А. Националистический миф: основные характеристики: (на примере этногенетических версий восточнославянских народов) // Славяноведение. – 1995. – №6. – С. 3.

²⁰ Рафальський О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. – К., 2003. – 294 с.; Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України. – К., 2005. – 631 с.; їх же. Держава і цивілізація в історії України. – К., 2009. – 879 с. та ін.

²¹ Оглоблин Олександр. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 165–166.

²² Сисин Франк. Образ Росії та українсько-російських взаємин в українській історіографії кінця XVII–початку XVIII сторіччя // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 431–432.

²³ Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории. – М., 1984. – С. 39.

²⁴ Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – С. 70.

²⁵ Моця Олександр. «Анти» – «Руси» – «Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. – К., 2012. – 215 с.; його ж. Дніпровська Русь. – К., 2013. – 230 с.

²⁶ Полное собрание русских летописей. Том второй. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – С. 14, 22; Константин Багрянородный. Обуправлении империей. – М., 1961. – С. 45, 308.

²⁷ Гайдуков Петр, Макаров Николай. Слово о Янине // Родина. – 2009. – №1. – С. 11.

²⁸ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. – М.–Л., 1966. – С. 284–285.

²⁹ Носов Е. Н. Предисловие. Новый взгляд на восточнославянскую цивилизацию // Кузык Б. Н., Яковец Ю. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – М., 2008. – С. 9.

³⁰ Коваленя Александр, Данилович Вячеслав. Россия и Беларусь: общность исторической судьбы // Родина. – 2012. 09. – С. 104; Левко О. Н. Современное видение государствообразующих процессов IX–XI вв. на территории Восточной Европы // Слов'яни і Русь: археологія та історія. – К., 2013. – С. 174, 177.

³¹ Чубарьян Александр. Расширение горизонтов познания // Родина. – 2012. – 09. – С. 4.

³² Толочко Петр. «Русский мир» и Украина // Родина. – 2012. 09. – С. 83, 84.

³³ Хорошкевич А. Л. В лабиринте этно-политико-географических наименований Восточной Европы середины XVII века // Русские об Украине и украинцах. – СПб., 2012. – С. 14, 16.

³⁴ Фомин В. В. Ломоносовия российских норманистов // Варяго-русский вопрос в историографии. – М., 2010. – С. 406.

³⁵ Брайчевський Михайло. Кримська сесія 1952 р. // Ruthenica. – К., 2002. – Том 1. – С. 177–178.

³⁶ Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. – М., 2012. – С. 126–132, 156–164, 203–208, 218–225, 260–267, 274–280, 286–289, 289–292.

³⁷ Кунгуров Алексей. Киевской Руси не было, или что скрывают историки. – М., 2012. – С. 46–47.

³⁸ Там само. – С. 89.

³⁹ Аристотель. Сочинения в четырех томах. – М., 1983. – Том 4. – С. 349.

⁴⁰ Каревин Александр. Малоизвестная история Малой Руси. Очерки междурусских отношений. – М., 2012. – С. 8, 219.

⁴¹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1954, Том III. – С. 355; Рафальський О. О. Переяславський договір України з Росією 1654 року. – К., 2004. – С. 34.

⁴² Каревин Александр. Указ. соч. – С. 40–41, 42, 52.

⁴³ Кунгуров Алексей. Указ. соч. – С. 410–414.

⁴⁴ Каревин Александр. Указ. соч. – С. 219–221.

⁴⁵ Моця Александр. Южная Русская земля. – К. – Сумы, 2008. – С. 189–193, 239.

⁴⁶ Оруэл Джорж. 1984. – М., 1989. – С. 41.

⁴⁷ Толочко Алексей. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 11.

⁴⁸ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 307.

⁴⁹ Плохій Сергій. Переяслав 1654: правовий дискурс та політична культура // Переяславська рада 1654 року. – С. 781.

⁵⁰ Агеева Р. А. Страны и народы: происхождение названий. – М., 1990. – С. 141; Толочко П. П. Від Русі до України. – К., 1997. – С. 28.

⁵¹ Тези Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної Партії Радянського Союзу. – К., 1954. – С. 3-4.

⁵² Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1954, Том I. – С. XXIV–XXV, Том III. – С. 7, 413.

⁵³ Липинський Вячеслав. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті // Історичні студії та монографії. – Том третій. – Відень, 1920. – С. 33.

⁵⁴ История Украинской ССР. – К., 1953. – Том I. – С. 240–280.

⁵⁵ Лисяк-Рудницький Іван. Переяслав: історія і міф // Історичні есе. – Том I. – К., 1994. – С. 77–78.

⁵⁶ Українська народність: Нариси соціально-економічної історії. – К., 1990. – С. 483.

⁵⁷ Брайчевський М. Ю. Присднання чи возз'єднання?: Критичні замітки з приводу однієї концепції // Брайчевський Михайло: Вибрані твори. – Нью-Йорк. – К., 1999. – С. 489–535.

- ⁵⁸ Міхновський Микола. Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – С. 15–17.
- ⁵⁹ Липинський Вячеслав. Вказ. праця. – С. 27–28.
- ⁶⁰ Там само. – С. 40, 42, 45.
- ⁶¹ Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. IX-1. – К., 1996. – С. 757.
- ⁶² Яковлів А. Статті Богдана Хмельницького в редакції 1659 р. – Прага, б. р. – С. 179–194.
- ⁶³ Горобець Віктор. День, якого не було? // Сила м'якого знака або повернення Руської правди. – К., 2011. – С. 472–498.
- ⁶⁴ Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 56, 57.
- ⁶⁵ Переяслав-Хмельницький і його історичні пам'ятки. – К., 1954. – С. 46, 49.
- ⁶⁶ Україна та Росія в системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. – К., 2001. – С. 53.
- ⁶⁷ Лисяк-Рудницький Іван. Із драгоманівських студій // Історичні есе – Том 1. – К., 1994. – С. 289.
- ⁶⁸ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – С. 425.
- ⁶⁹ Грушевський Михайло. Вказ. праця. – С. 742, 744; Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. – С. 425, 432–438.
- ⁷⁰ Воссоединение Украины с Россией... – Том III. – С. 535.
- ⁷¹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 82–85.
- ⁷² Історія України. – К., 2002. – С. 105.
- ⁷³ Заборовский Лев. Переяславская Рада и Московские соглашения 1654 г. и проблемы исследования // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 48–49.
- ⁷⁴ Драгоманов Михайло. Пропавший час. Українці під Московським царством. (1654–1876) // Драгоманов М. Вибране. – К., 1991. – С. 570–572.
- ⁷⁵ Федорук Ярослав. Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 796–861.
- ⁷⁶ История Украинской ССР. – К., 1953 – Том I. – С. 295, 296, 298, 299, 302, 318, 319, 328–329.
- ⁷⁷ Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996. – С. 9, 39, 50, 68, 85.
- ⁷⁸ Там само. – С. 52.
- ⁷⁹ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця. – С. 504.
- ⁸⁰ Історія України. – С. 109.
- ⁸¹ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. – К., 1992 – Том 2. – С. 58–59; Чухліб Т. В. Гадацька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладення) // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 45–74.

⁸² Мицик Юрій. Конотопська битва 1659 року // Конотопська битва 1659 року. – К., 1996. – С. 14–21.

⁸³ Яковлева Татьяна. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 51.

⁸⁴ Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 104–105.

⁸⁵ Чухліб Тарас. Відень 1683: Україна в боротьбі за золоте яблуко Європи. – К., 2012. – С. 27, 235, 360.

⁸⁶ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. – Україна крізь віки. – К., 1999. – Том 8. – С. 22.

⁸⁷ Антонович Володимир. Іван Брюховецький // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 69–76.

⁸⁸ Антонович Володимир. Петро Дорошенко // Гетьмани України. – К., 1991. – С. 77–84.

⁸⁹ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... – С. 169–170.

⁹⁰ Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. – С. 143.

⁹¹ Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа. – К., 1993. – С. 155.

⁹² Там само. – С. 164, 167.

⁹³ Степанков Валерій. Проблема воз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 2. – С. 265–266.

⁹⁴ Таирова-Яковлева Татьяна. Мазепа. – М., 2007. – С. 124.

⁹⁵ Там само. – С. 238–239.

⁹⁶ Павленко Сергій. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – С. 51–149.

⁹⁷ Грушевський Михайло. На українські теми. Мазепинство і Богданівство // Діалог. Україна і Росія – 2002. – №3. – С. 109–111.

⁹⁸ Там само. – С. 108.

⁹⁹ Апанович О. М. Вказ. праця. – С. 220.

¹⁰⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 24–332.

¹⁰¹ Горобець Віктор. Украинско-российские отношения и политико-правовой статус Гетманщины (вторая половина XVII–первая четверть XVIII века) // Россия – Украина: история взаимоотношений. – С. 85–86.

¹⁰² Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Вказ. праця. – С. 225–226, 259–262.

¹⁰³ Манусевич А. Я. Очерки по истории Польши. – М., 1953. – С. 51–54, 68, 72.

¹⁰⁴ Чухліб Тарас. Гетьмани і монархи. – К. – Нью-Йорк, 2003. – С. 220.

¹⁰⁵ Путро Олексій. Останній гетьман // Київська старовина – 1993. – №2. – С. 40–52. -*9+.*9+

¹⁰⁶ Сафонов Михаил. Алмаз в короне // Родина. – 1999. – №3. – С. 43–49.

- ¹⁰⁷ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 206; Смолій В. А., Степанков В. С. Вказ. праця. – С. 296–298.
- ¹⁰⁸ Дзюба Олена. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): причини міграції // *Россия и Украина: история взаимоотношений*. – С. 15–16, 118–122.
- ¹⁰⁹ Огієнко Іван. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992. – С. 43.
- ¹¹⁰ Пышинь А. История русской литературы. – Изд. 2-е. – Т. II. – СПб., 1902. – С. 260, 298, 316, 324, 380; Морозовъ П. Феофанъ Прокоповичъ. – СПб., 1880. – С. 61.
- ¹¹¹ Демкович-Добрянський Михайло. Україна – Росія. – Л. – Краків – Париж, 1993. – С. 61.
- ¹¹² Огієнко І. Вказ. праця. – С. 51–64.
- ¹¹³ Безсоновъ П. А. Белорусскія песни. – М., 1871. – С. VI.
- ¹¹⁴ Лисяк-Рудницький Іван. Переяслав: історія і міф // *Історичні есе*. – Т. 1. – С. 72.
- ¹¹⁵ Брайчевський Михайло. Конспект історії України. – К., 1993. – С. 109.
- ¹¹⁶ Ресент Олександр. Україна в імперську добу (XIX–початок XX ст.) – К., 2003. – С. 9.
- ¹¹⁷ Anderson B. *Imagined Communities: Refleltions on the Origins and Spread of Nationalism/*. – London, 1983.
- ¹¹⁸ *Ibid.* – Р. 67.
- ¹¹⁹ Лисяк-Рудницький Іван. Між історією і політикою. – Мюнхен, 1973. – С. 239–240.
- ¹²⁰ Миллер А. И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – С. 10–11.
- ¹²¹ Кюстин А. Николаевская Россия. – М., 1998. – С. 316.
- ¹²² Миллер А. И. Указ. соч. – С. 12.
- ¹²³ Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С. 259.
- ¹²⁴ Грушевский Мих. Христианство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906. – С. 9, 10.
- ¹²⁵ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. *Вибране*. – С. 553–554.
- ¹²⁶ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. – Т. 2. – С. 9, 10.
- ¹²⁷ Толочко Алексей. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. – К., 2012. – С. 182–184.
- ¹²⁸ Миллер Дмитрий. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство // *Киевская старина*. – 1897. – №4. – С. 11.
- ¹²⁹ Толочко Алексей. Указ. соч. – С. 189, 201.

¹³⁰ Kappeler A. Bemerkungen zur Nationalbildung der Rassen // A. Kappeler (Hd.). Die Rassen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. – Kūln, 1990. – S. 21.

¹³¹ Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия – Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 134–135.

¹³² Чухліб Тарас. Суворов і Україна // Діалог. Україна і Росія. – 2003. – №3. – С. 112–113.

¹³³ Шевченко Т. Г. Повести. – К., 1983. – С. 324.

¹³⁴ Кухарук Александр. Не в Петербурге, не в Москве, а в Киеве и Цареграде... // Родина. Россия и Украина: вехи истории. – 1999. – №8. – С. 84.

¹³⁵ Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – К., 1996. – С. 29.

¹³⁶ Реєнт Олександр. Вказ. праця. – С. 75.

¹³⁷ Браїчевський Михайло. Вказ. праця. – С. 112.

¹³⁸ Историческое развитие Интернационала. – Часть 1. – М., 1966. – С. 350.

¹³⁹ Дорошенко Дмитро. Вказ. праця. – С. 280.

¹⁴⁰ Миллер А. И. Указ. соч. – С. 40.

¹⁴¹ Дзюба Иван. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К., 2001. – С. 19.

¹⁴² Рафальський Олег. Українці й росіяни наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. // Діалог. Україна і Росія. – С. 144–147.

¹⁴³ Історія України. – С. 160–161.

¹⁴⁴ Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. І. – Нью-Йорк, 1956. – С. 184–187.

¹⁴⁵ Левіцький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918 рр. – Т. II. – Л., 1929. – С. 498.

¹⁴⁶ Реєнт Олександр. Вказ. праця. – С. 104.

¹⁴⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 29.

¹⁴⁸ Детальніше див.: Моця Олександр. Українці: народ і його земля (етапи становлення). – К., 2011. – С. 339–391.

¹⁴⁹ Цегельський Л. Русь – Україна і Московщина – Росія. Історико-політична розвідка. – Львів, 2007. – С. 74, 75.

¹⁵⁰ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 14.

¹⁵¹ Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2005. – С. 682; Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С. 382.

¹⁵² Солдатенко В. Ф. В поисках «нового Переяслава»: попытки разрешить старые проблемы в революционную эпоху (1917–1929 годы) // Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. – М., 2008. – С. 149.

¹⁵³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 421.

¹⁵⁴ Там само. – С. 422.

¹⁵⁵ Там само. – С. 425.

- ¹⁵⁶ Там само.
- ¹⁵⁷ Там само. – С. 426.
- ¹⁵⁸ Там само. С. 429.
- ¹⁵⁹ Бочковський Ольгерт. Вступ до націоналогії. – К., 1998. – С. 41.
- ¹⁶⁰ Грушевський М. С. Наши требования // Освобождение России и украинский вопрос. – СПб., 1907. – С. 88.
- ¹⁶¹ Міхновський Микола. Самостійна Україна. – Лондон, 1967. – С. 26.
- ¹⁶² Цит. за: Борис Р. Микола Міхновський. – Б. в. – С. 6.
- ¹⁶³ Цит. за: Мірчук Петро. Микола Міхновський – апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С. 46.
- ¹⁶⁴ Міхновський Микола. Вказ. праця. – С. 26–27.
- ¹⁶⁵ Там само.
- ¹⁶⁶ Див.: Kravchenko Bohdan. Social Change and National Consciousness in Twentieth – Century Ukraine. – London, 1985. – P. 1–45.
- ¹⁶⁷ Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1919–1941). – Мюнхен, 1997. – С. 17–18.
- ¹⁶⁸ Про УПСР див. : Животко Арк. До історії Укр. Партії Соціалістів Революціонерів // Вільна Спілка. Неперіодичний орган УПСР. – 1927–1929. – №3. – С. 128–132; Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії Української революції. – Відень, 1921–1922. Т. 1. – С. 35–125; Juros Boris. Political Parties in Ukraine. – The Ukraine 1917–1921. A Study in Revolution. – Camridg, MA/ 1997. – P. 135.
- ¹⁶⁹ Українські політичні партії кінця XIX–початку XX століття. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 123.
- ¹⁷⁰ Тут і вище аналізується стаття «Підстави Великої України», яка, на наш погляд, найбільш показова щодо поглядів М. С. Грушевського на майбутнє України – як держави, що була опублікована у Нью-Йорку 1992 р. (С. 142–149).
- ¹⁷¹ Грушевський Михайло. Новий поділ України // Там само. – С. 99–105.
- ¹⁷² Якої ми хочемо автономії і федерації // Грушевський Михайло. Вибрані праці. – Нью-Йорк, 1960. – С. 142–149.
- ¹⁷³ Христюк Павло. Вказ. праця. – С. 51.
- ¹⁷⁴ Там само. – С. 55.
- ¹⁷⁵ Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. – С. 270–273.
- ¹⁷⁶ Винниченко Володимир. Відродження нації. – К.–Відень, 1920. – Том 3. – С. 352.
- ¹⁷⁷ Донцов Д. М. Криза нашої літератури // Наша доба і література. – Львів, 1936. – С. 14.
- ¹⁷⁸ Донцов Дмитро. Націоналізм. – Лондон–Торонто, 1966.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 230–231.
- ¹⁸⁰ Там само. – С. 233.

- ¹⁸¹ Там само. – С. 235.
- ¹⁸² Там само. – С. 257, 263.
- ¹⁸³ Там само. – С. 258.
- ¹⁸⁴ Там само. – С. 263.
- ¹⁸⁵ Там само. – С. 280, 283.
- ¹⁸⁶ Там само. – С. 284.
- ¹⁸⁷ Там само. – С. 311.
- ¹⁸⁸ Розбудова нації. – Прага, 1928.– Частина 7–8. – С. 273.
- ¹⁸⁹ Білінський Сергій. Світ і ми. – Мюнхен, 1963. – С. 148.
- ¹⁹⁰ Сціборський Микола. Націократія. II видання. – Прага, 1942. – С. 72–73.
- ¹⁹¹ Там само. – С. 109.
- ¹⁹² Там само. – С. 138.
- ¹⁹³ Там само. – С. 141.
- ¹⁹⁴ Там само. – С. 151.
- ¹⁹⁵ Програма і устрій Організації Українських Націоналістів. – Б. м., р., б. в, 1940. – С. 34.
- ¹⁹⁶ Сучасність. – 1983. – №3 – С 113–114, 127–128.
- ¹⁹⁷ Сосновський М. Дм. Донцов. Політичний портрет. – Нью-Йорк – Торонто, 1974. – С. 23–24.
- ¹⁹⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1996–1926 року. – Відень, 1926. – С. 36.
- ¹⁹⁹ Там само. – С. 16.
- ²⁰⁰ Там само. – С. 17.
- ²⁰¹ Там само. – С. 36.
- ²⁰² Там само. – С. 16.
- ²⁰³ Там само. – С. 50–51.
- ²⁰⁴ Там само. – С. 65.
- ²⁰⁵ Там само. – С. 66-67.
- ²⁰⁶ Там само. – С. 72.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 73.
- ²⁰⁸ Там само. – С. 188.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 191–192.
- ²¹⁰ Там само. – С. 285.
- ²¹¹ Приходько Сергій. Модель політичної системи В. Липинського // В. Липинський в історії України. – К., 2002. – С.162–163.
- ²¹² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 192.
- ²¹³ Липинський В. Розкол серед гетьманців // Діло – 1930. – 8 жовтня. – Ч. 223. – С. 4.
- ²¹⁴ Донцов Д. Дух нашої давнини. – Прага, 1944. – С. 6, 96, 154.
- ²¹⁵ Там само. – С. 7.
- ²¹⁶ Там само. – С. 96.
- ²¹⁷ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 198.

- ²¹⁸ Донцов Д. Хрестом і мечем. – Торонто, 1967. – С. 123.
- ²¹⁹ Донцов Д. Культура примітивізму. – Черкаси. – 1918. С. 8.
- ²²⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 329.
- ²²¹ Донцов Д. Націоналізм. – С. 230–231.
- ²²² Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 117.
- ²²³ Сосновський М. Вказ. праця. – С. 244.
- ²²⁴ Михальченко М. І. Українська осередкована цивілізація: методологічний аспект // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004. – С. 73–75.
- ²²⁵ Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000. – С. 48.
- ²²⁶ Kristof Ladis R. D. The Russian Image of Russia: An Apphed Studi in Geopolittical Methodology. – London, 1968. – P. 349–350.
- ²²⁷ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього. – К., 2001. – С. 10.
- ²²⁸ Костомаров Н. И. Две русские народности // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова: в 20 тт. – СПб., 1863. – Т. 1. – С. 52.
- ²²⁹ Там само. – С. 67–82.
- ²³⁰ Чикаленко Є. Щоденник: у 2 т. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – С. 371.
- ²³¹ Солдатенко В. Феномен Української націонал-демократичної революції 1917–1920 рр. // Діалог. Україна і Росія. – 2002. – №3. – С. 152–153.
- ²³² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 года. Протоколы. – К., 1991. – С. 86.
- ²³³ Гошуляк І. Україна в політиці РКП (б) наприкінці 1919 року // Діалог. Україна і Росія. – 2002. – №3. – С. 161.
- ²³⁴ Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – С. 3.
- ²³⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – С. 351–352.
- ²³⁶ Махно Н. Воспоминания. – Париж, 1929. – Кн. 1. – С. 6.
- ²³⁷ Солдатенко В. Феномен Української націонал-демократичної революції 1917–1920 рр. – С. 152–153.
- ²³⁸ Лисяк-Рудницький Іван. Новий Переяслав // Історичні есе в 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 293.
- ²³⁹ Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 97–100.
- ²⁴⁰ Там само. – С. 101–102.
- ²⁴¹ Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000. – С. 118–119.
- ²⁴² Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 26.
- ²⁴³ Грабович Г. Советизація української гуманістики // Критика. – 1997. – №1. – С. 18–22.
- ²⁴⁴ Єфремов С. О. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 332.

- ²⁴⁵ Там само. – С. 233.
- ²⁴⁶ Преображенский Е. Новая экономика. – М., 1926. – С. 63–64.
- ²⁴⁷ Кульчицький С. Три Переяслави. // Дзеркало тижня. – 2002. – 31 серпня.
- ²⁴⁸ Солдатенко В. Голодний тридцять третій: суб'єктивні думки про об'єктивні процеси // Дзеркало тижня. – 2002. – 28 червня.
- ²⁴⁹ Політичний терор і тероризм в Україні: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 286.
- ²⁵⁰ Довженко О. Україна у вогні. – К., 1990. – С. 253.
- ²⁵¹ Там само. – С. 197–198.
- ²⁵² Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – С. 134–136.
- ²⁵³ Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. – М., 2004. – С. 797.
- ²⁵⁴ Павленко Ю. В. Чи було створено нову цивілізацію в СРСР? // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – Діалог. – 2004. – №5. – С. 175–177.
- ²⁵⁵ Там само.
- ²⁵⁶ Там само. – С. 290.
- ²⁵⁷ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. – К., 1970. – С. 28.
- ²⁵⁸ Шелест Петро «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 215.
- ²⁵⁹ Лисяк-Рудницький Іван. Україна в еволюції радянської системи // Історичні есе в 2 т. – К., 1994. – Т. 2. – С. 311.
- ²⁶⁰ Лихолат А. В. Содружество народов СССР в борьбе за построение социализма. – М., 1976. – С. 359.
- ²⁶¹ Кафарский В. Вказ. праця. – С. 677.
- ²⁶² Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 рр. – К., 2000. – С. 382.
- ²⁶³ Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. Україна і проблеми самоорієнтації. Критика історичного досвіду. – К., 2003. – Т. 1. – С. 330–331.
- ²⁶⁴ Політичний терор і тероризм в Україні: Історичні нариси. – С. 871.
- ²⁶⁵ Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000). – К., 2000. – С. 20.
- ²⁶⁶ Цит. за: Губський П. П. (Могилянський М.). Вихід П. О. Куліша з російського підданства та поворот в російське підданство (1882–1891 рр.). За архівними матеріалами // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1927. – Кн. 13/14. – С. 162–164.
- ²⁶⁷ Цит. за: Русский мир – идеологический миф или политическая реальность? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://politrussia.com/society/russkiy-mir-918/>
- ²⁶⁸ Див.: Зыгарь Михаил. Вся Кремлевская рать. Краткая истори в современной России. – М., 2016. – С. 152.
- ²⁶⁹ Див.: Там само. – С. 188.

- ²⁷⁰ Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Третья мировая: Битва за Украину. – К., 2015. – С. 9.
- ²⁷¹ Лібанова Е., Дмитренко С. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичне питання// Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – Вип. 5–6 (79–80). – С. 46.
- ²⁷² Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Указ. соч. – С. 6.
- ²⁷³ Все перестановки во власти в четверг, 28 июля. За один день в России сменилось несколько губернаторов и полпредов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://meduza.io/feature/2016/07/28/vse-perestanovki-vo-vlasti-v-chetverg-28-iyulia>.
- ²⁷⁴ Смена элит: что стоит за массовыми перестановками во власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rbc.ru/politics/28/07/2016/579a16ac9a7947da0cbgceas>.
- ²⁷⁵ Цит. за: Факты. – 2016. – 17 августа.
- ²⁷⁶ Цит. за: Михаил Зыгарь. Указ. соч. – С. 221–222.
- ²⁷⁷ Цит. за: Факты. – 2016. – 19 августа.
- ²⁷⁸ Цит. за: Факты. – 2016. – 18 мая.
- ²⁷⁹ Див.: Михаил Зыгарь. Указ. соч. – С. 287.
- ²⁸⁰ Цит. за: Факты. – 2016. – 14 сентября.
- ²⁸¹ Цит. за: Бенедикт Сарнов. – Сталин и писатели. Книга вторая. – М., 2009. – С. 345.
- ²⁸² Цит. за: Факты. – 2016. – 27 сентября.
- ²⁸³ КП В Украине. – 2016. – 19 сентября.
- ²⁸⁴ Цит. за: Факты. – 2016. – 22 сентября.
- ²⁸⁵ Фельштинский Юрий, Станчев Михаил. Указ. соч. – С. 11.
- ²⁸⁶ Країна. – №37 (340). – 29 вересня. – 2016. – С. 25.
- ²⁸⁷ Див.: КП в Украине. – 2016. – 26 сентября.
- ²⁸⁸ Там само. – 2016. – 28 октября.
- ²⁸⁹ Факты. – 2016. – 4 ноября.
- ²⁹⁰ Там само. – 2016. – 4 ноября.
- ²⁹¹ Там само. – 2016. – 22 сентября. – Цит. Б. Акуніна.
- ²⁹² Світова гібридна війна: Український фронт / За редакцією Володимира Горбуліна. – Харків, 2017. – С. 11.
- ²⁹³ Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. – М., 1995. – С. 367.
- ²⁹⁴ Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. – К., 2004. – С. 478.

Наукове видання

Микола Горелов, Олександр Моця, Олег Рафальський

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ КРАХ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПРОЕКТУ
(Україна і Московія:
історія співіснування і ворожнечі)**

Монографія

Літературний редактор С. І. Носова

Підписано до друку 20.07.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 15,2. Обл.-вид. арк. 15,0.
Тираж 300 прим. Зам. № 1427

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.